

Синтаксис української мови

***Теоретико-прикладний
аспект***

Анатолій Загнітко – Галина Миронова

Masarykova univerzita
Brno 2013

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Синтаксис української мови

Теоретико-прикладний аспект

Анатолій Загнітко – Галина Миронова

Masarykova univerzita
Brno 2013

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Dílo bylo vytvořeno v rámci projektu Filozofická fakulta jako pracoviště excelentního vzdělávání: Komplexní inovace studijních oborů a programů na FF MU s ohledem na požadavky znalostní ekonomiky (FIFA), reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0228 Operační program Vzdělávání pro konkurenceschopnost.

© 2013 Masarykova univerzita

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons Uveďte autora-Neužívejte dílo komerčně-Nezasahujte do díla 3.0 Česko (CC BY-NC-ND 3.0 CZ). Shrnutí a úplný text licenčního ujednání je dostupný na: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/cz/>.

Této licenci ovšem nepodléhají v díle užitá jiná díla.

Poznámka: Pokud budete toto dílo šířit, máte mj. povinnost uvést výše uvedené autorské údaje a ostatní seznámit s podmínkami licence.

ISBN 978-80-210-6351-8

ISBN 978-80-210-6350-1 (brož. vaz.)

ISBN 978-80-210-6352-5 (online : ePub)

ISBN 978-80-210-6353-2 (online : Mobipocket)

ЗМІСТ

ВСТУП	9
ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ КУРСУ. АСПЕКТИ СИНТАКСИСУ	
СИНТАКСИЧНІ ОДИНИЦІ	9
1. Предмет та завдання курсу	9
2. Аспекти вивчення синтаксису	9
3. Поняття синтаксичної одиниці. Типологія синтаксичних одиниць	11
СИНТАКСИС СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ТА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ	13
ТИПОЛОГІЯ СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ	13
1. Види підрядного зв'язку в словосполученні	13
1.1. Узгодженням	13
1.2. Кореляція	14
1.3. Керуванням	14
1.4. Прилягання	15
2. Види синтаксичного зв'язку в реченні	16
2.1. Предикативний зв'язок	16
2.2. Детермінантний зв'язок	17
2.3. Дуплексивний зв'язок	17
2.4. Напівпредикативний зв'язок	17
2.5. Сурядний зв'язок	18
2.6. Опосередкований зв'язок	18
2.7. Модальний синтаксичний зв'язок	18
2.8. Інтродуктивний синтаксичний	18
2.9. Недиференційований зв'язок	18
СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ	20
1. Словосполучення – номінативна синтаксична одиниця.	
Словосполучення і речення. Слово і словосполучення	20
2. Граматична форма та граматичне значення словосполучення	21
3. Типи словосполучень	21
3.1. Типи словосполучень за семантико-синтаксичними відношеннями	21
3.2. Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова	24
3.3. Типи словосполучень за ступенем злитості їхніх компонентів	24
3.4. Типи словосполучень за будовою	25

КЛАСИФІКАЦІЯ РЕЧЕНЬ	27
1. Поняття речення, ознаки речення	
Внутрішньосинтаксична структура речення	27
2. Теоретичні постулати класифікації речень. Типи речень за структурою	27
3. Типи речень за модальністю та функціональна класифікація речень	28
3.1. Диференціація речень за власне-модальністю	28
3.2. Стверджувальність / заперечність	30
4. Типи речень за експресією	31
5. Особливості ускладнення простого речення та типи мовленнєвої членованості / нечленованості, повноти / неповноти речень	31
ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ	34
ГРАМАТИЧНА БУДОВА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ	34
ПІДМЕТ І ПРИСУДОК ЯК ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ	34
1. Поняття члена речення	34
2. Підмет і присудок як головні члени речення	35
3. Особливості реалізації підмета	35
4. Присудок як граматична категорія	37
5. Морфологічні та семантичні вияви присудка	38
5.1. Простий присудок	38
5.2. Складений присудок	39
5.3. Складений тричленний (ускладнений складений) присудок	40
5.4. Складний (подвійний) присудок	41
ТРАДИЦІЙНЕ ВЧЕННЯ ПРО ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ	44
СТРУКТУРА ПОШИРЕНОГО ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ	44
1. Основні підходи до аналізу другорядних членів речення	44
2. Причини перегляду вчення про другорядні члени речення.	
Проблема кваліфікації членів речення	44
3. Періодизація вивчення членів речення	44
4. Поняття структурного мінімуму речення	46
5. Граматичні категорії другорядних членів речення	46
5.1. Означення	47
5.2. Додаток	50
5.3. Обставина	52
НОВЕ ВЧЕННЯ ПРО ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ	57
1. Концептуальні основи нового підходу до розгляду другорядних членів речення	57

2. Синкретичні члени речення	58
3. Нове вчення про другорядні члени речення	59
3.1. Детермінант	59
4. Дуплективи – самостійні поширювачі речення	60
ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ	62
1. Поняття односкладного речення. Загальні ознаки односкладних речень	62
2. Різновиди односкладних речень	62
2.1. Різновиди односкладних дієслівних речень	62
2.2. Різновиди односкладних іменних речень	66
СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ	71
1. Поняття про семантико-синтаксичну структуру простого речення	71
2. Категорії семантико-синтаксичної структури простого речення	72
3. Об'єктивні та суб'єктивні смисли речення	73
4. Основні різновиди семантико-синтаксичної структури простого речення	73
ПОВНІ ТА НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ	74
1. Статус неповних речень у системі синтаксичних одиниць	74
2. Загальна характеристика неповних речень	74
3. Типи неповних речень	75
КВАЗІ-РЕЧЕННЯ	79
1. Поняття про квазі-речення	79
2. Вокативним реченням (реченням-звертанням)	79
3. Вигуківі речення	79
4. Метакомунікативні речення	79
5. Речення-репліки	79
ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ	80
1. Поняття про синтаксичне ускладнення простого речення	80
2. Відокремлені члени речення	80
2.1. Умови відокремлення	80
3. Порівняння в структурі простого речення	83
4. Однорідні члени речення	85
4.1. Словослові відношення між однорідними компонентами	85
4.2. Однорідні означення	86
4.3. Однорідні прикладки	86
4.4. Однорідні додатки	87
4.5. Однорідні обставини	87
4.6. Питання про речення з кількома присудками	87

5. Речення з опосередкованими (уточнювальними) компонентами	88
6. Вставні та вставлені компоненти речення	89
6.1. Речення зі вставними компонентами	89
6.2. Вставлені конструкції	90
7. Звертання, його статус і функції	91
АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ	98
Аспекти вивчення актуального членування речення. Порядок слів	98
Засоби вираження актуального членування речення	99
СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ	100
1. Поняття про складне речення	100
2. Основні різновиди складного речення	100
3. Статус складних речень ускладненого типу	101
СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ	102
1. Поняття про складносурядне речення	102
2. Основні різновиди складносурядних речень	102
3. Сміслові відношення між частинами складносурядного речення	104
3.1. Складносурядні речення з єднальними сполучниками	104
3.2. Складносурядні речення з розділовими сполучниками	105
3.3. Складносурядні речення з протиставними сполучниками	105
3.4. У складносурядних реченнях з приєднувальними сполучниками	106
3.5. Складносурядні речення з пояснювальними сполучниками	106
4. Формальні типи складносурядних речень	107
СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ	109
1. Поняття про складнопідрядне речення	109
2. Типи класифікацій складнопідрядних речень	109
2.1. Формально-граматична класифікація складнопідрядних речень	110
2.2. Логіко-граматична класифікація складнопідрядних речень	110
2.3. Структурно-семантична класифікація складнопідрядних речень	110
СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ	122
1. Конструкції із супідрядністю	122
2. Конструкції з послідовною підрядністю	123
3. Конструкції із супідрядністю та послідовною підрядністю	123
БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ	125
1. Поняття про безсполучникове складне речення	125
2. Основні семантико-синтаксичні та формальні типи безсполучникових складних речень	126

3. Смислові різновиди безсполучникових речень	127
3.1. Часове (єднальне) значення	127
3.2. Значення зіставлення (зіставлення-протиставлення)	127
3.3. Поширювально-приєднувальне значення	128
3.4. Значення пояснення	128
3.5. Умовно-наслідкове значення	128
3.6. Причиново-наслідкове значення	128
3.7. З'ясувально-об'єктне значення	129
4. Пунктуація в безсполучниковому складному реченні	129
СКЛАДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ. ПЕРІОД	136
1. Поняття про складну синтаксичну конструкцію. Складна синтаксична конструкція й ускладнене складне речення	136
2. Різновиди складних синтаксичних конструкцій	138
3. Поняття про період	141
3.1. Різновиди періоду	142
ПРЯМА та НЕПРЯМА МОВА (ПРЯМЕ та НЕПРЯМЕ МОВЛЕННЯ)	147
ЗАСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ	147
1. Пряма мова (пряме мовлення)	147
2. Непряма мова (непряме мовлення)	149
3. Невласне пряма мова (невласне пряме мовлення)	150
ОСНОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПУНКТУАЦІЇ	158
1. Поняття про пунктуацію	158
2. Основні принципи української пунктуації	158
2.1. Структурний принцип	159
2.2. Смисловий принцип	160
2.3. Ритмомелодійний (інтонаційний) принцип	160
2.4. Функційно-стильовий	161
3. Функції розділових знаків	161
ТЕКСТ: РІВНІ, ОДИНИЦІ, КАТЕГОРІЇ, ФУНКЦІЇ, ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ	165
1. Поняття тексту	165
2. Рівні тексту	166
3. Одиниці тексту	166
4. Категорії тексту	167
5. Функції тексту	167
6. Внутрішньотекстові міжреченнєві зв'язки	167

7. Основні різновиди текстів	168
СХЕМИ АНАЛІЗУ	170
I. СХЕМА АНАЛІЗУ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ	170
II. СХЕМА АНАЛІЗУ ПРОСТОГО НЕУСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ	172
III. СХЕМА АНАЛІЗУ ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ	173
IV. СХЕМА АНАЛІЗУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ	175
УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКИЙ СЛОВНИК ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ . . .	182
Література	200
Список таблиць	205

ВСТУП

ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ

КУРСУ. АСПЕКТИ СИНТАКСИСУ.

СИНТАКСИЧНІ ОДИНИЦІ

1. Предмет та завдання курсу

Термін **синтаксис** використовується в двох значеннях:

- 1) як розділ мовознавства (як система лінгвістичних понять про синтаксичну будову мови);
- 2) як власне-будова мови.

Основною метою курсу синтаксису сучасної української літературної мови є розгляд основних теоретичних питань, пов'язаних із кількістю синтаксичних одиниць та їхнім статусом, аналізом класифікацій і кваліфікацій, а також синтаксичних категорій і синтаксичних одиниць з послідовним

1) розмежуванням формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного, власнесемантичного і комунікативного аспектів (членів речення, словосполучень, речень (простих і складних), синтаксем, семантем, комунікатем, текстом тощо);

2) аналізом зв'язків у словосполученні, реченні, складному синтаксичному цілому (прислівних, односпрямованих, різноспрямованих, зумовлених, взаємозумовлених, детермінантних, предикативних, напівпредикативних, підрядних, опосередкованих підрядних, сурядних тощо);

3) встановленням відношень (предикативних, напівпредикативних, суб'єктних, об'єктних, атрибутивних, обставинних, апозитивних, синкретичних (об'єктно-обставинних, атрибутивно-обставинних, об'єктно-атрибутивних), комплетивних, еднальних, приєднувальних, зіставних, зіставно-протиставних, градаційних) між компонентами синтаксичних одиниць.

2. Аспекти вивчення синтаксису

У сучасному синтаксисі розрізняється п'ять аспектів:

1) формально-граматичний (власне-синтаксичний)

(Л. Булаховський, Є. Тимченко, П. Фортунатов та ін.),

2) семантико-синтаксичний

(І. Вихованець, К. Городенська, Н. Гуйванюк, А. Мухін та ін.),

3) власне семантичний (логіко-універсальний)

(Й. Андерш, І. Вихованець, В. Гак та ін.),

4) комунікативний

(І. Вихованець, К. Городенська, Н. Гуйванюк, І. Слинько та ін.),

5) прагматичний

(В. Гак, Г. Почепцов, І. Сусов та ін.)

Формально-граматичний аспект синтаксису – це рівень структури речення, синтаксичних форм його компонентів (членів речення), синтаксичних зв'язків між ними. Основними його поняттями є: **член речення, синтаксична форма члена речення, форма синтаксичного зв'язку.**

Суттєвим є розмежування членів речення за рангами:

член речення (надкатегорія) → **головний член речення** (категорія) → **другорядний член речення** (категорія).

У межах категорії головного члена речення наявне розмежування **підмета** (підкатегорія), **присудка** (підкатегорія), **головного члена односкладного речення** (підкатегорія);

те саме відповідно і в категорії другорядного члена речення, де слід розмежовувати: **додаток** (підкатегорія), **означення** (підкатегорія), **обставину** (підкатегорія).

3-поміж синтаксичних форм зв'язків тут постають: **предикативний** (між підметом і присудком): *Хлопчик грає в шахи*; **підрядний прислівний**, що означає однібічну залежність: *Художник малював → (що?) картину*.

Предикативний і підрядний прислівний синтаксичні зв'язки мають різні форми вияву. Так, основною формою предикативного зв'язку є **координація**, а для підрядного прислівного властиві форми **узгодження, керування, прилягання** тощо.

На **семантико-синтаксичному** рівні простежуються особливості семантичного наповнення словоформи в реченні й окреслюються закономірності співвідношення форми і змісту в кожному конкретному випадку.

Елементарною одиницею цього рівня є **синтаксема**, тобто елементарна одиниця синтаксичної семантики. **Синтаксема** – це елементарна синтаксична одиниця, що характеризується співвідношенням форми і змісту.

Так, у реченні *Чимало складено пісень про минулу славу України* наявні синтаксеми: нульова синтаксема суб'єкта; синтаксема предиката дії *складено*; синтаксема об'єкта *чимало пісень*; перша синтаксема атрибута *про минулу славу* та друга синтаксема атрибута *України*.

На семантико-синтаксичному рівні легко встановлювати основний варіант (інваріант) вияву семантики та його варіанти, пор.: для синтаксеми суб'єкта основним варіантом ви-

яву є форма називного відмінка іменника, а форми давального (*Мені добре*), орудного (*Намальована художником картина*) та інші є вторинними.

Власне-семантичний (логіко-універсальний) аспект речення передбачає встановлення національно-мовних особливостей реалізації загальнолюдських універсалій.

Основною одиницею власне-семантичного рівня є **семантема**. Так, універсалія суб'єкта реалізується семантемою агенса (активного діяча) та може поставати в українських реченнях як **нульова** (*В селі голосно заспівали; Дощить*) і **формально окреслена** (*Кожен з нас пам'ятає першу посмішку матері*).

Для власне-семантичного підходу важливим постає **розмежування семантичних ролей учасників дії: агенса, пацієнса** (об'єкт дії, що підлягає впливу агенса: *Студент читає книгу*) тощо.

Комунікативний аспект спрямований на з'ясування специфіки вияву співвідношення речення із ситуативно-актуалізованими завданнями мовлення та реалізації в ньому уже відомого (даного) і нового, заради чого й реалізується речення.

Основною одиницею комунікативного рівня виступає **комунікатема** (комунікема), що диференціюється на **тему** та **рему**. В реченні *Потяг прибуває о сьомій годині* реалізується **тема потяг** і **рема прибуває о сьомій годині**.

Прагматичний аспект, основною одиницею якого є **прагматема**, передбачає:

- **встановлення умови та мети** реалізації речення в мовленнєвій ситуації;
- **визначення позицій мовців** (та сама фраза з тим самим змістом може вимовлятися з різною метою (мета становить **прагматему**): (колезі:) *Я зайду до тебе* – **обіцянка** (як **прагматема**) (учневі, який не виконав завдання:) *Я зайду до тебе* – **попередження** (як **прагматема**); (недбайливому учневі:) *Я зайду до тебе* – **погроза** (як **прагматема**));
- **визначення прагматичних типів речень-висловлень**:
 - 1) *Земля крутиться* (**речення-повідомлення**, або констативи);
 - 2) *Я ще зателефоную* (**речення-обіцянки**, або промісиви);
 - 3) *Я тобі покажу, як неохайно виконувати завдання* (**речення-погрози**, або менасиви);
 - 4) *Я дякую вам* (**речення-перформативи** (дія речення дорівнює її реалізації));
 - 5) *Виходьте зі своїх схованок* (**речення-спонукання**, або директиви (адресант прямо спонукає адресата до дії));
 - 6) *Чи прийдете сьогодні на горнятко кави?* (**речення-питання**, або квеситиви).

3. Поняття синтаксичної одиниці. Типологія синтаксичних одиниць

Синтаксичною одиницею є елемент синтаксичної будови мови, який реалізує закономірності поєднання синтаксичних форм між собою та в якому виражається певна семантика.

Основними синтаксичними одиницями виступають **синтаксичне слово, словосполучення та речення**.

Синтаксичним словом називається елементарна синтаксична одиниця, якій властиве співвідношення форми та змісту. У реченні *Кожний з нас рано почав працювати* (О. Гончар) реалізуються синтаксичні слова: *кожний з нас* + *рано* + *почав працювати*. Синтаксичне слово відрізняється від морфологічного, пор. *Кожний з нас* – три морфологічні слова й одне синтаксичне; *почав працювати* – два морфологічні слова й одне синтаксичне. Синтаксичне слово завжди виконує функцію одного члена речення.

Словосполучення – це синтаксична одиниця, котра утворюється підрядним прислівним синтаксичним зв'язком з двох або більше повнозначних слів для розгорнутого називання певного явища: *читати книжку, дивитися фільм, цікаве оповідання, говорити схвильовано*. **Основною синтаксичною одиницею є речення**, в якому реалізуються усі потенції синтаксичного слова та словосполучення.

Речення – синтаксична одиниця, що побудована за усталеним зразком, виражає відносно закінчену думку або певну емоцію та виступає основним засобом комунікації, пор.: *Журавлі знову повернулися до своїх гнізд. Як мені хочеться повернути все минуле*.

Складне речення не виступає окремою одиницею, а є **комбінаторним варіантом речення**, тому що його частини структурно дорівнюють простим реченням.

СИНТАКСИС СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ТА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ. ТИПОЛОГІЯ СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

1. Види підрядного зв'язку в словосполученні

У словосполученні реалізується підрядний прислівний синтаксичний зв'язок. Йому притаманні такі синтаксичні форми: **узгодження, кореляція, керування та прилягання.**

1.1. Узгодженням

є така синтаксична форма підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, за якої залежне слово узгоджується в усіх можливих формах з головним: *красиве місто* (залежне слово *красиве* узгоджується з головним *місто* у формах роду (середній), числа (однина), відмінка (називний)).

За повнотою узгодження поділяється на **повне** та **неповне**.

У **повному узгодженні** наявне узгодження у всіх можливих формах (*тепла осінь* (залежне слово *тепла* узгоджується з головним *осінь* у формах роду (жіночий), числа (однина), відмінка (називний))).

Неповне узгодження наявне в тому разі, коли залежне слово не узгоджується з головним в одній або більше форм: *нові кімнати* (відсутнє узгодження в роді).

У формально-граматичному та смісловому планах слід розрізняти:

формально-граматичне, смислове, умовно-граматичне й асоціативне узгодження.

Формально-граматичним називається таке узгодження, за якого залежне слово повторює форми головного без урахування семантики останнього: *свіжий хліб, дерев'яна шафа, тепле море*.

Смислове узгодження ґрунтується на узгодженні залежного слова з головним тільки за семантикою, пор.: *сільський листоноша* / *сільська листоноша*, *круглий сирота* / *кругла сирота*, узгодження залежних слів у формах роду ґрунтується не на формальному, а на смисло- вому критерії.

Особливістю **умовно-граматичного** узгодження є умовне набуття граматичних значень роду, числа і відмінка елементами на зразок “ура”, “кра”, “кру-кру” за їхньої часткової субстанти- вації. Активною в цьому разі виявляється форма середнього роду: *твоє журливе “кру”*, *тривожне “кра”* тощо.

Асоціативним узгодження постає тоді, коли залежне слово узгоджується з головним, яке не називається: *свіжа кольрабі* (за морфологічною диференціацією слово *кольрабі* (на- зва неістоти) повинно бути середнього роду, але від впливом родового слова *капуста* воно набуло значення жіночого роду; саме з формою граматичного роду слова *капуста* й узго- джується форма граматичного роду залежного слова *свіжа*).

1.2. Кореляція

є такою синтаксичною формою підрядного прислівного синтаксичного зв’язку, що реалізується між двома повнозначними словами однієї частини мови та за якої залежне слово корелює з головним у всіх можливих граматичних формах: *народ-творець*, *студент-від- мінник* (обидва слова є іменниками, їм притаманні тотожні граматичні форми роду (чоло- вічий), числа (однина) і відмінка (називний)).

За своїм виявом кореляція поділяється на **повну й неповну**.

У **повній кореляції** наявне співвідношення у всіх можливих формах (*льотчик-космо- навт* (залежне слово *космонавт* корелює з головним *льотчик* у формах роду (чоловічий), числа (однина), відмінка (називний))).

Неповна кореляція постає в тому разі, коли залежне слово не узгоджується з головним в одній або більше форм: *дівчина-агроном* (відсутнє узгодження в роді).

1.3. Керуванням

є така синтаксична форма підрядного прислівного синтаксичного зв’язку, за якої залеж- не слово набуває тієї граматичної форми, якої від нього вимагає головне слово: *читати книгу*, *підійти до батька*.

За своїм потенціалом керування поділяється на **сильне, напівсильне і слабе**.

Сильним виступає таке керування, що реалізується в тому випадку, коли головне слово виражене:

а) перехідним дієсловом: *пізнати істину*, *прочитати лекцію*;

б) віддієслівним іменником, який утворений від перехідного дієслова: вишивання рушника, читання книги;

в) префіксальним дієсловом, префікс якого вимагає наявності в постпозиції такого самого прийменника: наступити на рушник, відійти від батька;

г) префіксальним дієсловом, префікс якого вимагає наявності в постпозиції певного прийменника: перескочити через перелаз, перейти через дорогу;

г) предикативним прикметником на зразок гідний, спроможний: гідний подиву, спроможний на перемогу та ін.

Напівсильним є таке керування, за якого залежне слово реалізує адресатну семантику та його вияв опосередкований наявністю сильнокерованого елемента: подарувати дитині іграшку, розповідати казку учням.

Слабким виступає керування в тому разі, коли залежне слово реалізує інструментальну семантику та його вияв опосередкований наявністю сильнокерованого елемента: збирати урожай комбайном, вишивати рушник голкою.

У керуванні залежне слово може змінювати й не змінювати свою граматичну форму.

За цією особливістю розрізняють **варіативне** та **неваріативне керування**, пор.: зустріти колегу (неваріативне) і випити води / воду, вивчити вірш / вірша (варіативне).

За специфікою реалізації синтаксичної позиції залежного компонента керування поділяється на **пряме й опосередковане**.

Прямим є керування в тому разі, коли залежне слово підпорядковане головному безпосередньо: відвідувати заняття, переглянути конспект.

В **опосередкованому** керуванні залежне слово приєднується до головного за допомогою прийменника: зачекати на гостя, поглянути на поле.

Керована форма обов'язково зберігає предметну (субстанційну) семантику: орати землю, привітатися з батьком. Якщо форма втрачає субстанційну семантику, то вона є прилеглою: зошит (чий?) учня, квіти (які?) в росі. На рівні членів речення такі прилеглі форми слід кваліфікувати як означення, а прилеглі форми зразка відпочивати на березі, зайти до хати – як обставини.

1.4. Прилягання

– така синтаксична форма підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, за якої залежне слово прилягає до головного слова за своїм змістом: швидко відповідати, слухати вечорами.

За морфологічними особливостями прилягання поділяється на **власне-прилягання** та **відмінкове** прилягання.

У **власне-приляганні** залежне слово виражається формами інфінітива, прислівника і дієприслівника: *бажання вчитися, обережно відступати, стрільба лежачи*.

До **відмінкового прилягання** належать різні вияви поєднання відмінкових або прийменниково-відмінкових форм у вторинних функціях – атрибутивній або обставинній: *учитель (який?) школи, шафа (яка?) для книжок і розташуватися (де?) в лісі, зустрітися (де?) біля театру*.

В атрибутивній функції можлива заміна неспеціалізованої відмінкової чи прийменниково-відмінкової форми спеціалізованою прикметниковою, пор.: *учитель школи → шкільний учитель, шафа для книжок → книжкова шафа*,

а за обставинної функції – спеціалізованим прислівником: *розташуватися в лісі → розташуватися тут / там, зустрітися біля театру → зустрітися тут / там*.

2. Види синтаксичного зв'язку в реченні

2.1. Предикативний зв'язок

У реченні основним синтаксичним зв'язком виступає **предикативний**: *Хлопчик слухає музику*.

В українському синтаксисі предикативний зв'язок реалізується в простому реченні (між підметом і присудком) і в складному реченні, коли одна із частин заповнює синтаксичну позицію підмета щодо іншої: *Хто мужність має і відвагу, нехай підійде сюди* (А.Яна) = *Хто мужність має і відвагу (хто?) → нехай підійде сюди*. Предикативний зв'язок у складному реченні наявний також у кожній із предикативних частин: *І поки буде світ стояти, вічно земля батьків стрічатиме зорю...* (К. Герасименко)

Предикативний синтаксичний зв'язок реалізується в трьох синтаксичних формах:

а) **координації**: *Художник малює картину*;

б) **співположенні** – дві граматично однакові форми виявляють свій синтаксичний статус внаслідок синтаксичних позицій у реченні: *Жити – завжди радуватися новому*;

в) **взаємовияві** – словоформа реалізує свою синтаксичну функцію внаслідок зайнятої синтаксичної позиції: *Машина – стоп / Комп'ютер – трісь; Зайчик стриб у гречку; Я – за співпрацю*.

Визначальною й регулярною формою предикативного зв'язку є координація, за якої форми підмета та присудка взаємозумовлюються.

Окремої уваги вимагають випадки типу *Дитинко, підійди до мене. Не плач, козаче; Ой не шуми, луже...*, де форми кличного відмінка (вокатива) *дитинко, козаче, луже* реалізують функцію потенційного суб'єкта та корелюють із формою 2-ої особи однини наказового способу дієслова. Вони можуть кваліфікуватися як підмет. У цьому разі між підметом і присудком реалізується особлива форма предикативного синтаксичного зв'язку – **співвідношення**.

УВАГА! У реченні реалізуються усі різновиди **підрядного прислівного зв'язку**, котрі наявні в словосполученні: **узгодження, кореляція, керування, прилягання**.

Крім цього, підрядний прислівний синтаксичний зв'язок може поставати і в межах складного речення, де залежним компонентом виступає окрема предикативна частина: *Ніхто не знав (чого?), → чому в таку пізню осінь раптом зацвіли тюльпани*.

У простому реченні реалізуються також *детермінантний, дуплексивний, напівпредикативний, сурядний, опосередкований, модальний та інтродуктивний* синтаксичні зв'язки.

2.2. Детермінантний зв'язок

Специфіка *детермінантного* зв'язку виявляється в тому, що окремий компонент речення (здебільшого окреслює окрему ситуацію) пов'язується з предикативною основою речення як цілісністю: *У музеї учням розповіли про славне минуле рідного краю*.

Детермінантний синтаксичний зв'язок реалізується і в межах складного речення, зокрема складнопідрядного, в рамках якого підрядна предикативна частина прилягає до головної за змістом: *Якщо ти покликаний літати*, (за якої умови?) → *то не бійся висоти*.

2.3. Дуплексивний зв'язок

Дуплексивний зв'язок (подвійний) виявляється у двобічній залежності реченнєвого компонента за власними лініями взаємодії з підметом і присудком: *Дівчина прибігла стривожена*. Про неможливість кваліфікації цього елемента як означення засвідчує наявність його власної варіативності, пор.: *Дівчина прибігла стривожена і Дівчина прибігла стривоженою*.

2.4. Напівпредикативний зв'язок

– різновид синтаксичного зв'язку, особливістю якого є включення в речення конструкції з власним опорним компонентом: *Гори, вкриті снігом, виднілися на горизонті*.

2.5. Сурядний зв'язок

Своєрідним виступає *сурядний* синтаксичний зв'язок, яким поєднуються структурно автономні компоненти: *Під час екскурсії до лісу учні збирали до гербарію осінні квіти, листя і кору дерев, голки сосни і ялинки.*

На рівні складного речення сурядним зв'язком поєднуються окремі предикативні частини: *На вулиці сонячно і тепло на душі.*

2.6. Опосередкований зв'язок

Специфіка *опосередкованого* синтаксичного зв'язку виявляється в тому, що за його допомогою в реченні уточнюється певна інформація. Цією формою синтаксичного зв'язку компоненти включаються в речення опосередковано – через наявність окремого елемента, що займає відповідну синтаксичну позицію: *У лісі, біля старенького клена, у самому видолинку б'є дзвінке джерело.* В цьому реченні наявні два опосередковані елементи *біля старенького клена, у самому видолинку*. Послідовність опосередкування є підставою для розмежування опосередкування першого ступеня (*біля старенького клена*), другого ступеня (*у самому видолинку*) тощо.

2.7. Модальний синтаксичний зв'язок

реалізується за включення в речення особливих модальних компонентів на зразок *звичайно, безперечно, поза всяким сумнівом*: *Звичайно, сьогодні треба добре зважувати кожне слово, виголошене перед народом.*

2.8. Інтродуктивний синтаксичний

Інтродуктивний синтаксичний зв'язок – зв'язок, за допомогою якого в речення включається інший інформаційний план: *Тарас Шевченко (Кобзар першим підняв українську мову на весь голос її звучання) належить до геніальних постатей української культури.*

2.9. Недиференційований зв'язок

У межах складного речення реалізуються також *недиференційований* синтаксичний зв'язок. Особливістю *недиференційованого* зв'язку є поєднання двох предикативних частин, що перебувають і в сурядних і в підрядних відношеннях одночасно: *У книгарні багато цікавих книг – я не вибрав жодної* = *У книгарні багато цікавих книг, але я не вибрав жодної* (сурядні) → *Хоч у книгарні багато цікавих книг, я не вибрав жодної* (підрядні) → *Хоч у книгарні багато цікавих книг, але я не вибрав жодної.*

Недиференційований зв'язок протиставлений *диференційованому* в *складному реченні*. Диференційований зв'язок у складному реченні виявляється у *сурядному* (*І поте-*

чуть веселі ріки, а озера кругом гаями поростуть, веселим птаством оживуть (Т. Шевченко)) та **підрядному** (*В природі ніч існує для того, щоб у тиші росло усяке зілля і відпочивала людина* (М. Стельмах)) **різновидах**.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

З поданих речень вичленувати можливі словосполучення та вказати тип підрядного прислівного синтаксичного зв'язку.

Вони кокетливо посміхаються до сонця, а вітер схоплюється у мене над головою (Г.Косинка). Вона йшла поруч і не вгавала мені дякувати (В.Підмогильний). Черниш уже не бачив нічого, окрім протилежного берега, завихреного вогнями (О.Гончар). Велике поклонання матері – народити дитину, але найвеличніше – народити й виховати не вовка, а друга, не хижака, а брата (О. Довженко).

Завдання II

Визначити тип синтаксичного зв'язку між головними членами речення.

Сьогодні груша розцвіла рясна (М. Рильський). І сонна тиша сонним язиком шепоче саду сонну колискову (М. Вінграновський). В повітрі молодому далекий крик мандрівних журавлів вже розітнувся (Б. Грінченко). А жінка – ранній птах: ще сонце у колисці, а вона на ногах (М.Стельмах). Любить свій край – це значить все любити, у чім його святе ім'я живе (В.Сосюра).

Завдання III

Виділити внутрішньореченнєві зв'язки та вказати їхні типи.

Справжній митець увиходить у мистецтво не потихеньку, не пролазить у шпарку, прикриваючись вигаданим прізвиськом, а йде сміливо, відверто, через головний вхід (П. Загребельний). Здавалось, що він (барвінок – А.З., Г.М.) і зимою зеленіє, бо коли танули сніги, то на світ пробивалось його цупке, зелене листя, не змучене холодом, не скалічене морозом (Є.Гуцало). Переборюючи легкий страх у грудях, обережно ступаючи по припишклій землі, наближаєшся до першого-ліпшого соняшника, простягаєш руку, повертаєш його бліде обличчя до свого — і вражено й трохи безпорадно відповідаєш усмішкою на потемнілу, на пригаслу усмішку соняшника (Є. Гуцало).

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

1. Словосполучення – номінативна синтаксична одиниця. Словосполучення і речення. Слово і словосполучення

Основна функція словосполучення – номінативна. Ця ж функція притаманна й слову. Між словосполученням і словом є багато спільного. Словосполучення, як і слово, називає предмет, ознаку, дію, але називає поширено, конкретизовано.

СПІЛЬНІ РИСИ СЛОВА І СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ:

- 1) не є комунікативними одиницями;
- 2) обоє позбавлені предикативності;
- 3) характеризуються номінативною функцією;
- 4) система форм слова і словосполучення визначувана стрижневим словом;
- 5) виступають будівельним матеріалом для речення.

Водночас між словосполученням і словом є СУТТЄВА РІЗНИЦЯ:

- 1) в них різна кількість смислових показників;
- 2) словосполучення є мінімальним контекстом для слова;
- 3) в словосполученні активно виявляються граматичні категорії опорних слів;
- 4) словосполучення будується тільки на основі підрядного зв'язку.

Істотними є **ВІДМІННОСТІ** між **РЕЧЕННЯМ** і **СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМ** як синтаксичними одиницями:

- 1) словосполучення виконує номінативну функцію, а речення – комунікативну;
- 2) словосполучення входить у комунікативну систему тільки через речення;
- 3) словосполученню властива інтонація називання, а реченню – повідомлення;
- 4) словосполучення вміщує не менше двох повнозначних одиниць, речення може складатися і з одного слова, пор.: *відповідь землякам, лист товариша і Зима. Пізно;*
- 5) в словосполученні один з членів підпорядковується іншому (субординативні відношення), в реченні вони координуються один щодо іншого, пор.: *квіти в росі, щасливий час і Пахне троянда; Пролунало могутнє “ура!”;*
- 6) в реченні наявна предикативність;

7) з усіх наявних форм синтаксичного зв'язку в реченні реалізуються всі, а в словосполученні – тільки підрядний прислівний зв'язок;

8) не всі сполучення слів у реченні є словосполученнями.

НЕ ВИСТУПАЮТЬ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ:

а) поєднання підмета з присудком (*Женці жнуть жито*);

б) вставні слова: *Сьогодні, можливо, буде дощ*;

в) аналітичні форми прикметників і дієслів (*більш сильний, буду говорити*);

г) однорідні члени речення (*Учитель приніс зошити та підручники*);

ґ) напівпредикативні сполучення слів (напівпредикативний підрядний зв'язок (*Ліс, пробуджений сонячними променями, вабив свіжістю*));

д) члени речення, з'єднані приєднувальним зв'язком: *Зробили ми вже багато, а недоліки є – і серйозні* (ускладнюють семантичну структуру речення);

е) фразеологізми та синтаксично нерозкладні конструкції: *жінка похилого віку, бити байдики*.

Словосполучення – це номінативна синтаксична одиниця, яка складається з двох і більше, пов'язаних підрядним зв'язком, повнозначних компонентів, один з яких є стрижневим (головним), другий – залежним.

2. Граматична форма та граматичне значення словосполучення

Граматичне значення словосполучення – це відношення між головним і залежним компонентами: *зелений колір* – атрибутивне значення; *принести квіти* – об'єктне значення.

Граматична форма словосполучення – це синтаксична форма зв'язку і форма компонентів. В основному вона спирається на систему форм головного компонента, пор.: *лелека-вожак* – кореляція; *учитися на філфаці*, *учусь на філфаці*, *учимось на філфаці*, *учились на філфаці* і под.

Та сама форма може виражати декілька відношень, пор.: *навчатися з братом* (об'єктні й обставинні відношення); *будинок біля моря* (обставинні й означальні відношення); *характеристика учня* (об'єктні відношення: *характеризують учня* і суб'єктні відношення: *учень характеризує*).

3. Типи словосполучень

3.1. Типи словосполучень за семантико-синтаксичними відношеннями

За характером смислових відношень між компонентами словосполучення поділяються на: 1) атрибутивні, 2) об'єктні, 3) суб'єктні, 4) обставинні, 5) комплетивні, 6) апозитивні.

3.1.1. Атрибутивні відношення

– це такі, в яких головне слово позначає предмет, а залежне окреслює його ознаку: *старанний учень, виняткова причина, красива дівчина*. З-поміж таких словосполучень домінують словосполучення із залежним компонентом, який виражає узагальнену ознаку (прикметник, займенник, дієприкметник).

Атрибутивні відношення часто виникають і при сполученні іменника з іншими частинами мови: а) іменник + іменник без прийменника: *гілка бузку, крило літака*;

б) іменник + іменник з прийменником: *сорочка в клітинку, будинок з дерева*;

в) іменник + інфінітив: *бажання вчитися, стремління малювати*;

г) іменник + прислівник: *кава по-турецьки*.

За атрибутивних відношень залежний компонент словосполучення в межах речення завжди є **означенням**.

УВАГА! Під час аналізу словосполучень необхідно пам'ятати, що та сама модель може виражати різну семантику. Так, словосполучення, побудовані за схемою “ім. + ім. у род.в.”, можуть реалізовувати атрибутивні й об'єктні відношення.

Означенням залежний компонент у моделі “ім. + ім. у род. в.” виступає тоді, коли головне слово називає:

1) предмет, а залежне – особу, якій цей предмет належить: *будинок батька, зошит учня*;

2) частину предмета, а залежне – весь предмет: *сторінка зошита, дах будинку*;

3) особу, а залежне – заклад або колектив, до яких ця особа має відношення: *викладач університету, учитель школи*;

4) сукупність предметів, а залежне – предмети, з яких ця сукупність складається: *череда корів, зграя птахів, натовп людей*;

5) опредмечену дію, а залежне позначає діяча: *політ космонавта, наказ директора, розпорядження декана*;

6) ознаку, а залежне – особу або предмет, яким властива ця ознака: *білизна снігу, синява неба, цікавість учнів і под.*

3.1.2. Об'єктні відношення

в словосполученні виникають за такої взаємодії компонентів, коли головне слово вимагає свого поширення об'єктом (на який спрямована чи з яким пов'язується дія): *запустити супутник, орати трактором, схвалений урядом і под.* В об'єктних словосполученнях залежний компонент може позначати:

а) прямий об'єкт дії: *вишивати рушник, співати пісню*;

б) знаряддя дії: *орати землю трактором, забивати цвяха молотком*;

в) дійову особу: *підтриманий учасниками*;

г) співучасника дії: *розмовляти з друзями*;

г) об'єкт, що зумовлює зміст головного слова: *мрію про подорож, шкодою за втраченим*.

УВАГА! Об'єктні відношення виникають і в сполученні дієслова з інфінітивом: *принести обідати, наказати відступати, запросити танцювати та ін.* Це здебільшого дієслова руху або волевиявлення.

Об'єктні відношення реалізуються і в словосполученнях, де головне слово виражене прикметником, а залежне іменником: *сильний духом, здібний до малювання* та ін.

Значення об'єкта залежне слово має в тих випадках, коли головне виступає віддієслівним іменником, який співвідносний з перехідним дієсловом, що вимагає знах.в.: *захист Вітчизни, читання книжки // захищати Вітчизну, читати книжку* і т.ін.

3.1.3. Суб'єктні відношення

наявні в словосполученнях, у яких залежна форма позначає суб'єкта дії, діяча. Вони ґрунтуються на лексико-граматичній природі головного слова, яким виступає дієслово: *приїхав батько – приїзд батька, вітер розкидав – розкидані вітром, ураган знищив – знищено ураганом*.

УВАГА! Можливий збіг в одній формі двох видів відношень – суб'єктних та об'єктних, так звана синтаксична омонімія: *характеристика учня – учень характеризує й учня характеризують*.

3.1.4. Обставинні відношення

– це такі відношення, що характеризують чи кваліфікують дії (або ознаки).

За семантикою обставинні відношення поділяються на:

- а) часові: *повернутися вранці, піти пізно, приїхати через місяць*;
- б) просторові: *йти поле, жити в селі, перебувати на березі*;
- в) мети: *приїхати відпочити, подарувати на пам'ять*;
- г) причинові: *сказати помилково, вчинити наперекір*;
- ґ) наслідку: *покохати на муку, зустрічатися на радість*;
- д) означально-обставинні: *хоробро битися, гаряче говорити* і под.

3.1.5. Комплетивні (доповнювальні) відношення

виникають у синтаксично зв'язаних (цілісних) словосполученнях, коли головне слово вимагає смислового доповнення: *три пальми, вид спорту, склянка води, ставати червоним*. Словосполучення з цими відношеннями переважно виконують роль одного члена речення.

3.1.6. Апозитивні відношення

– це словосполучення, в яких обидва компоненти мають тотожну частиномовну належність і постпозитивний компонент характеризує головний за певною ознакою: *трава-звіробій, воїн-ветеран* та ін.

УВАГА! Значній кількості словосполучень притаманна синкретичність семантико-синтаксичних відношень, тобто в межах певної форми поєднується декілька значень. Так, можуть поєднуватися

атрибутивні й об'єктні відношення (*миска (яка? і з чим?) з пиріжками, дума (яка? і про що?) про тебе, написання (яке? і чого?) книжки*),

атрибутивні й обставинні (мандрівка (яка? і куди?) в гори, повернення (яка? і звідки?) з міста, позиції (які? і де?) обабіч шосе),
об'єктні й обставинні (припухлий (від чого? і з якої причини?) від сну).

3.2. Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова

За цим критерієм словосполучення поділяються на:

- 1) словосполучення *іменні*, серед них в свою чергу виділяються:
 - а) *субстантивні* (головне слово – іменник): теплий день, дідусь в окулярах;
 - б) *ад'єктивні* (прикметник): надзвичайно цікавий, червоний від сорому;
 - в) *нумеральні* (числівник): двоє друзів, перший за списком;
 - г) *прономінальні* (займенник): хтось із студентів, кожний з нас;
- 2) *вербальні* (дієслівні): прагнути перемоги, розмовляти з товаришем;
- 3) *адвербіальні* (прислівникові): далеко від рідних, звідкись з темряви).

3.3. Типи словосполучень за ступенем злитості їхніх компонентів

Відповідно поділяються на:

- а) вільні, б) синтаксично зв'язані, в) фразеологічно зв'язані, г) лексично зв'язані.

У **синтаксично вільних** словосполученнях кожний компонент виконує в реченні роль окремого члена речення: *синій зошит, прийти вчасно, добре відгукнутися* та ін.

Синтаксично зв'язані (нечленовані, неподільні, цілісні) словосполучення виконують роль одного члена речення. Так, у реченні *Минуло два довгих і тривожних роки* (В.Кучер) наявні цілісне словосполучення *два роки* і вільні словосполучення: *два довгих роки* і *два тривожних роки*.

Цілісні словосполучення, як і синтаксично вільні, мають структуру, граматичне значення, їхні компоненти пов'язані одним з різновидів підрядного зв'язку. Цілісність окремих словосполучень пізнавана тільки в межах речення. До цілісних належать словосполучення:

- 1) кількісно-іменні на зразок *три явори, багато пісень, згряя птахів*;
- 2) соціативні (сумісності): *мама з сином, батько з дочкою*. Вони є цілісними тоді, коли ознака дієслова-присудка стосується обох діячів, пор.: *Сестра з братом пішли до міста* (*сестра з братом* – цілісне) і *Сестра з братом пішла до міста* (*сестра з братом* – вільне, з *братом* – додаток, пор. також: *Сестра тоді жила з братом*);
- 3) які мають у своїй структурі слова з *очима, з носом, з обличчям, росту* та ін.: *дівчина з гарними очима, хлопець з довгим носом*;
- 4) у структурі яких наявні сполуки прикметників, дієприкметників з іменниками, що називають родові поняття: *Він був доброю людиною, чуйною*;

5) семантична цілісність яких досягається співвідносними прийменниками *від і до*, з і до: *Від покоління до покоління і від серця до серця передають українці безмежну любов і пошану до генія національного духу – Тараса Шевченка*;

6) складені присудки: *Та хоч який біль чи горе скрутять людину, але випростуватись вона мусить сама* (М.Стельмах);

7) зі значенням вибірконості: *один з нас, один з учнів, хтось із присутніх, троє з класу*;

8) в яких головне слово своїм лексичним значенням відповідає члену речення, а залежне розкриває це значення: *літньої пори, о п'ятій годині, в тихому місці, з метою небезпеки*;

9) що становлять метафори, перифрази і т.ін., які можна аналізувати як один член речення: *ранок землі, обличчя сонця, крила вітру*.

УВАГА! Синтаксично вільні та синтаксично невільні (цілісні) словосполучення слід відрізняти від **фразеологізмів**, які за своїм значенням відповідають слову та можуть бути легко ним замінені: *замилювати очі – обманювати, тримати язик за зубами – мовчати* та ін.

Не слід їх сплутувати також з **лексикалізованими сполученнями** слів, що також мають значення одного слова, пор.: *літнє кафе, залізнична колія* тощо. Такі сполуки слів є стійкими, нерозкладними, але в них значення слів є прямим.

3.4. Типи словосполучень за будовою

За цим критерієм поділяються на: 1) прості та 2) складні.

Просте словосполучення – це семантико-синтаксичне об'єднання двох лексично-повнозначних слів: *голосно співати, чекати товариша*.

Просте словосполучення часом може складатись з трьох або більше слів. Це простежується:

1) за об'єднання неповнозначних зв'язок з іменними частинами у структурі складених присудків і залежного від такого утворення компонента: *почало раніше світати, тоді перестав сміятися*;

2) за поєднання слова з фразеологізмом: *зробив курям на сміх, став скупим на слово*.

Складне словосполучення – це об'єднання трьох і більше повнозначних слів. Основу складних словосполучень становить модель абсолютно простого словосполучення.

У сучасній українській мові виділяють три типи складних словосполучень:

1) просте словосполучення + залежне від нього окреме слово (за структурою є складним, а за семантикою – перехресно-цілісним): *врятувати життя товаришам, добре відомий у країні* (залежний від простого словосполучення компонент пояснює його загалом, а не головне слово);

2) головне слово + залежне від нього словосполучення: *гідний земного щастя; хода повна гідності* (залежний компонент простого словосполучення пов'язаний з головним словом і через нього взаємодіє з центральним компонентом складного словосполучення. Цим вони відрізняються від попередньої групи словосполучень);

3) головне слово + два або три залежних слова, не пов'язаних між собою, і таких, які не утворюють словосполучення. Це здебільшого дієслівні словосполучення, тому що дієсло-

ва здатні поширюватися кількома словоформами, пор.: *всунути нитку в голку; вкинути листа у скриньку; вбити цвях у стінку*. Зустрічаються зрідка і словосполучення з іменником: *заливання води в чайник, розміщення дітей в санаторії*.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Визначити різновиди словосполучення за морфологічним вираженням головного слова.

Широкий в плечах; байдужий до всього; два вікна; дехто в білому; по-зимовому холодно; задовго до сесії; далеко в ліс; відчинити вікно; дехто з присутніх; радіючи від щастя; студент-відмінник.

Завдання II

Охарактеризувати словосполучення за злитістю компонентів.

Щось приємне; берег Десни; група студентів; хлопець з дівчиною; один з них; шовкові трави; з Києва до Донецька; гетьманське серце; простягається аж до Сейму; початок весни; підпав під владу; наказав виконати; переходив Десну; дивився на переправу; може спізнитися.

Завдання III

Визначити смислові відношення між головним та залежним словом.

У козацькому житті; врятується разом з людьми; закінчив вичитувати; гілка калини; прихід весни; запропонував відпочити; будинок над морем; прагнення перемогти; отаборився біля річки; білизна снігу; сидів на коні; готовий до праці; летіти над землею; ввійти в річку; міг здатися.

Завдання IV

Охарактеризувати тип прислівного синтаксичного зв'язку між головним та залежним словом.

Влетіти крізь вікно; навішувати на ялинку; читання вголос; голова зборів, щось тривожне; наказ директора; червоні троянди; почати працювати; вартий уваги; ранкові тумани; писати олівцем; дівчина-інженер; йти годину; зустріч на майдані; наш плакса; швидко біг; привіз братові; написав твір; не випив соку.

Зразок розбору словосполучення

Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись виплеканою народом у віках рідною мовою.

По рідній землі (по землі якій? по рідній) – словосполучення, просте, субстантивне, субстантивно-ад'єктивне, атрибутивні синтаксичні відношення, узгодження, повне, власне-граматичне.

Засоби зв'язку: прийменник, флексія місц. відм.

КЛАСИФІКАЦІЯ РЕЧЕНЬ

1. Поняття речення, ознаки речення.

Внутрішньосинтаксична структура речення

Реченням називається синтаксична одиниця, що побудована за усталеним мовним зразком, виражає відносно закінчену думку або певну емоцію й виступає основним засобом комунікації, пор.: *Весна повертає щороку втрачені надії. Кожен радий зустрічі зі своїми рідними місцями.*

Основними ознаками речення є:

- 1) предикативність (відношення змісту речення до об'єктивної дійсності);
- 2) відтворюваність (речення утворюється за усталеним зразком);
- 3) порядок слів (властивий усталений порядок слів);
- 4) інтонаційне оформлення;
- 5) членованість (речення членується на окремі компоненти, крім нечленованих);
- 6) смислова завершеність;
- 7) структурна організованість;
- 8) модальність та ін.

Аналіз внутрішньосинтаксичної структури речення дозволяє визначити його структурні варіанти (двоскладне, односкладне) та встановити специфіку вираження його формально-синтаксичних компонентів – членів речення.

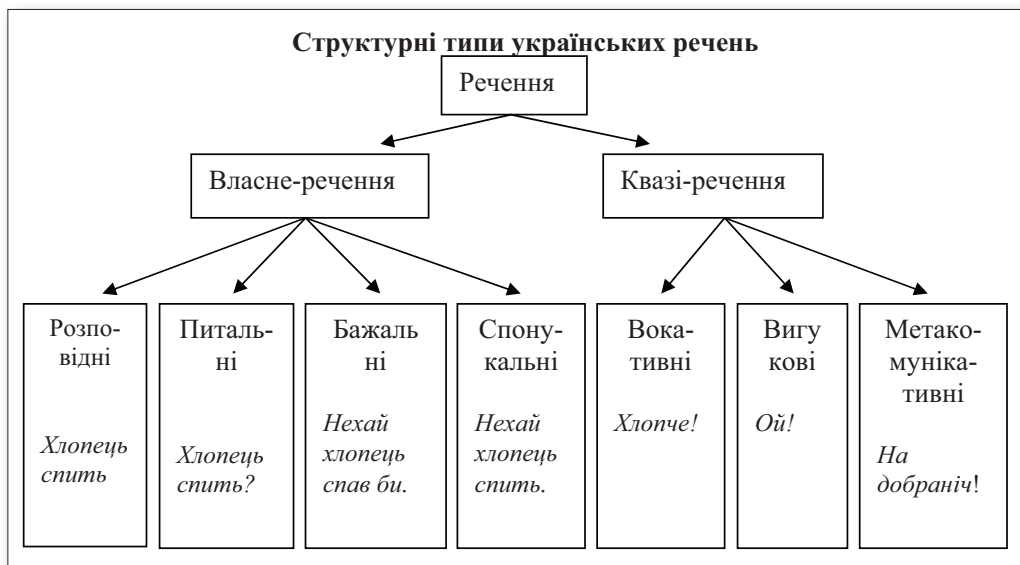
2. Теоретичні постулати класифікації речень.

Типи речень за структурою

Розгляд речень у формально-граматичному, семантико-синтаксичному, власне-семантичному і комунікативному аспектах дозволяє класифікувати речення:

- 1) за особливостями структури;
- 2) за специфікою семантики;
- 3) за прагматичними та комунікативними настановами (див.нижче).

Власне-речення містять певну інформацію, волевияв або спонукають співрозмовника до отримання відповідної інформації. Їм притаманна граматична основа, членованість, смислова завершеність та інші ознаки речення (на схемі подано найрегулярніші різновиди, до них треба додати **переповідні, умовні, ймовірні**).

Квазі-речення не містять інформації, а тому їм не притаманна суб'єктно-предикатна основа. До них належать **речення-звертання** (вокатииви), **вигуківі речення**, які виступають засобом вираження емоцій, **речення-репліки** (на схемі їх не подано, оскільки вони наявні в діалогах), а також близькі до них **метакомунікативні** (формулоподібні) речення, основним призначенням яких є налагодження або закінчення мовленнєвого контакту.

3. Типи речень за модальністю та функціональна класифікація речень

У розрізненні речень за модальністю суттєвим виступає розмежування внутрішньо- і зовнішньосинтаксичної структури речення.

Внутрішньосинтаксична структура речення співвіднесена з типом структурної схеми та підпорядкована системно-мовним вимірам граматичного ладу,

зовнішньосинтаксична структура в українській мові формується переважно двома синтаксичними категоріями – модальності та часу.

3.1. Диференціація речень за власне-модальністю

Розрізняють сім модальних значень: 1) розповідність, 2) питальність, 3) спонукальність, 4) бажальність (оптативність), 5) умовність, 6) ймовірність, 7) переповідність.

3.1.1. Розповідність

Загальний зміст речення у всіх його планах подається як беззастережно відповідний відображуваній чи зображуваній ним дійсності: *Тихесенько вечір на землю спадає*.

Розповідні речення легко членуються на групу підмета та групу присудка, є найпоширенішими в українській мові та вживаються в усіх стилях мовлення.

У кінці розповідного речення ставиться крапка – розділовий знак, що позначає на письмі паузу і визначає синтаксичний тип речення – розповідне.

Заголовки також виступають здебільшого розповідними реченнями, але за правилами сучасної української пунктуації розділовий знак у кінці таких речень не ставиться. Це стосується також і назв установ, закладів, організацій, написів на етикетках тощо.

3.1.2. Питальність. Модальне значення питальності являє собою **вимогу підтвердження** чи **заперечення** відповідності загального змісту речення зображуваній або відображуваній ним ділянці дійсності чи з'ясування якогось істотного моменту відповідної ділянки дійсності.

Питальні речення поділяються на:

1) **власне-питальні** – це речення, в яких мовець спонукає адресата відповісти на запитання: *Хто ви, звідки і як зветесь?* (Б.Олійник). *Чом у тебе очі сині?* (Б.Олійник). *Куди ідеш, куди від'їжджаєш, сизокрилий орле?* (Народна творчість). *Хто зрозуміє нашу ностальгію?* (Л.Костенко);

2) **питально-стверджувальні** – це речення, що містять і питання, і відповідь на нього: *Я вранці голос горлиці люблю?!* (Л.Костенко). *Може, я й справді мудрішати став?* (Б.Олійник);

3) **питально-заперечні** – речення, в яких по суті заперечується висловлене в самому питанні: *Хіба можна так недбало ставитися до своїх обов'язків?* (П.Загребельний);

4) **питально-риторичні** – речення, на висловлене питання яких не вимагається відповіді: *Як тебе не любити, Києве мій?* (Д.Луценко). *Що може бути сумніше за гибель народу?* (О.Довженко). *Хіба воскресне з попелу любов?* (І.Гнатюк). *Хто з вас може перелічити обов'язки матері?* (О.Гончар);

5) **питально-спонукальні** – речення, в яких простежується спонукання співрозмовника до певної дії: *А може далі зі мною поїдеш?* (С.Лукач). *А може, й далі працюватимемо удвох?* (В.Самійленко).

6) Окремо стоять речення, в яких виражаються ті чи інші емоції – **емоційно-питальні**: *Чи десь зустріну, чи десь побачу я долю свою?!* (Г.Чупринка).

3.1.3. Спонукальність

Модальне значення спонукальності становить адресовану співрозмовникові чи групі співрозмовників **вимогу** такої дії чи поведінки, яка забезпечила б **відповідність між основним змістом спонукального речення й дійсністю**.

Основним синтаксичним засобом вираження спонукальності є форми наказового способу дієслова, які виступають синтаксичним центром самостійного простого, предикативної частини складнопідрядного чи складносурядного речення, а в разі значення 3-ї особи – форма дійсного способу зі спонукальною часткою (хай, нехай): *Не співайте мені пісні цієї. Ти скажи, про що ти думаєш в цю мить?*

Спонукальні речення можуть бути **з підметом**: *Ти шуми, буяй, розбуди в моїй душі горіння, погаси всі квиління!* (В.Чумак); або **зі звертанням**: *Боже великий, єдиний, нам Україну храни, волі і світу промінням Ти її осіни* (О.Кониський).

3-поміж спонукальних речень особлива експресія властива неповним еліптичним реченням та квазі-реченням: *Світла, тату! Світла!* (Марко Вовчок). *Геть! Цить! Гайда!*

3.1.4. Бажальність

Модальне значення бажальності полягає у вираженні бажання мовця щодо здійснення основного змісту речення.

Основними засобами вираження бажальності є **умовна форма дієслова** або **інфінітив-на форма з часткою би** (б), *аби, щоб, коб(и), бодай, нехай, хай* (у бажальній функції), *хоч би, хоча б, коли б, якби*: *Хоч би мені долетіти нормально додому. Коли б уже ти склав іспит.... Коли б не було бурі.*

2.1.5. Умовність

Модальне значення умовності являє собою вказівку на те, що відсутня в момент мовлення відповідність основного змісту речення дійсності могла б мати місце за певної умови, конкретно визначеної чи не визначеної в змісті самого речення.

Основним засобом вираження умовності є **умовний спосіб дієслова**, зрідка **інфінітив з часткою би** (б), пор.: *Зробили б, якби був час. Зробили б, та не було часу. Він пішов би в вогонь і воду за нею.*

3.1.6. Ймовірність

Модальне значення ймовірності складається із семантичних відтінків припущення, можливості, ймовірності та недостатньої ймовірності.

Усі ці відтінки передаються за допомогою спеціальних модальних елементів: *мабуть, певне, ніби, либонь, дець, чи не, ледве не, напевно (чи) та ін.*, пор.: *Дець наче я її вже бачив, але не можу пригадати.*

3.1.7. Переповідність

Модальне значення переповідності супроводжує певний зміст таких речень, у яких висловлюється вияв не особистого досвіду мовця, його переконання, а переказуються спостереження, умовисновки інших осіб.

Переповідні речення в сучасній українській мові оформлюються за допомогою модальних часток типу мовляв, буцім, буцімто, нібито, начебто і под., що в реченні відокремлюються: *Дівчина прийшла, мовляв, тільки скласти екзамен.*

3.2. Стверджувальність / заперечність

За співвідношенням вираженого в реченні з об'єктивною дійсністю та відповідності / невідповідності висловленого їй речення поділяються на **стверджувальні** та **заперечні**.

Стверджувальні речення виражають ствердження того, що існує в об'єктивному світі: *Екзаменаційна сесія двічі на рік.*

Стверджувальними можуть бути **розповідні, питальні, спонукальні, бажальні** та інші речення, пор.: *Рідна мова в рідній школі! Що бринить нам чарівніше? Що нам ближче, і милише, і дорожче в час недолі?! (Олександр Олесь). У моєму серці билося твоє (Л.Костенко).*

У **заперечних реченнях** заперечується та чи та ознака.

3-поміж заперечних речень виділяються:

1) **загально-заперечні**, в яких заперечується ознака предмета, виражена присудком: *Не спиняй думок крилатих, Хай летять в світи (Олександр Олесь).*

2) **частково-заперечні**, в яких заперечується не присудок, а будь-який інший член речення: *Не все те золото, що блищить (Народна творчість).*

4. Типи речень за експресією

За характером експресії речення поділяються на: 1) **окличні** та 2) **неокличні**.

Неокличними називаються речення, в яких відсутня емоційно-експресивна наснажаність: *Знову ранок наступає.*

Їм протиставлені **окличні** речення, в яких сконденсовано емоційно-експресивне забарвлення, передається емоційно-почуттєвий стан мовця.

Окличними можуть бути речення будь-якого різновиду, напр.:

а) **оклично-розповідні** речення виражають емоційно-піднесене ставлення до явищ дійсності: *Свист! Летить по Україні, летить з моїм серцем! (Т.Осьмачка),*

б) **питально-окличні** речення висловлюють питання з відповідним емоційно-експресивним забарвленням: *Де ти блукав, і де ти ходив, і де сьогодні тебе віднайти?! (В.Герасим'юк).*

в) **спонукально-окличні** речення виражають емоційне забарвлення спонукування:

А казали ж боги, А казали ж бо – не озирайтесь! (О.Матушек) та ін.

5. Особливості ускладнення простого речення та типи мовленнєвої членованості / нечленованості, повноти / неповноти речень

а) За особливостями вираження предикативного зв'язку та граматичної основи речення поділяються на: **односкладні** та **двоскладні**.

Односкладними є речення, в яких граматична основа виражається одним головним членом, що за своїми особливостями наближається до підмета або присудка двоскладного речення: *Усоте прославляю буйноту життя (Богдан-Ігор Антонич). Вчись у природи творчого спокою в дні вересневі (Є.Плужник).*

До **двоскладних** належать речення, в яких предикативний зв'язок виражається стосунками двох головних членів – підмета та присудка, між якими реалізується реченнєвотвірний предикативний синтаксичний зв'язок: *Вишиває осінь на канві зеленій золоті квітки* (Олександр Олесь).

б) За особливостями мовленнєвої реалізації / нереалізації обов'язкових головних і другорядних членів речення поділяються на **повні й неповні**.

До **неповних** належать такі речення, в яких відсутній один або більше обов'язкових головних або другорядних членів речення, пор.: *Сніг вкрив...* *Скрізь все забіліло* (В.Підмогильний). *Марійка вже стояла тут і чекала*. *Звикла чекати, ні на що не сподіваючись і ні від кого нічого не вимагаючи* (М.Хвильовий).

в) Особливості наявності / відсутності другорядних членів речення постають підставою для розмежування **поширених і непоширених** речень.

Непоширеними виступають речення з вираженням власне-предикативним мінімумом, тобто за умови вираження тільки головних членів речення: *Схилився явір* (Богдан-Ігор Антонич). *Помандрують журавлі* (Є.Плужник). *Верба похилилась* (Т.Шевченко).

Поширеними є речення з послідовно вираженими другорядними членами речення, пор.: *Ходить осінь берегами, ходить селами й містами, в золот бубон б'є* (М.Рильський). *Променем сонця я хочу світити в людській оселі* (Д.Павличко).

г) За ознаками структурного вираження предикативного зв'язку речення поділяються на **членовані та нечленовані** (квазі-речення).

Нечленованими є речення, що складаються з одного слова або словосполучення. В таких реченнях не можна виділити окремих компонентів речення:

- *Ніякого матеріалу ви у нас не нашкребете.*
- *Чому?*
- *Погляньте навколо. Будівельників бачите?*
- *Ні.*
- *Отож бо* (З журн.).

Членованими виступають речення, в яких наявні формальні виразники предикативності та в складі яких виділяються окремі члени речення, пор.: *Ах, як це здорово – не думати, не ждати, А друг уже на ганок твоїй збіга* (І.Світличний). *Спасибі вам, що вірили мені. Я вас люблю. Спасибі вам. Люблю.* (В.Коротич).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Визначити тип речень за комунікативною настановою.

Як хто посіє в юності, так і пожне в старості (Г. Сковорода). Давай поїдемо за місто зустрічати весну... (В. Підпалій). Хіба розумно чинить той, хто, починаючи довгий шлях, в поході не додержується міри? (Г. Сковорода). Нема нічого солодшого від істини (Г. Сковорода). Хоч би схлипнула чи зітхнула, одразу полегло б (Є. Гуцало). Та що зробиш, як нема де дітись від самого себе? (Є. Гуцало). Що таке колос? Колос – це сама сила, в якій стебло зі своїми паростками й остюками з половиною єднаються (Г. Сковорода). Чом яблука не рвем задарма із дерева життя й знання? (Д. Павличко). Не милуй мене шовково... (П. Тичина).

Завдання II

Охарактеризувати речення за емоційним забарвленням та за відношенням до дійсності.

Як страшно оре історичний плуг! Які скарби були і зникли! (Л. Костенко). Куди б не йшли, де б не спинились, Порожнє поле у очах (Є.Маланюк). Одне мені тільки близьке, вигукну я: о школо, о книги! (Г. Сковорода). Я поспішаю, щоб уже ніколи більше не розлучатися з тобою! (В. Малик). Той біль, та радість – ти, моя любове! (Б. Тен). Хай пронесеться листям спів і ніжно стане над тобою (М. Йогансен).

Завдання III

Визначити тип речення за членованістю/нечленованістю та за характером предикативної основи.

Мово рідна! Колискова Материнська ніжна мово! Мово сили й простоти, — Гей, яка ж прекрасна Ти! (І. Багрянний). Читання книги – це ніби розмова з найкращими людьми минулих віків (Декарт). Ти велична і проста. Ти стара і вічно нова. Ти могутня, рідна мово! Мово — пісня колискова. Мова — матері уста (І. Багрянний). Слухаю. Добрий день... Так. Ви правильно назвали моє прізвище... (В.Савченко). Доброго ранку, шановні народні депутати! Джмелі спросоння — буц! — лобами! Попадали, ревуть в траві. І задзвонили над джмелями Дзвінки-дзвіночки лісові (М. Вінграновський). Поети – біографи народу... (Л. Костенко). Вечір був темний, теплий та тихий (І. Нечуй-Левицький).

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ. ГРАМАТИЧНА БУДОВА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ. ПІДМЕТ І ПРИСУДОК ЯК ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Поняття члена речення

Член речення – це найменша синтаксична одиниця формально-граматичного рівня. Членом речення називається **слово (синтаксичне слово)**, що виконує в реченні певну синтаксичну функцію, зумовлену його семантико-синтаксичними відношенням до інших слів у реченні та відповідними синтаксичними зв'язками.

Розрізняють **головні** та **другорядні** члени речення.

До **головних членів** речення належать **підмет і присудок** двоскладного речення та **єдиний головний член** односкладного речення.

Другорядними називаються члени речення, пов'язані з головними або другорядними членами різними видами зв'язку і смислових відношень.

За характером смислових відношень розрізняють другорядні члени речення: **додаток, означення, прикладка, обставина**.

Додаток пов'язаний з головним словом об'єктними відношеннями: *Дівчина вишиває рушник. Хлопець навчив орла літати.*

Означення перебуває з головним словом в атрибутивних відношеннях: *На столі лежали нові підручники. Учителі школи виступили на зборах.*

Прикладка пов'язана з головним словом апозитивними відношеннями: *Тільки народ-творець спроможний на збереження пам'яті про минуле заради майбутнього.*

Обставини перебувають з головним словом в обставинно-адвербіальних відношеннях: *Навесні завжди пахне квітами. Вечорами на пасіці збиралися знайомі.*

2. Підмет і присудок як головні члени речення

Відповідно до синтаксичної традиції **головні члени** утворюють **предикативну основу речення**. У лінгвістичній науці склалося три основні погляди на співвідношення головних членів речення.

Одні лінгвісти вважають, що між головними членами речення наявний **субординативний зв'язок і визначальним є підмет** (О. Мельничук, О. Шахматов). Підтвердження цьому вбачають у наявності узгодження присудка з підметом (у формах роду, особи та числа).

Другий погляд, який послідовно розвивався в працях дескриптивістів (Л. Блумфільд), пражців (В. Матезіус, В. Шмілауер) та інших лінгвістів (Т. Ломтев, А. Мухін), базується на тезі про **взаємопідпорядкування підмета і присудка**. У цьому разі основним виявом предикативного зв'язку є координація,

Треті лінгвісти дотримуються погляду, згідно з яким **не існує ніякої відмінності в синтаксичній поведінці підмета порівняно з іншими додатками**. Цей підхід найпоширеніше аргументовано Л. Теньєром, К. Бейзеллом, О. Ербенем, Г. Глінцем, І. Кріадо де Валем, О. Холодовичем.

Найпереконливішим є розгляд підмета і присудка як взаємозумовлених членів речення.

Для **підмета** властиві такі **кваліфікаційні ознаки**:

- 1) входить до структурної схеми речення;
- 2) є носієм предикативної ознаки;
- 3) в типових випадках співвідноситься із суб'єктною позицією (семантико-синтаксичний аспект);
- 4) виражається спеціалізованою відмінковою формою (наз. в. іменника, займенника тощо) (формально-граматичний аспект);
- 5) перебуває в двобічному (предикативному) зв'язку з присудком;
- 6) поєднується з присудком координацією як основною формою предикативного зв'язку;
- 7) за прямого порядку слів стоїть перед присудком;
- 8) є носієм **теми** (комунікативний аспект).

3. Особливості реалізації підмета

Підмет означає предмет, якому з боку присудка приписується предикативна ознака.

Підмет є завжди **означуваним** і виступає в двоскладному реченні **носієм ознаки**.

За будовою підмет буває **простим** і **складеним (складним)**.

Діапазон вираження **простого** підмета надзвичайно широкий, пор.:

- 1) іменник: *Минає ніч. Зоріє схід* (М. Бажан);
- 2) прикметник: *Стане дійсним неможливе, що не снилося і в снах* (М. Рильський);
- 3) числівник: *Шостий пішов на посадку* (В. Собко);
- 4) займенник: *Я закоханий палко, без міри, у небачену вроду твою* (В. Симоненко);
- 5) інфінітив: *Зрозуміти людину – значить подивитися на світ її очима* (В. Черняк);
- 6) неповнозначна частина мови: *Щоб – сполучник підрядності*;
- 7) вигук: *Весняно-літнє «Ку-ку» линуло з гаю*;
- 8) ціле речення: *“Все в ім’я людини! Все для блага людини” – ось наша найвища мета* (О. Донченко) тощо.

Складений підмет є цілісною сполукою з двох або більше елементів: *Серпень з вереснем тискають один одному правиці* (М. Рильський).

Складений підмет виражається нерозкладним (цілісним) словосполученням і за вираженою семантикою має такі основні (ядрові) різновиди:

- 1) соціативний (значення сумісності);
- 2) вибіркості;
- 3) кількісної номінації та ін.

Особливим є статус **соціативного** підмета, в якому слова, що його утворюють, не становлять семантичної єдності. Їхнє об’єднання стає синтаксично нерозкладним (цілісним) тільки в позиції підмета. Ознака, приписувана підметові, однаковою мірою характеризує обидва його компоненти. Присудок (дієслівний чи іменний) виражається словом у множині, тобто формально об’єднує семантику словосполучення в одне ціле як носія предикативної ознаки: *Ми з сином під час канікул поїдемо у Київ*.

Такий присудок послідовно реалізує семантику **сумісності**: *Остан з Соломією звернули з шляху на поле* (М. Коцюбинський).

Складений підмет може виражати також семантику:

- **вибіркості**: *І кожен з нас те знав, що слави нам не буде* (І. Франко);
- **кількості (кількісної номінації)**: *П’ятірка сивих плотарів сиділа в тінях яворів* (А. Малишко).

Основною умовою віднесення сполучень слів типу *юрба дівчат, потрібним бути, тридцять піонерів* до одного компонента – підмета – є структурна обов’язковість залежної словоформи в словосполученні, а також концентрація на ній предметного значення підмета: *До хору записалася сотня чоловік* (Ю. Збанацький).

Складений підмет зі значенням **кількісної номінації** може виражати:

- а) окреслену кількість предметів (*Дві хмароньки пили кудись в убранні золотім...* (Олександр Олесь));

б) приблизну (неокреслену) кількість предметів: *На екскурсію записалося понад сто студентів.*

Складений підмет може також виражатися:

а) метафоричним (нерозкладним) словосполученням зі значенням образної характеристики предмета: *Лишився **клубок болю*** (Л. Костенко);

б) незалежним інфінітивом та іменним компонентом: *Бути учителем – це найкращий вибір школяра* (В. Сухомлинський);

в) неозначеним займенником із характеризувальним атрибутом: *Щось давнє так смутно в душі забриніло...* (Леся Українка).

4. Присудок як граматична категорія

Присудок виступає організаційним, композиційним і смисловим центром речення та виражає два значення:

- 1) конкретне, лексичне (дію суб'єкта, його ознаку, стан, родове поняття тощо);
- 2) граматичне – віднесеність предмета, що конкретизується, до дійсності.

Лексичне і граматичне значення можуть поєднуватись в одній лексемі або поширюватись в інших лексемах, пор.: *Він учителював // Він був учителем; Вода синіє // Вода стає синьою.*

Граматичне значення присудка включає:

- 1) віднесеність ознаки до суб'єкта;
- 2) значення часу;
- 3) комплекс модальних значень.

Як головний член речення присудок характеризується такими диференційними ознаками: а) належність до структурної схеми речення;

б) є носієм предикативності;

в) за прямого порядку слів є носієм “нового” (реми) (комунікативний аспект);

г) спеціалізованою формою вираження виступає дієслівно-відмінювана форма (формально-граматичний аспект);

г) постає основним виразником предиката (семантико-синтаксичний аспект);

д) перебуває з підметом у предикативному зв'язку;

е) за прямого порядку слів займає позицію після підмета

є) поєднується з підметом координацією як основною формою предикативного зв'язку.

Присудок є однією з визначальних граматичних категорій формального рівня речення.

5. Морфологічні та семантичні вияви присудка

Присудки поділяються:

- 1) за будовою (**простий, складений, складний (подвійний)**),
- 2) за морфологічною реалізацією структури (**дієслівний та іменний**).

5.1. Простий присудок

У простому присудку поєднуються основне та граматичне значення в одному компоненті.

Різновидами простого присудка виступають:

- а) особово-дієслівний;
- б) нульовий;
- в) інфінітивний;
- г) вигуківий.

Їхнє виділення та диференціація ґрунтуються на морфологічному вираженні та їхній формальній репрезентації.

Найпоширенішим в українській мові виступає **особово-дієслівний** простий присудок: *Тільки сонце на просторі для палючий промінь свій* (Б. Грінченко). *А ми будем тую правду сіяти в народі* (П. Куліш).

Засобом реалізації простого дієслівного присудка виступає **відмінювана дієслівна форма**: *Мою ходу ніхто не спинить* (Є.Летюк).

Простий дієслівний присудок може ускладнюватися частками, спільнокореневим дієсловом, повторами, синонімічним дієсловом, орудним тотожним, дієсловами зі значеннями частки та ін.: *Ідуть хлопці та знай жартують*; *Вітер віє-повіває*; *Хлопець біжить-біжить*; *Парубки стоять-поглядають на дівчат*; *Валом валить дим*.

Особливої уваги потребує **нульовий** присудок.

Його показником виступає в реченні **обставина місця**, виражена відповідним прислівником або іменниково-прийменниковою конструкцією, пор.: *Спереду невеликий будинок, праворуч парк, у парку дитячий майданчик. Біля входу дві тополі*.

Речення з нульовим присудком виступають варіантними виявами речень з ненульовим присудком, напр.: *Діти біля лісу // Діти граються біля лісу*.

У мовленнєвому плані такі речення є **еліпсованими реченнями-висловленнями**.

Інфінітивний присудок у сучасній українській літературній мові мало репрезентативний, він поширений здебільшого в конструкціях розмовного типу: *А ми тікати*; *А діти спати*.

Емоційно насиченими постають похідні утворення типу *спатоньки, їстоньки*, які окреслюють своєю семантикою пестливість, ласкавість: *А ми їстоньки, питоньки* (3 усн. мовл.).

Емоційно насиченим постає **вигуківий** присудок, що реалізується елементами типу *бух, скік, геп, гуп*: *Аж двері рип у хату із сіней* (Л.Глібов). *А мати бух йому в ноги* (А.Яніта).

Особливим виявом простого присудка виступає паралелізм дієслівних відмінюваних форм на зразок *Дівчина пішла напитися води* (А. Тесленко). Такий різновид присудка називають паралельним.

5.2. Складений присудок

Складений присудок – це сполучення повнозначного слова з дієсловом-зв'язкою. Залежно від морфологічного вираження повнозначної частини мови розрізняють:

- а) **дієслівний складений присудок**,
- б) **іменний складений присудок**,
- в) **прислівниковий складений присудок** (інколи його відносять до різновидів іменного складеного присудка).

5.2.1. Складений дієслівний присудок

У розгляді дієслівного складеного присудка особливо важливим є розуміння ролі зв'язки, функцію якої можуть виконувати:

- 1) фазисні (фазові) дієслова (*починати, продовжувати, закінчувати, припиняти* та ін. – позначають певний етап перебігу дії): *Студенти закінчували малювати*;
- 2) модальні дієслова (*хотіти, наміряться, мусити* – виражають волевиявлення): *Хлопчик намірився зайти до бабусі*;
- 3) предикативні прикметники (*повинен, здатний, схильний, зобов'язаний* та ін.): *Кожен з нас повинен шанувати рідну домівку*;
- 4) фразеологізми модальної семантики: *мати змогу, бути в змозі, мати право, не в силі* (*Хлопець дав згоду співати в хорі*).

Складений дієслівний присудок може ускладнюватися і в такому разі він складається з трьох компонентів. Ускладнення відбувається за рахунок поєднання лексем фазової, модальної та предикативної семантики, в силу цього поєднуються два інфінітиви: *Сьогодні ми повинні почати працювати о 8-ій годині*.

Присудок, що складається з двох компонентів, є **двочленим**, а присудок, що містить три компоненти, постає **тричленим**.

5.2.2. Складений іменний присудок

за морфологічними типами значно розмаїтіший, ніж складений дієслівний.

У складеному іменному присудку з-поміж іменних частин треба розрізняти:

- 1) **власне-присудкові форми** (спеціалізовані для вираження присудковості – це форми наз., орудн., знах.в. без прийменника та знах.в. з прийменником *за*, род.в. ознаки, транспонованої із атрибутивної функції в предикативну), напр.: *Весна стояла суха й вітряна* (М. Коцюбинський). *Хмари в небі йому здаються привидами колись давно баченого* (А. Яна). *Був, річ відома, молодим я, тому до дна тепер збагну, що навіть звук чи тон, чи ім'я були мені за тайну* (М. Рильський);

2) невласне-присудкові форми, пор.: *Того року трави і пишениці стояли, як Дунай, косарі були в ціні* (М. Стельмах). Найчастіше невластивими присудковими бувають форми місц.в.

Диференціація допоміжних дієслів-зв'язок на **неповнозначні**, **напівповнозначні** та **повнозначні** розкриває їхню специфіку у структурі присудка як аналітичних компонентів.

До **неповнозначних** належить найбільш абстраговане дієслово-зв'язка *бути*, до якого наближаються *являти собою*, *становити*: *Присудок являє собою* один з двох головних членів речення.

Напівповнозначні – це такі лексеми, які частково зберігають лексичне значення. До них належать дієслова зі значенням буття, волевияву, збереження стану або переходу із одного стану в інший: *вважатися, видаватися, виявлятися, доводитися, залишатися, зоставатися, здатися, зватися, іменуватися, називатися, правити, прикидатися, робитися*.

Вони виражають:

- а) постійність ознаки: *доводиться*: Він мені доводився братом;
- б) якісну зміну ознаки: *ставати, робитися*: На сході ширшою ставала червоно-рожева смуга;
- в) динаміку ознаки: *здаватися, виглядати, представляти*: Дрібним і мізерним видалось йому теперішнє захоплення фізикою.

Повнозначні дієслова в ролі допоміжних повністю зберігають своє значення і тільки в межах певної конструкції реалізують свій допоміжний потенціал: *Хлопець пішов на будівництво звичайним вантажником, а прийшов майстром* (А. Яна).

Одним зі складних випадків розмежування функціонування іменниково-прийменникових конструкцій є форми місц. в.

Форма місц. в. виступає іменною частиною тоді, коли виражає:

- 1) внутрішній стан людини (захоплення, уподобання, ступінь вияву її можливостей): *Він у напрузі. Я у захопленні*;
- 2) внутрішній зміст предмета: *Та головне, звичайно, не в харчах, а в духовній поживі, що її так прагне моя душа* (О. Гончар);
- 3) рід діяльності: *Батько в саперах. Товариш у хіміках. Брат у партизанах*;
- 4) ознаки зовнішнього стану, якісної характеристики, наявності в предмета тієї чи іншої риси: *Дме рівний, спокійний бриз, і небо все в зорях, у промінні, у радості* (Ю. Яновський). *Брат у мандрах* (такі сполуки синонімічні дієсловом, пор.: у *сварці* – *сваряться*, у *мандрах* – *мандрує*, у *роз'їздах* – *роз'їжджає*, у *дружбі* – *дружить* і под.).

5.2.3. Складений прислівниковий присудок

становить поєднання дієслово-зв'язки та призв'язкового прислівникового компонента: *Працювати в селі без бібліотеки було дуже важко* (А. Яна). Призв'язкові прислівники називають **предикативними**: *Усе було по-новому*; *Відпочивати було ніколи*.

5.3. Складений тричленний (ускладнений складений) присудок

У сучасній українській мові вирізняються три типи таких присудків:

- 1) складений тричленний іменний (допоміжне дієслово + дієслово-зв'язка + предикативний член): *бажав стати інженером*;
- 2) складений тричленний дієслівний (допоміжне дієслово + перший інфінітив + другий інфінітив): *мусив перестати читати*;
- 3) складений змішаний (дієслівна зв'язка + предикативний член + допоміжний інфінітив): *був змушений повернутися, був ладен провалитися*.

5.4. Складний (подвійний) присудок

Складний присудок складається з двох повнозначних компонентів: дієслова й імені.

У функції першого можуть виступати дієслова:

- 1) руху: *йти, бігти, ходити, тікати, рушати, їхати* (Я зайшов сюди безвинний (Ю. Мушкетик));
- 2) тимчасового перебування в стані: *стояти, сидіти, лежати, спати, чекати* (А люди ще стояли стривожені (А. Яна));
- 3) зі значенням переходу в інший стан: *прокинутися, стати, рости, родитися, зупинитися, впасти* (Микола родився душею сім'ї (Я. Гоян));
- 4) на позначення типу діяльності, існування: *жити, працювати, слухати* (Хлопці працювали інженерами; У ці дні всі жили в чеканні зустрічі з новими лекторами);
- 5) мовлення: *сказати, заговорити, промовити, питати, доповідати* (Дівчина заговорила першою).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

У наведених реченнях підкреслити підмети, вказати їхнє морфологічне вираження.

Залишу довірливий доні Слова, що одвіку правдиві, Любов у сльозині солоній, Сльозу у любові щасливій (Г. Чубач). Так хутко згасло сяйво слави, Так коротко тривала мста (Є. Маланюк). І багато ще всяких мудрих і святих слів (Г. Хоткевич). Працювати – ось його покликання, його мета (В. Собко). І кожне оте його «люби!», кожне оте «цілуй!» ... обгорталося пахощами бузку й конвалії... (Остап Вишня). Зрада – це лише початок вірша і обереги котяться мов крила (І. Андрусяк). У променях слави великих людей купаються їх біографи (Ю. Рибников). Рідна мова на чужині ще милішою стає (П. Грабовський).

Завдання II

У наведених реченнях підкреслити підмети, визначити їхній структурний тип.

Тисячі очей дивилися, і тисячі сердець билися, чекаючи великих божих слів, великих божих діл (Г. Хоткевич). В обіймах з радістю журба. Одна летить, друга спиня... (Олександр Олесь). А в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу (О. Довженко). І сльози добрі, перла многоцінні, Живущою, зцілющою водою Лились... (П. Куліш). Незнаний нам початок і кінець, Не розуміємо таємну віру, Коли життя сплітає у вінець В незнаній черзі віру і зне-

віру (О.Теліга). Вміння заощаджувати мудрість – наймудріше вміння (Є. Ященко). Багато літ перевернулось... (Т. Шевченко). Ішов ночей повільний караван (Л. Костенко).

Завдання III

У наведених реченнях підкреслити підмети, виписати речення з простим інфінітивним підметом, обґрунтувати свою відповідь.

Перше слово — крик любові, Сміх і радість немовляти, Неповторне слово «М а т и» — Про життя найперше слово...(І. Багряний). Яке то щастя – свій народ у світлі бачити! (Д.Павличко). Як мало кожен з нас життю віддати встиг! (П. Карманський). Поезія не може жити на смітнику (М. Коцюбинський). Бити по кишені – це завдавати кому-небудь певних матеріальних утрат, шкоди (В. Барка). Керувати – це передбачати (І.Багряний). Для декого найкращий спосіб захисту – не чинити опору (Л. Сухоруков). Вміти творити – означає бути мислителем своєї епохи (О. Довженко).

Завдання IV

У наведених реченнях характеризувати семантичні вияви складених підметів.

Став у церкві батько з сином (П. Глазовий). Здається, він з нами йде У гуркоті, у диму, Ракети сяйво бліде Стелять до ніг йому (О. Гончар). Але ми з тобою ... ми не вічні, ми з тобою просто – ти і я (В. Симоненко). Блискає за вибалком місяця підкова (А. Малишко). Дві хмароньки пливли кудись В убранні золотім І мовчки зупинилися (Олександр Олесь). Іван Франко цікавився не тільки французькими класиками і романтиками, але й символістами (М. Рильський). Мало прожити життя – треба життя зрозуміти (Є.Плужник). Мотря та Софія місили тісто, порались коло печі (М. Коцюбинський). Раптом рівна піднятість юрби сколихується. Щось нове влітає в крики (В. Винниченко). За смерть сильніше лиш кохання (Богдан-Ігор Антонич). Лише одна жіноча логіка здатна перетворити логічний квадрат у замкнене коло (Л. Сухоруков).

Завдання V

У наведених реченнях підкреслити присудки, вказати різновиди простого присудка.

На мостах калинових калинові знамена (Д. Білоус). Не довго йому лишалося топтати ряст (М. Стельмах). Ще нас в житті чекало що завгодно (Л. Костенко). Багато з них звіялись йому в горі й радощах... (О. Донченко). Оксен блись одного в вухо, блись другого, до дверей і – кричи, свисти! (Г. Тютюнник). Перестріла мене Галя на вулиці та давай розпитувати про тебе (О. Довженко). Моя любові! Я перед тобою (Л. Костенко). На полі з'явилася група невідомих людей (А. Шиян). Бути педагогом – це ж така прекрасна професія (О. Довженко).

Завдання VI

Визначити структурні різновиди присудка.

Розмова припадає мені до смаку (І. Нечуй-Левицький). Виноград цвіте-буяє... (А. Кримський). Альтов захотів зробити хлопчині щось приємне... (Є. Гуцало). Неспроможний передати велич і красу найбільшого константинопольського храму, він намагався приголомшити хоч лічбами...(П. Загребельний). Узявся він рани душевні зцілити І ліки

змінив на перо: Розгублений батько, знедолені діти Знайшли в його слові добро (М. Тарновський). Не бажаю, щоб ти, доню, Тут лишилась сиротою, – Бо нема на світі гірше, Як убогій сиротині (Ю. Тарнавський). А ми живі, нам треба поспішати (Л. Костенко). Повітря зробилося прозорим (М. Коцюбинський). Любить свій край – це значить все любити, у чім його святе ім'я живе (В. Сосюра).

Завдання VII

Підкреслити присудки, охарактеризувати допоміжні компоненти складеного дієслівного присудка.

Афоризм – це добре відредагований роман (В. Голобородько). В дитинстві я літала над жоржинами (Л. Костенко). Рад я знати, чия перша рука підійметься на мене (І. Франко). Під горою стояла вагітна, як поле, мати (Л. Костенко). Не допусти, щоб світ зійшовся клином, і не присни, для чого я живу (Л. Костенко). І жадний примус, жадне зло Їх не примусило скоритися! (Є. Маланюк). А дівчата бояться ламати калину, кажуть, що то твої руки... (В. Голобородько). Ти зовсім мене не кохала, А я був повинен забути... (Олександр Олесь). Тільки муки совісті здатні перетворити звичайне задоволення у справжню насолоду (А. Коваль). Частина студентів вирішила поїхати на відпочинок в гори. Кожний зі школярів повинен стежити за ростом рослин та їхніми змінами (В. Сухомлинський).

Завдання VIII

Підкреслити присудки, визначити тип зв'язки складеного іменного присудка.

Літери – круглі, Мова – чітка. Мати – помалу читає (Г. Чубач). Його життя розширив обрій 3 життям безперестанний бій (В. Сосюра). Доріг багато, але шлях один! (М. Вінграновський). Може, ми квітками, може, васильками станем — я і ти (В. Сосюра); Не бажаю, щоб ти, доню, Тут лишилась сиротою... (Ю. Тарнавський). Ніч видалася тиха (В. Земляк). Мистецтво те було не в сповиточку (Л. Костенко). Розумом дужий ти будь і духом незламним великий (Б. Грінченко). Вся природа з небом і землею, з водою, квітками, лісами й горами здавалась однією піснею, однією гармонією (І. Нечуй-Левицький). Хай кожна мить вам буде дорога! (М. Вороний).

Завдання IX

Прокоментувати розділові знаки, охарактеризувати головні члени речення.

Ну, не пустити погрітися — гріх (Є. Гуцало). Мати ненавиділа діда і вважала його за чорнокнижника (О. Довженко). Ми не вірили матері і захищали діда від її нападів, бо псалтир всередині був не чорний, а білий, а товста шкіряна палітурка — коричнева, як гречаний мед (О. Довженко). Один був інженер, один (що вже й зовсім незвично) — поет, один — лікар, четвертий — Отава (П. Загребельний). Набити руку — це не означає побити руки (Григорій Тютюнник). Я співець степів широких, краю вільного співець (Г. Чупринка). Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова (В. Сухомлинський). Я такий молодий, повний юними днями (П. Карманський). Листопад утопив краєвиди у розтоплену золотом синь (Є. Маланюк).

ТРАДИЦІЙНЕ ВЧЕННЯ ПРО ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. СТРУКТУРА ПОШИРЕНОГО ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ.

1. Основні підходи до аналізу другорядних членів речення

У сучасній лінгвістиці наявні три різновиди кваліфікації членів речення:

- 1) одні вчені відстоюють традиційний погляд на головні та другорядні члени речення;
- 2) інші повністю заперечують традиційний підхід до визначення членів речення;
- 3) ще інші доповнюють, уточнюють окремі поняття, конкретизують їх, тим самим певною мірою згладжують суперечливі місця.

Найчастіше традиційна класифікація (**підмет, присудок, додаток, означення, обставина**) доповнюється іншими членами речення (**детермінант, дуплексив, предикативне означення** і под. (Н. Іваницька, Н. Шведова).

2. Причини перегляду вчення про другорядні члени речення. Проблема кваліфікації членів речення

Проблема визначення членів речення постала водночас з виникненням синтаксичного підходу до аналізу лінгвістичних явищ. Члени речення вичленовуються з речення як його будівельні компоненти, що характеризуються певною семантикою. Поза реченням члени речення не існують.

3. Періодизація вивчення членів речення

У вивченні головних і другорядних членів речення виділяється два основні періоди: **період класичного (традиційного) мовознавства** та **період сучасної лінгвістики**.

Перший період характеризується тим, що в цей час формується вчення про члени речення, яке входить у практику викладання української мови.

Вперше найповнішу **систему членів речення** запропонували Я.Головацький та М.Осадца. До цього переважно користувалися терміном **“частини слова”**, що застосовувався у морфології та синтаксисі.

СПІЛЬНІ ОЗНАКИ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ		
1.	входять у формально-синтаксичну структуру речення як його другорядні члени	
2.	не виявляють позиційної закріпленості в актуальному членуванні речення	
ДИФЕРЕНЦІЙНІ ОЗНАКИ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ		
додаток	означення	обставина
1.	ВИРАЖАЄ ВІДНОШЕННЯ	
об'єктні	означальні	обставинні
2.	У ТИПОВИХ ВИПАДКАХ ВИРАЖАЄТЬСЯ	
іменником	прикметником	прислівником
3.	У ТИПОВОМУ ВИЯВІ СТОІТЬ	
після опорного слова	перед опорним словом	постпозиції
4.	ПОЄДНУЄТЬСЯ З ОПОРНИМ СЛОВОМ ПІДРЯДНИМ ЗВ'ЯЗКОМ У ФОРМІ	
керування	узгодження, кореляції або прилягання	прилягання
5.	У СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ СПІВВІДНОСИТЬСЯ З ПОЗИЦІЄЮ	
об'єкта	атрибута	власне-обставини або обставинного детермінанта

ОЗНАКИ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Перший період завершився в 20-і роки ХХ ст. виходом українських науково-практичних і практичних граматик. На цей час уже нормалізувалось уживання термінів на позначення головних і другорядних членів речення, сформувались погляди щодо їхнього співвідношення. Уже на початку ХІХ століття намітилася тенденція розмежовувати підмет, зв'язку і присудок, простежувалася диференціація означення і додатка, обставини.

Період сучасної лінгвістики характеризується кількома етапами у вивченні членів речення. В 30-і роки поширеною була спроба дати вичерпний аналіз статусу, специфіки членів речення з позицій традиційного тлумачення. В цей час постала проблема синкретизму семантики окремих членів речення. Певною мірою синкретизму другорядних членів речення торкалися М. Сулима, С.Смерчинський, Ю.Шерех та ін.

На сьогодні традиційні межі п'яти членів речення не відбивають всієї різноманітності семантичних компонентів речення за їхньої поглибленої деталізації. Недостатність традиційного підходу до аналізу членів речення виявляється також у тому, що відсутня суворі відповідність між формою та змістом члена речення. У зв'язку з цим однією з моделей, спрямованих на розгляд реченнєвої структури, виступає синтаксемний аналіз.

Останнім часом розрізняють і виділяють **головні члени** речення (підмет, присудок), **поширювачі** та **детермінанти**, які розрізняються тим, що **поширювачі** є прислівними членами (сильними або слабкими), **детермінанти** ж поширюють все речення. Поруч з ними розташовані **дуплексиви**. Останнім властива окрема лінія зв'язку з підметом і присудком (див. *детальніше розділ Нове вчення про другорядні члени речення*).

4. Поняття структурного мінімуму речення

Структурним мінімумом речення є його **граматична основа** (формально-граматичний аспект): *І падає сонце пташкою до рук* (А. Малишко).

За розуміння структурного мінімуму речення як його номінативної достатності слід розрізнати **обов'язкові** та **факультативні** другорядні члени речення.

За номінативним підходом до структурного мінімуму речення належать **головні члени** речення та **обов'язкові другорядні члени** речення.

Обов'язковими є члени речення, котрі виражають семантику суб'єкта й об'єкта за умови семантичної недостатності дієслова-предиката на зразок *накрив* → *землю*, а також компонент на позначення місця (локатив) у дієслів просторової семантики: *знаходиться, розташовується, перебувати; йти, прямувати, крокувати* (*Діти знаходяться в селі*).

В односкладних реченнях виступає структурно обов'язковим непрямий додаток у формі дав. в. (давальний суб'єкта): *Мені не ходилось. Йому не стоялось*; непрямий додаток в орудн. в. (суб'єктний інструменталь): *Вітром затягнуло дерево на узлісся*; непрямий додаток у формі род. в. (родовий суб'єкта): *Батька немає*; деякі обставини місця, вживані на позначення стану середовища або обстановки: *У будинках краще стало. Скрізь капало*. Отже, головні та другорядні члени є категоріями формального рівня.

Факультативними є члени речення, що не лежать до структурного мінімуму речення, розширюючи (уточнюючи) семантику головних членів речення (*Молодий учитель зайшов до класу*) або значення другорядних членів речення (*Стрів я діда вельми старого* (Т. Шевченко); *Посеред кімнати стояла шафа з книгами*). Факультативними є означення (власне-означення, прикладки), обставини мети, умови, допусту, наслідку та ін.

5. Граматичні категорії другорядних членів речення

Основна відмінність між головними та другорядними членами речення визначається їхньою значущістю в побудові речення:

головні члени обов'язкові для структурної схеми (предикативний мінімум = підмет + присудок),

другорядні члени в двоскладних / односкладних реченнях структурно переважно є **факультативними**, крім семантично зумовлених об'єкта (у дієслів-присудків на зразок *вкрити, накрити* і под.), суб'єкта (у головних членів речення – слів категорії стану на кшталт *треба, холодно, судилося*), локатива (при дієсловах просторової семантики (*доїхати, прилетіти*)).

5.1. Означення

Означення - другорядний член речення, який позначає ознаку предмета та відповідає на питання: *який?, яка?, яке?, які? чий?, чия?, чие?, чий?*

Основна семантика означення охоплює значення ознаки:

- 1) якісної: улюблена справа, солов'їна пісня;
- 2) за дією: виконана справа, молота мука;
- 3) дії за її суб'єктом: політ льотчика, наказ командира;
- 4) предмета за його стосунками до іншого предмета: човен з парусом, чай з лимоном;
- 5) предмета за матеріалом: будинок з цегли, плаття із ситцю;
- 6) за належністю: моє село, пісня солов'я, серце матері, хата батька;
- 7) предмета за місцем: будинок у лісі, приміська зона;
- 8) за часом: травнева ніч, дощ у липні.

Усі означення поділяються на **узгоджені** та **неузгоджені**.

5.1.1. Узгоджені означення

виражаються словами, що потенційно узгоджуються у відмінку, роді, числі та виражаються:

- 1) прикметниками: Новий словник лежав на письмовому столі;
- 2) дієприкметниками: На посірілу землю падав дощ;
- 3) займенниками: Я знаю цю студентку;
- 4) порядковими числівниками: На моїх очах перші сніги зійшли (Леся Українка);
- 5) кількісними числівниками у непрямих відмінках, крім знахідного: Студенти двох курсів українстики поїхали на практику.

Узгоджені означення із залежними від нього словами є поширеними. Вони виражаються прикметниковими (прикметник із залежними словами) та дієприкметниковими (дієприкметник разом із залежними словами) зворотами: Куці, красиві від вранішньої роси, ніжно посміхалися (О.Слісаренко). Ген килим, витканий із пtiць, летить над полем (Л.Костенко).

5.1.2. Неузгоджені означення виражаються:

- 1) іменником у род.в. без прийменника: Нові квітки на килимах рука дівчини вишиває (М.Рильський);
- 2) іменниками в непрямих відмінках з прийменниками:
 - а) у род. відмінку з прийменниками з (*із*), до, від, з-під, без, для, біля, проти: Шафа для одягу ховалася в кутку (В.Собко);
 - б) у знах. в. з прийменниками на, у(в): Серед майдану стояла сахарня на чотири поверхи (І.Нечуй-Левицький);
 - в) в орудн. в. з прийменниками з, під: Вгорі висіла лампа під жовтогогарчим абажуром (В.Собко);

г) у місц. відмінку з прийменниками *по, у (в), на*: *За кермом сидів маленький хлопчина у великих окулярах* (О.Гончар);

3) присвійними займенниками *його, її, їх* (зв'язок прилягання): *Його хата була праворуч*;

4) інфінітивом: *Рідко в кого з'являлось бажання виходити опівдні без діла*;

5) прислівником: *Дорога ліворуч була небезпечною*;

6) дієприслівником: *Змагання з стрільби лежачи збирало багатьох прихильників*;

7) синтаксично нерозкладним сполученням іменника в непрямому відмінку із залежними від нього словами: *Науковець ботанічного саду показав на рослину*.

Важливим є розмежування додатків та неузгоджених означень, що можуть виражатися однаковими формами. Для встановлення функції певної форми як виразники другорядного члена речення можна використовувати різноманітні синонімічні перетворення:

1) заміну неузгодженого означення узгодженим: *сік яблуні → яблучний сік; шапка брат → братова шапка*;

2) перетворення словосполучення з неузгодженим означенням у сполучення підмета з присудком: *шепіт трави → трава шепотить, сум матері → мати сумує*;

3) перетворення словосполучення з неузгодженим означенням у речення з присудком давати: *вогонь багаття і багаття дає вогонь, світло від лампи і лампа дає світло, тінь від абажура і абажур дає тінь*;

4) перетворення неузгодженого означення в поширене узгоджене означення чи в підрядне означальне речення: *тепло багаття і тепло, що йде від багаття; плаття з шовку і плаття, що пошиті з шовку; кава з молоком і кава, що приготовлена з молоком*.

5.1.3. Прикладка

Прикладка – це другорядний член, який виражається іменником або субстантивованим словом і приєднується до головного слова паралельними з ним формами для його визначення, уточнення чи пояснення (відповідає на ті ж питання, що й означення).

Відношення прикладки з означуваним словом є апозитивними, що походить від лат. *appositio* – близький. Апозитивні відношення – це відношення смислової та граматичної рівноправності. Обидва слова позначають один об'єкт реальної дійсності.

Прикладка може означати:

1) характеристику особи:

а) за професією, родом занять: *лікар-невропатолог, дідусь-шахист*;

б) за національною належністю: *дівчина-туркменка, хлопець-грузин*;

в) за соціальним походженням: *юнак-робітник, дівчина-орендаторка*;

г) за місцем проживання: *жінка-киянка*;

г) за віком: *дитина-немовля, хлопець-підліток*;

д) за родинними стосунками: *дівчата-сестрички*;

2) родову назву при видовій: *Дніпро-річка, Київ-місто*;

3) видову назву при родовій: *трава звіробій, місто Донецьк*;

4) якісну характеристику особи або предмета: *юнак-богатиць, дуб-велетен*.

Прикладка може виражатися:

- 1) іменником: *професор Коваленко, хлопці-запорожці*;
- 2) субстантивованим словом: *жінка-вчений, мама-вагоновожатий*.

Головним словом найчастіше виступає:

- а) іменник: *хлопець-молодець, дівчина-красуня*;
- б) субстантивованій прикметник: *про найголовніше – життя*;
- в) займенник: *вони, поети, всім відомі*.

Здебільшого прикладка постає постпозитивною: *Вітаю тебе словом-привітом; сорока-зłodійка; дуб-гігант* тощо.

Прикладка може бути **непоширеною** та **поширеною**: *поети-шістдесятники, поети-романтики, віри-медитація, драма-феєрія; зупинка “Вулиця Шекспіра”, станція “Великі луки”, пароплав “Тарас Шевченко”, лозунг “Працюймо чесно!”; Слово, моя ти єдина зброя, Ми не повинні загинути обоє* (Леся Українка).

За ступенем ускладнення реченнєвої структури **поширена прикладка** поділяється на **невідокремлену** і **відокремлену**: *Великий український філософ Григорій Сковорода був сам патріотом і прищеплював та виховував у народі священне почуття любові до своєї батьківщини* (В. Яременко) та *Ми, студенти Донецького національного університету, пишаємося своїм вищим навчальним закладом*

Критеріями розрізнення прикладки й означуваного слова є:

- 1) прикладка конкретніша від головного слова: *Шевченка глибоко радувала зустріч з селянином-кріпаком* (П.Жур) (*селянин який? кріпак*);
- 2) власні назви неістот (назви гір, рік тощо) є прикладками до загальних назв: *Місто Київ – столиця України*;
- 3) у словосполученнях, які складаються із загальної назви і власного імені, по-батькові, прізвища людини, прикладкою є власна назва: *Професор Петренко ввійшов до аудиторії* (*професор який? Петренко*).

5.1.3.1. Написання прикладок

Непоширені прикладки з означуванням словом пишуться **окремо, через дефіс, у лапках**.

Через **дефіс** пишуться прикладки, якщо вони позначають якісну характеристику головного слова (вік, національність, фах тощо), а також прикладки в постпозиції щодо власних назв: *калина-красуня, чоловік-харків'янин і Дніпро-ріка, Шевченко-художник*.

УВАГА! За зворотного порядку слів прикладка пишеться **окремо**: *ріка Дніпро, художник Шевченко*.

Якщо родові поняття передують видовому, то прикладка пишеться **окремо** (прикладкою є видові поняття): *трава звіробій, квітка пролісок, дерево смерека*.

УВАГА! За зворотного порядку слів ставиться **дефіс** (прикладкою є родові поняття при видовому): *звіробій-трава, пролісок-квітка*.

Складні терміни типу *заєць-русак*, *льон-довгунець* пишуться через **дефіс**, хоча першою стоїть родова назва.

Якщо прикладкою є загальноприйняті в побуті назви людей, то вона пишеться **окремо**: громадяни *пасажири*, панове *учителі*, товариші *філологи*.

Умовні власні назви підприємств, установ, потягів, творів мистецтва, газет і под. пишуться **в лапках**: поема *“Гайдамаки”*, кінотеатр *“Зірочка”*, часопис *“Слово”*.

Від прикладок слід відрізняти **неприкладкові сполучення**, що також пишуться через дефіс, зокрема складні слова: *рута-м'ята*, *хліб-сіль*.

Основною ознакою прикладкового словосполучення є його **співвіднесеність з одним поняттям**: і прикладка, і пояснюваний іменник є **різними назвами одного предмета**: *народ-борець*, *жінка-мати*.

У сполученнях неприкладкового характеру компоненти означають **два різні предмети** і виступають як рівноправні, тобто сурядні, елементи певної єдності та тому між ними можна поставити сполучник єднальності *і*.

5.2. Додаток

– це другорядний член речення, що означає предмет, на який переходить дія або який доповнює уявлення про предмет і відповідає на питання непрямих відмінків. З формального боку в сучасній українській літературній мові розрізняється два різновиди додатка – **прямий і непрямий**.

Додаток може позначати:

- 1) об'єкт:
 - а) переходу дії: *Дівчина вчить віри*;
 - б) почуття, думки, мовлення, мислення, бажання: *відчувати сором*, *бажати щастя*;
 - в) якості чи властивості: *повне зоряних багатств*;
 - г) володіння, передачі і присвоєння: *Мені передали книжку*;
- 2) суб'єкт стану: *Студента викреслили зі списку*;
- 3) адресат дії: *подарувати матері*, *віддати товаришеві*, *повернути сусідові*.

5.2.1. Прямий додаток

означає предмет, на який безпосередньо переходить дія: *Важко їй слухати ці суворі слова*. Прямий додаток завжди реалізується тільки при перехідному дієслові у формі знах.в.

Прямий додаток може **означати об'єкт**:

- 1) фізичної дії: *перекопати город*, *обстругувати дошку*;
- 2) сприйняття: *побачити дівчину*;
- 3) почуття: *відчувати тепло*;
- 4) мислення: *уявляти перспективу*.

У дієслів руху прямий додаток може означати просторовий об'єкт: *проїхати степ, перелетіти море, пропливти океан*.

Прямий додаток виражається:

1) іменником, займенником, словами інших частин мови, вжитими в ролі іменників, у знах.в. без прийменника, а також сполученням кількісного числівника чи іменника з кількісним значенням у знах.в. з іменником у род. або наз.в.: *Мохнатий джміль із будяків червоних спиває мед* (М.Рильський). *Дівчина купила два часописи*;

2) іменником, займенником, субстантивованим словом у род.в. без прийменника:

а) якщо при дієслові-присудку є заперечна частка *не*: *Соняшники зовсім не ворушаться й нікуди не повертають голів* (Ю.Яновський);

б) коли дія переходить не на весь предмет, а лише на якусь його частину: *Мама попросила сина купити хліба*;

в) якщо паралельна форма знах.в. можлива: *Оля купила олівця і Оля купила олівцець*;

г) якщо іменник позначає назву істоти та залежить від головного члена безособового речення: *Чомусь аж шкода мені зробилося цієї рослини* (А.Яна).

5.2.2. Непрямий додаток

Визначальним для непрямого додатка є вираження його формами непрямих відмінків, крім знахідного: *диригувати оркестром, командувати взводом*. Розрізняються два різновиди непрямого додатка: **прийменниковий** і **безприйменниковий**.

5.2.2.1. Безприйменниковий непрямий додаток

може виражатися:

1) род.в.: *домогтися успіху*;

2) дав.в.: *дзвонити товаришеві, говорити матері*;

3) орудн.в.: *оволодіти наукою, керувати школою*.

Семантично безприйменниковий непрямий додаток може виражати:

1) знаряддя дії: *рубати сокирою, різати пилкою*;

2) міру місткості: *діжка меду, ложка цукру*;

3) об'єкт: а) зіставлення: *вищий батька*;

б) навчання: *навчатися співу*;

в) уникнення: *Вона боялась Підпарі* (М.Коцюбинський);

г) міри наявності: *вистачати волі*;

г) наділення: *нагородити медаллю*;

д) вживання: *харчуватися продуктами*;

е) обміну: *обмінюватися телеграмами, перекидатися м'ячем*.

4) діючий предмет: *небо вкрилося хмарами*;

5) суб'єкт дії, стану: *не віриться мені*;

6) особу чи предмет, на яких спрямоване почуття: *зрадів друзі*;

7) адресата дії: *Мати доручила сину купити хліб*.

5.2.2.2. Прийменниковий непрямий додаток

може позначати:

- 1) об'єкт: а) ставлення, піклування: *Він гаряче сперечався про новий роман;*
- б) розумової діяльності: *Мені вже не хотілося думати про іспит;*
- в) чуттєвого сприйняття: *Не дивись на неї, сумну;*
- г) дотику: *Спирайся на моє плече;*
- г) досягнення: *Так ми дійдемо до мети;*
- д) доповнення: *Я приєднуюсь до них;*
- е) спрямування: *Він до неї нахилився;*
- є) праці, мислення: *Він мав над чим думати / працювати.*
- 2) соціативність: *З ними, з цими людьми він уже зустрічався.*

5.2.3. Інфінітивний додаток

виражений неозначеною формою дієслова. Виділяється кілька груп дієслів, з якими поєднується додаток у формі інфінітива. Це дієслова, що означають:

- 1) бажання, прагнення суб'єкта виконати дію: *хотіти, прагнути, братися, збиратися, готуватися, силкуватися, відважитися: Студент готувався скласти іспит;*
- 2) домовленість, зобов'язання, намір виконати дію: *погодитися, домовитися, обіцяти, поклястися, загрожувати, думати, сподіватися, мріяти: Він мріяв здобути вищу освіту;*
- 3) сприяння або перешкоду у виконанні дії: *дозволити, допомогти, дати, заборонити, навчити: Він не давав їй зайвого кроку ступити;*
- 4) небажання виконати дію або уникнення дії: *відмовлятися, боятися, соромитися, ухилятися, уникати, лінуватися: Не соромтесь запитати у викладача.*

5.3. Обставина

– другорядний член речення, який указує на спосіб здійснення дії, її якість або інтенсивність, а також місце, час, причину, мету, умову, з якими пов'язана дія або вияв ознаки: *Коні шалено мчали полем* (Ю.Мушкетик) – обставина *шалено* пояснює присудок *мчали*; *У місті хлопці зустрілися з побратимами* (О.Слісаренко) – обставина *містя* (детермінант) у *місті* пояснює основу речення загалом.

Обставини можуть виражатися:

- 1) прислівником: *Раптом небо вкрилось хмарами;*
- 2) дієприслівником: *Тривалий час вони йшли не розмовляючи;*
- 3) дієприслівниковим зворотом: *Відповівши на всі запитання, він перейшов до головного;*
- 4) іменником в орудн.в. без прийменника: *Стрункими пружними клинцями пішла авіація, розгортаючись над дотами* (О.Гончар);
- 5) непрямыми відмінками з прийменниками: *З лікарні хлопець повернувся через тижень;*
- 6) субстантивованими словами у непрямих відмінках: *Іспит завтра о восьмій;*
- 7) інфінітивом: *Ми прийшли послухати нового лектора;*

8) порівняльним зворотом: *Холодні очі сковзнули по всьому, наче крижинки* (М.Коцюбинський);

9) синтаксично нерозкладними словосполученнями чи фразеологізмом: *З вечора до самого ранку ми були разом;*

За семантичними ознаками виділяють: **обставини способу дії, міри і ступеня, місця, часу, причини, мети, умови, допусту, наслідку.**

5.3.1. Обставини способу дії

дають якісну характеристику дії чи стану, означають спосіб здійснення або вияву ознаки та відповідають на питання: *як? яким способом?*

Основним способом вираження обставин способу дії виступають:

- 1) якісно-означальні прислівники: *Відповідай тактовно, логічно;*
- 2) означальні прислівники способу дії: *Вони зустрічались з ним поодилиці і по двоє;*
- 3) іменник в орудн.в. без прийменника з порівняльним значенням: *Самотою повзли між хатами брудні дороги* (М.Коцюбинський);
- 4) іменник з прийменником: *Ліс гомонить, мов живий, на тисячу ладів, на тисячу голосів* (Панас Мирний);
- 5) дієприслівниковий зворот: *Тихо, немов крадучись, прийшла зима;*
- 6) порівняльний зворот: *Він, як бурчак, рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева* (М.Коцюбинський).

5.3.2. Обставини міри та ступеня

характеризують дію або ознаку щодо інтенсивності чи міри їхнього вияву та відповідають на питання: *в якій мірі? як часто? як багато? скільки разів? у скільки разів?*

Обставини міри і ступеня виражаються:

- 1) прислівниками: *Школярі занадто старанно виспівували;*
- 2) прийменниково-іменниковими конструкціями: *Але я до болю все це знаю.*

5.3.3. Обставини місця

дають просторову характеристику дії, ознаки, події та відповідають на питання: *куди? де? звідки?* Обставини місця означають:

- 1) місце дії: *Під горою блищав Дніпро;*
- 2) напрям руху: *Хлопець обережно, але впевнено йшов уперед;*
- 3) шлях руху: *Через ліс і поле, посеред села тече маленька річка.*

Обставини місця поділяються на **власне-обставини місця** та **обставини напряму дії чи стану.**

Власне-обставини місця вказують на локалізацію дії в просторі на відповідній площині дії чи стану і відповідають на питання: *де?* Вони виражаються:

- 1) прислівниками місця: *Високо вгорі пливе біла хмаринка;*
- 2) прийменниково-іменниковими конструкціями: *На небі блиснуло щось.*

Обставини напряду дії чи стану конкретизують перебіг дії в просторі, вказуючи кінцеву (куди?), вихідну (звідки?) точку поширення дії чи стану або ж виражають шлях дії-руху (яким шляхом?): *Діти йдуть до школи. З будови вийшов хлопчик. Вулицею рухалися демонстранти.*

5.3.4. Обставини часу

характеризують дію, ознаку, стан за їхнім відношенням до певного часу та відповідають на питання: *коли? з якого часу? до якого часу? з яких пір? до яких пір? доки?*

Обставини часу виражаються:

- 1) прислівниками: *Вчора* почалася екзаменаційна сесія;
- 2) прийменниково-іменниковими конструкціями: *Ще з ранку ми не знали, чи поїдемо;*
- 3) безприйменниковими іменниками у формі непрямих відмінків: *Днями відбудеться іспит із спеціальності* та ін.

Обставини часу можуть бути **поширеними** і **непоширеними**, пор.: *У неділю буде весілля. Дев'ятого січня о десятій годині тридцять хвилин відбудуться збори.*

Обставини часу можуть вказувати:

- 1) на часову межу дії – її вихідний або кінцевий момент: *Мати з першого ж дня полюбила невістку;*
- 2) на момент, у який відбувається, відбувалася чи відбуватиметься дія: *О другій годині почалася злива;*
- 3) на характеристику дії безвідносно щодо її вихідного та кінцевого моменту перебігу: *Чи приїде вона ще коли-небудь?*

5.3.5. Обставини причини

вказують на причину, підставу виникнення дії чи ознаки, відповідають на питання: *чому? через що? з якої причини? на якій підставі?*

Обставини причини виражаються:

- 1) прислівниками причини: *Спересердя він грюкнув дверима;*
- 2) прийменниково-іменниковими конструкціями, де окрему групу становлять прийменниково-відмінкові конструкції з похідними прийменниками на зразок *завдяки, внаслідок, в результаті, у зв'язку*, що виражають семантику причиново-наслідковості: *В результаті виграшу команда посіла перше місце;*
- 3) дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами: *Наспівавшись, дівчата пішли додому; Студент зрадів, побачивши оцінку за письмову роботу.*

5.3.6. Обставини мети

означають мету дії та відповідають на питання: *для чого? з якою метою?*

Обставини мети виражаються:

- 1) прийменниково-іменниковими формами: *Ми поїхали за подарунком;*
- 2) інфінітивом: *Йому дозволено піти попроситися з усіма.*

5.3.7. Обставини умови

окреслюють умову, за якої відбувається чи може відбуватися дія та відповідають на питання: *при якій умові? за якої умови?*

Обставини умови виражаються іменниково-прийменниковими конструкціями з прийменниками *у, при, за*: *За такої погоди добрий хазяїн собаку на вулицю не вижене.*

5.3.8. Обставини допусту

вказують на умову, всупереч якій відбувається дія, та відповідають питанням: *незважаючи на що? всупереч чому?*

Обставини допусту виражаються:

1) прийменниково-іменниковими конструкціями (*незважаючи на, всупереч, наперекір*): *Незважаючи на дощ, ми вирішили їхати;*

2) дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами: *Захворівши, він продовжував ходити на роботу.*

5.3.9. Обставини наслідку

означають наслідок, що зумовлений дією пояснювального дієслова, та відповідають на питання: *для якого наслідку?*

Основним засобом вираження обставини наслідку є форма знахідного відмінка іменника з прийменником *на*: *На свою біду ми не знали дороги.*

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Знайти в реченні прямі та непрямі додатки, вказати їх морфологічне вираження.

Відмикаю світанок скрипичним ключем (Л. Костенко). Герой користі не шукає зроду (Леся Українка). Книга таїть у собі мудрість для багатьох (І. Цюпа). Ні мертва мова, ні цивілізація ніколи не можуть схвилювати світ (Б. Шоу). Мати наспівує пісню про котика-муркотика ... (І. Цюпа). Умираючи, старий Чумак, старий коваль, наказав був усіх синів своїх до себе мерщій згукати, телеграму вдарити, щоб мерщій поспішали, поки ще він живий (І.Багрянний). Казкою видається повість про давні часи і давніх людей (І.Франко). Черниш наказав розвантажити коней і відправити їх назад з двома бійцями (О.Гончар).

Завдання II

Визначити, в якій з наведених конструкцій залежне слово є неузгодженим означенням, а в якій – додатком.

Околичні вулиці степового райцентру були без хат і дерев — купи цегли, та глини, та уламків (М.Вінграновський). Тут він сів і почав діставати з пазухи пачки перев'язаних грошей (М.Вінграновський). А ти шукай — червону тінь калини на чорних водах — тінь її шу-

кай, де жменька нас (В.Стус). Звиклі до темряви сліпнуть від світла (А. Коваль). Бажання вчитись було в нього ще малку (М. Коцюбинський). Невже ти народився, чоловіче, щоб зазирати в келію мою? (В.Стус). Радісним буремним громом спадають з неба блискавиці, Тарасові провісні птиці — слова шугають над Дніпром (В.Стус).

Завдання III

Знайдіть у реченні прикладки та поясніть правила їхнього написання.

Уже дорослим я бачив у бабусі мої малюнки, малюнки дворічного художника-початківця (В.Сосюра). І зветься та ріка Дніпро (В.Сосюра). І це дівчина-звіроловка, переможниця страхіть усяких! Уперше йому було на віку таке, щоб на його мову дівчина заломлювала брови (І.Багряний). Місто-жебрак... Жодних нових Будівель (І.Багряний). Довкола палацу лежав пустир — смуга нічиєї землі (А.Сапковський). А он же, он, у сутінку вишень — такий чорнявий хлопець-хорошень! (Л.Костенко). Далі хлопець-школяр не знає, що писати (І.Багряний). Димом-туманом в полтавській долині вересень ходить (М. Нагнибіда). Ізнов прийшла весна-красуня (Л. Глібов).

Завдання IV

Підкреслити члени речення, визначити семантичні типи обставин.

У хвилини щастя люди не старіють (Д. Арсенич). Вийшли з хати батько й мати в садок погуляти... (Т. Шевченко). Всупереч тим віщуванням проходили грози (М. Рильський). На околиці міста, в долині, виднівся серед квадратних ліп'янок пофарбований у зелений колір фасад будинку (Р.Іваничук). Черниш зупинив коня і пішов до струмка напитись (О.Гончар). Листок опалий мишею рудою через дорогу шаснув (Ю. Тихий). І від добрих вчителів не всі добре вчаться (Ф. Прокопович). Іван теж кував коня, шукав вина і потім поїхав доганяти своїх (О.Гончар). Я й на хлібові сухім житиму в раю таким (Г. Сковорода). Сад музикою сповнений по вінця (О. Підсуха).

Завдання V

Підкреслити члени речення, прокоментувати синтаксичні функції інфінітива.

Хлопець мріяв у горах піймати орла (А. Яна). Іде гроза дзвінка і кучерява садам замлілі руки цілувать (Л. Костенко). Життя вміє поставити питання (А. Яніта). Бути чабаном — це не просто прогулюватись з гірлигою до степу та їсти кашу чабанську. Чабан — це той, хто все життя на ногах ... і, коли інші ще сплять, ви вже з отарами виходите з кошар у мокрі поля... (О.Гончар). Мати запросила всіх вечеряти до хати (А. Шиян). У хлопчика було бажання доглядати сад (З газ.). Після тривалої їзди чумаки зупинилися у видолінку відпочити (С. Палій). (О.Гончар). Студенти на канікулах поїхали на дослідну станцію доглядати експериментальні ділянки (З газ.). Десять читав про генерала, що після відставки пішов працювати директором радгоспу (О.Гончар).

НОВЕ ВЧЕННЯ ПРО ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Концептуальні основи нового підходу до розгляду другорядних членів речення

До основних недоліків традиційної концепції членів речення варто віднести:

- 1) нездатність у межах наявної системи членів речення охопити й класифікувати всі елементи речення;
- 2) відсутність однозначних критеріїв диференціації членів речення;
- 3) характеристики членів речення безвідносно щодо вияву ознак обов'язковості / необов'язковості в синтаксичній структурі речення;
- 4) нівелювання лексико-семантичних характеристик слів як членів речення;
- 5) характеристика членів речення без урахування передбачуваності / непередбачуваності форми нецентрального елемента і под.

Грунтовний перегляд вчення про другорядні члени речення зумовлений абсолютно новим підходом до визначення елементарної синтаксичної одиниці – **синтаксеми** – в семантико-синтаксичному аспекті, яка залежно від її зв'язків в реченні може бути **вільною** (детермінант) або **зв'язаною**, тобто входить до структури речення через словосполучення, пор.: *Із города із Глухова полки виступали з заступами на лінію* (Т.Шевченко) – компонент *Із города* належить до зв'язаного, його наявність зумовлена семантикою присудка й *У селі хлопці відразу подалися до школи* – компонент *У селі* є вільним компонентом речення.

Зв'язана синтаксема завжди зумовлена семантикою слова, від якого залежить: *Хлопець перестрибнув через огорожу; Діти знаходяться в селі.*

Вільна синтаксема стосується граматичної основи речення загалом, становить окрему пропозицію (відношення між реаліями об'єктивної дійсності): *На майдані концерт тривав дві години* → *Концерт був на майдані* + *Концерт тривав дві години.*

У структурі двоскладного речення слід виділити **головну субпозицію** (підмет і присудок) і **неголовну** (детермінант (*У селі*), **компонент причленної залежності від одного члена речення** (*Із города*)).

Кожна субпозиція визначається силою та характером синтаксичних зв'язків. У неголовній субпозиції, наприклад, виділяється центральна, яка завжди запрограмована семантикою головного слова, і периферійна, що є проекцією позиції слова в словосполученні, утвореного за допомогою однобічного підрядного зв'язку (узгодження, прилягання), пор.: *Твого* → *життя* → *гілля* → *густе* Вітчизні → *в серце* → *проросте* (А.Малишко) і *Вітер* → *стугонів* → *дахом* (О.Гончар).

Субпозиція детермінанта, на відміну від центральної та периферійної субпозиції причленної залежності, визначається слабким синтаксичним зв'язком із граматичним ядром

речення і його **позиція** в структурі речення завжди периферійна, незалежно від того, чи в реченні наявна одна детермінантна субпозиція, чи їх значно більше, напр.: *В Берліні арку Перемоги я ради миру збудував* (М.Нагнибіда).

Дуплексив також посідає окрему субпозицію, виступаючи вільною синтаксеєю.. Його основною ознакою є наявність подвійного синтаксичного зв'язку: підпорядкованість підмету й водночас – присудку, тобто дуплексив, виступаючи неголовним компонентом структури речення, завжди пов'язується власною лінею залежності з присудком і підметом: *Дівчина зайшла до хати стривожена*. / *Дівчина зайшла до хати стривоженою*.

2. Синкретичні члени речення

Синкретизм у системі членів речення – це поєднання (синтез) в одному члені речення диференційних ознак різних членів речення, їх функцій.

Причиною появи та існування таких членів речення є необхідність вираження синкретичної семантики, що значно багатша, ніж семантика типових членів речення. **Синкретизм членів речення** зумовлюється:

- 1) невідповідністю форми та змісту члена речення;
- 2) подвійними формами підрядного прислівного зв'язку та семантико-синтаксичних відношень між головним і залежним словами;
- 3) синкретичними значеннями словоформ;
- 4) еліпсисом дієслівної форми;
- 5) лексико-граматичними властивостями сполучуваних форм.

Завжди синкретичними за семантикою є словоформи, що поширюють члени речення, виражені віддієслівними іменниками (значення предметності + значення дії). Так, у словосполученні *подорож до Києва* поєднуються означальне та обставинне значення (яка? куди?), оскільки субстантивна властивість іменника *подорож* (предметне значення) зумовлює необхідність атрибута, загальна ж дієслівна властивість (дія) визначає необхідність обставинного або об'єктного поширювачів.

Наявність обставини зумовлюється лексико-граматичним значенням руху головного слова. Питання куди? успадковане іменником від мотиваційного дієслова: *подорожувати куди?*

Віддієслівні іменники вносять у речення додаткову предикацію, тому можлива заміна їх дієприслівниковими зворотами та підрядними реченнями: *Після прибуття до Києва школярі відвідали музей Лесі Українки* // *Прибувши до Києва, школярі відвідали музей Лесі Українки* // *Як тільки школярі прибули до Києва, вони відвідали музей Лесі Українки*.

Синкретизм члена речення може зумовлюватися синкретичним характером його власних властивостей, місцем у системі частин мови. Підтвердженням цього є інфінітив. В інфінітиві залежно від синтаксичних умов посилюється то субстантивний, то дієслівний компоненти. Перший посилюється в позиції: 1) підмета; 2) додатка; 3) інфінітивного уявлення: *Йти вночі до лісу? Ні, це страшно та й небезпечно* (О.Слісаренко).

Дієслівний компонент актуалізується в позиції складової частини дієслівного складеного присудка, самостійного присудка. Інфінітив при модальних дієсловах на зразок *наді-*

ятися, мріяти, боятися, готуватися виконує подвійну функцію: позначає дію діяча та об'єкт дії, виражений відмінюваною дієслівною формою.

Синкретизм компонентів речення наявний за еліпсису дієслівної форми, за якого зайшкова частина бере на себе функцію еліпсованої структури, зберігаючи свою первинну функцію. В результаті в словоформі поєднується старий зміст з новим, що виявляється в нових зв'язках: *Я приніс додому цілий букет фіалок, які були всі у росі* // *Я приніс додому цілий букет фіалок у росі*. Означення у росі зберігає свою попередню об'єктну семантику й набуває нової атрибутивної семантики, перебуваючи в приіменниковій позиції.

Синкретизм членів речення може зумовлюватися віднесеністю сполучуваних форм до лексико-семантичних угруповань слів, до лексико-граматичних розрядів частин мови, їхнім валентним потенціалом та ін., пор.: *Білка сиділа на гілці дерева*.

До словоформи *на гілці* можна поставити два питання: **де?** і **на чому?** Перше питання зумовлене властивостями дієслова-предиката *сидіти*, а питання на чому? – лексико-граматичними властивостями словоформи *на гілці*, в якій конкретно-предметне значення не послаблюється в таких синтаксичних умовах (*сидіти* не тільки де?, але й на чому?). Ці обидва різновиди поєднується в одному компоненті *на гілці*, пор.: *сидіти у в'язниці* → *сидіти тут* – обставинний різновид валентності, *сидіти на дивані* – поєднано об'єктний та обставинно-локативний різновиди валентності.

Поєднання семантики місця й об'єкта робить можливим постановку двох питань і кваліфікацію такого елемента як синкретичного.

Синкретизм членів речення перебуває в постійному розвитку.

3. Нове вчення про другорядні члени речення

Синтаксичні зв'язки між словами можуть бути глибинними та поверхневими. Традиційне вчення про члени речення ґрунтується на ототожненні обох типів зв'язків. Нове вчення ґрунтується на їхньому розмежуванні.

У реченні наявні прилеглі форми, які відносяться не до одного слова, а до всього речення загалом. Такі елементи називають **детермінантами** як компоненти, що не входять до структурного мінімуму речення.

3.1. Детермінант

– це самостійний семантичний поширювач речення, наявність якого зумовлюється комунікативними потребами висловлення: *Гармошка десь на другій вулиці виводила добре знайомий мотив довоєнної пісні* (В.Собко).

На конструктивному рівні детермінант виступає **факультативним поширювачем**, який може бути опущеним без порушення формальної будови речення.

Чинник “редукції” такого компонента у структурі речення без впливу на його семантику є доказом на користь виділення детермінанта.

У цьому – головна відмінність детермінантів від прислівних поширювачів – конструктивно зумовлених елементів. **Детермінант** – категорія реченневого рівня, він ха-

рактизується особливим детермінантним зв'язком: *До самого ранку лютувала віхола за моїм вікном.*

З-поміж детермінантів за семантикою вирізняються:

- 1) **фонові детермінанти**,
- 2) **детермінанти зумовленості**,
- 3) **детермінанти з характеризувальним значенням.**

3.1.1. Фонові детермінанти

виконують атрибутивну функцію щодо всього висловлення і є своєрідними експозиціями до нього. Вони об'єднують **локальні та темпоральні** детермінанти: *Скрізь владно вторгалася весна* (С.Скляренко). *Іноколи я вже дуже хочу додому*.

3.1.2. Детермінанти зумовленості

називають ситуацію, подію, яка перебуває у відношенні зумовленості з основною подією. Вони поділяються на детермінанти причини, мети, допусту, умови та наслідку, пор.: *Під впливом своєї вчительки Леся ще більше полюбила музику* (Л.Костенко). *Од знемоги школярі посідали на траву. Для захисту соняшників від шкідників їх обробляють різними речовинами. Попри незвичайність події, запорожці вели себе стримано, спокійно* (В.Малик). *При бажанні він міг би цілком законно уникнути відрядження* (О.Гончар). *На біді зустрілись ми з тобою* (О.Гончар).

3.1.3. Детермінанти з характеризувальним значенням

уміщують різноманітні відтінки якісної характеристики основної події: *Василь поглянув здивовано* (В.Міщенко). Детермінанти характеризувального типу поділяються на детермінанти:

- 1) з означувальною характеристикою: *радісно, ніжно, спокійно, нервово, голосно, несміливо* та ін., напр.: *Спокійно і чемно батько ступив у тамбур* (М.Вінграновський);
- 2) зі значенням уточнення / обмеження: *зовні, практично, фактично, психологічно*, напр.: *Зовні він здавався спокійним* (В.Малик);
- 3) сукупності / роздільності: *вдвох, гуртками, разом з сином, поодиночі і под.*, напр.: *Разом з Григорієм вони розробили кілька спеціальних маршрутів для найбільш безпечного переходу з сектора в сектор* (Ю.Дольд-Михайлик).

4. Дуплексиви – самостійні поширювачі речення

з подвійним зв'язком, особливістю яких є одночасне співвідношенням з обома головними членами речення: *Темна хмара одна чорніє на далекому небосхилі* (В.Підмогильний). Словоформа *одна* одночасно стосується іменника *хмара* та дієслова *чорніє*.

У реченні наявні 1) **атрибутивно-обставинні** та 2) **атрибутивно-об'єктні** дуплексиви.

Атрибутивно-обставинні позначають ознаку предмета, яка одночасно вказує на обставини, за яких наявна ця ознака: *На фронт Микола пішов ще хлопцем* (Я.Мельник), тобто *хлопцем* = *коли був ще хлопцем*.

Атрибутивно-об'єктні дуплексиви позначають ознаку предмета, яка одночасно є об'єктом дії та виявляється в предмета тільки в результаті цієї дії.

Цей тип дуплексива спостерігається у дієслів на зразок *працювати, служити, оформити, оформитися, зарахувати, вважати, вважатися* та ін., напр.: *Марія оформилася секретарем*. Тут словоформа *секретарем* позначає атрибутивно-предикативну ознаку предмета і є одночасно об'єктом дії.

На формально-граматичному рівні дуплексив входить до **складного (подвійного) присудка**.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Підкреслити члени речення, виділити фонові детермінанти та вказати їх різновиди.

Ночами довкола гуртожитку відбувалось якесь життя (Ю.Андрухович). Над Києвом — золотий годин, і голуби, і сонце! Внизу — Дніпро торкає струни... (П.Тичина). З гір в долини віяв свіжий вітер (Я. Щоголів). В день такий на землі розцвітає весна (В. Сосюра). Через цю дірку в стіні і винесли надвір тіло Анта (С.Скляренко). Надвечір в хаті потепліло (Є.Гуцало). Десь далеко цвітуть мандарини і задумано хвилі шумлять (В.Сосюра). А тим часом із діброви козак виїжджає (Т.Шевченко). Край лісу на темному небі трошки прояснилося (І.Нечуй-Левицький).

Завдання II

Підкреслити члени речення, виділити детермінанти зумовленості, вказати їх різновиди.

Тоді у лісі було темно (Є.Гуцало). Ми з тобою йдемо стежкою в саду (М. Рильський). Дівчата бігли до класу наввипередки (А. Яна). Від люті став він червоний як рак (І.Нехода). Не знайшовши броду, не ліз у воду (Народна творчість). Опівночі айстри в саду розцвіли (Олександр Олесь). А княгиня Ольга вигнала його з Києва, разом із сестрою послала до Будутина (С.Скляренко). Скоро буде вечір і в тихій кімнаті зазвучать пісні.

Завдання III

Підкреслити члени речення, виділити детермінанти з характеризувальним значенням, вказати їх різновиди.

Спокійно шуміла вода, підмиваючи береги (Є.Гуцало). Від прудкої ходи Остапові зробилося душно (М.Коцюбинський). Трохи вірить серце в забобони, логікам усім наперекір (М.Рильський). Через те, куди б Ярина не йшла і що б не робила, завжди брала з собою тільки Малушу (С.Скляренко). В небі осіннім хрести (В.Сосюра). Давно за синю хмару сонце впало (Т.Осьмачка). В неділеньку вранці ідуть новобранці (Ю.Федькович).

Завдання IV

Підкреслити члени речення, виділити дуплексиви.

Яблуні стояли байдужі, вишні — заспані (Є.Гуцало). Тільки Галя стояла засмучена (Є.Гуцало). Дім стоїть порожній (В.Винниченко). Він працює вчителем. Сестра хотіла оформитися на роботу інженером. Пам'ятаю, що за студентських років він був ще нежонатим. Студентка після іспиту повернулася додому втомленою, але щасливою. Учителька зайшла до класу стривожена.

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

1. Поняття односкладного речення. Загальні ознаки односкладних речень

Односкладним називається таке речення, в якому наявний **один головний член, що виступає носієм головної його ознаки – предикативності**.

В українській мові наявні односкладні дієслівні й іменні речення.

Дієслівними односкладними реченнями є речення, в яких мова йде про дію, діяч або виконавець якої не вербалізований (словесно не виражений).

Основними ознаками таких речень є:

- 1) наявність єдиного головного члена речення;
- 2) особливість вираження предикативності (виявляється тільки у формах єдиного головного члена);
- 3) наявність власної структурної схеми;
- 4) наявність парадигми;
- 5) членованість;
- 6) інтонаційне оформлення та ін.

2. Різновиди односкладних речень

2.1. Різновиди односкладних дієслівних речень

2.1.1. Означено-особовими односкладними реченнями

називаються такі речення, в яких **головний член** виражений дієсловом, що особовим закінченням вказує на означену (конкретну) особу: *я / ти / ми / ви* → дієслово у формі 1-ої або 2-ої особи однини чи множини теперішнього / майбутнього часу дійсного або наказового способу: *Будемо ж берегти наше мирне українське небо!* (З газ.). *Стою і на душі пропливають тривожні болі* (Л.Костенко). *Славте землю і весну, славте країну молоду* (П.Кордун).

Головний член у формі 1-ої особи множини може передавати семантику:

- а) спонування співрозмовника до сумісної дії: *Йдемо, поете, вперед і пізнаємо все* (О.Матушек);

- б) окреслення власної дії: *Чекати не можна, будемо косити траву;*
 в) злитості з іншими діячами: *Не знаємо нічого про довілля;;*
 г) етичної сукупності, сумісництва – у звертаннях до співрозмовника (замість 2-ї особи однини та множини): *Як себе почуваємо? Як поживаємо?*

2.1.2. Неозначено-особовими односкладними реченнями

називають такі односкладні речення, в яких дійова особа мислиться неозначено, а головний член виражений дієсловом 3-ої особи множини теперішнього чи майбутнього часу, або формою множини минулого (давнім минулого) часу дійсного способу: *Багато таких суден тепер списують, ріжуть, вантажать на платформи й відправляють на металургійні заводи* (О.Гончар).

Неозначено-особові речення можуть виражати дію особи:

- 1) котра не відома мовцеві та не суттєва на відповідний момент для мовця: *За літо школу відремонтували, завезли новенькі парти* (О.Донченко);
- 2) яка відома мовцеві, але він не називає її в силу певних причин: *Кажуть про вимогливість, повідомляють про нові закони для нас* (З газ.);
- 3) яка не може бути точно названою мовцем: *Дивись, а то там на ярмарку все вкрадуть* (О.Ковінька);
- 4) дію, витворювану самим мовцем, але мовець не вважає за необхідне наголошувати на джерелі дії: *Знай, брате мій, що тебе завжди чекають, сподіваються і мріють про зустріч з тобою* (М.Лазорський).

2.1.3. Узагальнено-особовими односкладними реченнями

називаються такі односкладні речення, дія яких стосується узагальненої особи, а головний член виражений дієсловом 2-ої особи – зрідка – в інших особових формах

Узагальнено-особові речення виражають:

- 1) загальне положення, висновок, що стосується всіх або більшості: *Розуму і за морем не купиш, коли його вдома не маєш. Що посієш, те й пожнеш* (Народна творчість);
- 2) інтимність думок, настроїв, переживань: *Трапляється так, що сидиш поміж інших, наче й друзі, але нічого спільного з ними не маєш* (Я.Мельник).

Головний член узагальнено-особових односкладних речень може виражатися дієсловом у формі:

- 1) 2-ї особи однини теперішнього або майбутнього часу дійсного способу (найтиповіша форма): *За сон коня не купиш. Не жалкуй на сусіда, коли спиш до обіда. Хочеш мати, треба дбати* (Народна творчість);
- 2) 2-ї особи однини і множини наказового способу (містять заклики, настанови, повчання, поради): *За край рідний іди сміливо в бій. Край рідний умій боронити. Не кайся востаннє* (Народна творчість);

3) 1-ї особи множини теперішнього або майбутнього часу дійсного способу: *Що маємо – не дбаємо, а втрапивши – плачем;*

4) 3-ї особи множини: *Решетом воду не носять. Дарованому коневі в зуби не дивляться. Давніх друзів не забувають, а при горі споминають;*

5) чоловічого роду минулого, давноминулого часу дійсного способу: *Цілив у ворону, а попав у корову* (Народна творчість).

2.1.4. Безособовими

називаються такі односкладні речення, в яких виражається дія або стан, що виникають та існують незалежно від витворювача дії та носія стану. Розрізняється декілька різновидів безособових речень, головний член яких виражений:

1) безособовими дієсловами (найтиповіший вияв). Це **власне-безособові** речення: *розвидніти, вечоріти, темніти, світати, смеркати: Світало по-березневному рано* (З.Тулуб). *Звечоріло, зірки проступали на небі* (О.Гончар);

2) аналітично (дієслово *бути* або дієслово фазової, модальної семантики + інфінітив): *буде світати, починає світати, має світати, мусить світати: Незабаром буде/має/мусить світати;*

3) особовим дієсловом у безособовому значенні (найпоширеніші в сучасній українській мові).

Вони поділяються на **дві підгрупи** залежно від того, яким дієсловом – **без постфікса -ся** чи **з постфіксом -ся** – виражений у них головний член.

Безособові речення з головним членом, вираженим **дієсловом без постфікса -ся**, означають:

а) атмосферно-метеорологічні явища природи: *Уже сонечко в морі сідає, У тихому морі темніє* (Леся Українка);

б) стихійні процеси: *У садку поміж деревами понасипало кучугури* (Панас Мирний); в) фізичні та психічні процеси в організмі людини: *Смектало під грудьми від холоду* (З.Тулуб).

Безособові речення з головним членом, вираженим **дієсловом з постфіксом -ся**, означають:

а) різні процеси сприймання: *Як гарно мріялося на шкільній лаві;*

б) процеси мислення й мовлення: *Не так швидко робиться, як мовиться* (Народна творчість);

4) формою на *-но, -то* (повідомляється про дію як результат, а не процес): *Дивне місто проти сонця. Всі озолочено віконця* (П.Тичина);

5) словом категорії стану, котрі поділяються на речення з **головним членом**, що виражений:

а) предикативним прислівником типу *безлюдно, болісно, весело, важливо, видно, відрадно, гарно, досадно: Як весело було нам усім у ту мить* (А.Яніта);

б) предикативним словом типу *біда, гріх, диво, жаль, лінь, сором, шкода, пора, час*: *Жаль стало батька* (М.Коцюбинський). *Вже пора* нам усім додому, *пора* до праці.

в) предикативним словом типу *можна / не можна, необхідно, можливо / неможливо, доцільно / недоцільно, потрібно / непотрібно, треба / не треба, сила / несила* і под.: *Мені можна до вас?* (З розм. мовл.).

Не слід до безособових речень відносити речення з предикативним словом *нема (немає)* з обов'язковим непрямым додатком у род.в., що позначає особу або предмет, відсутність якого стверджується: *У гаю, гаю Вітру немає* (Т. Шевченко). *Не бігай на річку, бо в мене і душі нема – ще в ополонку вскочивши* (М.Старицький) та речення із заперечною часткою *ні (ані)*, що набуває ознак предикативності: *Ані хмаринки*, тому що вони належать до односкладних **генітивних**.

2.1.5. Інфінітивними

називаються односкладні речення з головним членом, вираженим незалежним інфінітивом, що позначає можливу або неможливу дію: *Куди мені діватись? Де допоміг шукати? Кого просити?* (І.Котляревський). *Піти лишень пасіку обдивитись* (Панас Мирний).

Головний член інфінітивних односкладних речень може бути виражений **незалежним інфінітивом без частки би (б)** та **незалежним інфінітивом з часткою би (б)**. Використання частки *би (б)* суттєво впливає на семантику інфінітивного односкладного речення.

Інфінітивні речення з часткою би (б) виражають:

- 1) бажану або небажану для мовця дію чи стан: *От злізти б тут, побігати по широкому полю або полежать в траві* (М.Коцюбинський);
- 2) оцінку здатностей співрозмовника: *Сидіть би вам тільки на печі та жувать калачі* (Т.Шевченко);
- 3) реалізацію побоювання або застереження з приводу здійснення чи нездійснення дії: *Поїхати нам потрібно, та тільки не програти б змагання*;
- 4) постійну або часту схильність мовця до певної дії-вчинку: *Вам тільки б сміятися* (М.Стельмах).

Інфінітивні речення без частки би (б) виражають:

- 1) необхідність дії або стану, їх неминучість, неможливість або відсутність: *Ані піти тобі, ані погуляти, ані чого забажати* (Марко Вовчок);
- 2) вагання, сумнів у доцільності чи необхідності дії або стану: *Боротися, але як?* (О.Гончар);
- 3) спонування – наказ, пораду, побажання, просьбу чи заклик до виконання певної дії: *Вчитися майстерності!*;
- 4) недоцільність дії: *Чим же було тут захоплюватись?* (І.Вільде).

Окремим різновидом інфінітивних речень є **інфінітивно-називні** та **інфінітивно-безособові** структури.

Інфінітивно-називним реченням притаманна констатація факту, називання певної дії чи процесу.

Основна семантика – вираження необхідності, неминучості дії чи стану: *Повставай і йти вперед, наближатись до всього прекрасного і вимріяного* (Я.Гоян). Інфінітивно-називні речення інколи реалізують функцію теми, оскільки у цьому випадку інфінітив називає тему подальшого роздуму і може бути замінений у контексті називним теми: *Жартувати та жартувати! Завжди отак, а що ж далі?* (В.Самійленко) і *Жарти та жарти! Завжди отак, а що ж далі?*

Інфінітивно-безособові речення – це речення з інфінітивами на позначення сприймання, подекуди мислення на зразок *чутти / не чутти, узнати / не узнати, пізнати / не пізнати*.

Їх можна поставити в синонімічні стосунки з безособовими реченнями: *Голосів не чути / Голосів не чутно; Їх не пізнати / Їх не пізнано.*

Односкладні речення, головний член яких виражений поєднанням безособово-предикативного слова типу *можна, слід, варто, треба* та інфінітива, слід кваліфікувати як **безособово-інфінітивні**, оскільки в таких реченнях поєдналися ознаки безособових (семантика і форма головного члена) й інфінітивних (значення інфінітива доповнює компонент безособовості) односкладних речень: *І мені заспівати хотілось лебединую пісню собі* (Леся Українка). *Моральним подвигом можна назвати те, що здійснив Котляревський в ім'я свого народу, в ім'я людської культури* (О.Гончар).

2.2. Різновиди односкладних іменних речень

Односкладними іменними реченнями є такі, в яких єдиний **головний член** речення виражений іменником. З-поміж них вирізняються **номінативні** та **генітивні**.

2.2.1. Номінативними реченнями

називаються односкладні речення з єдиним головним членом у формі називного відмінка імені або кількісно-іменною будовою, що стверджують буття предмета або явища, яке може ускладнюватися значенням вказівки, емоційної оцінки, волевияву: *Зима. У лісі стало зовсім холодно* (В.Підмогильний).

Основною граматичною ознакою номінативних речень є **їхня односкладність та морфологічна природа головного члена**, який може виражатися:

- 1) іменником у наз. в.: *Зоря... Цвіти... І гай, і поле... Над ставом верби золоті* (В.Сосюра);
- 2) кількісно-іменною комплетивною словосполучкою: *Два літа. Три літа. А там дивись і в школу помандрує* (Я.Мельник);
- 3) займенником: *Вона! Боже, справді вона* (В.Самійленко).

Інтонація в номінативних реченнях є констатувальною.

Розрізняються **поширені** та **непоширені** номінативні речення.

У поширених реченнях можуть бути другорядні члени речення, переважно – це препозитивне / постпозитивне узгоджене або неузгоджене означення (вимовляється без паузи між компонентами речення): *Замерзлий полустанок... Ліс... І знов полем бреду я...* (М.Рильський). *Сосни високі. Серпень. Спека* (Є.Летюк).

За особливостями значення та структури розрізняються такі різновиди номінативних речень:

1) Буттєві номінативні речення, що є власне-номінативними та найтиповішими в українській мові: *Далина. Далечинь. Світлодаль...* *У мандрівку збирається молодь* (М.Сингаївський).

2) Вказівні номінативні речення – односкладні речення з вказівними частками, що виконують функцію посилення звучання і вказівки на той чи той предмет, виділення із сукупності однорідних (наявність вказівних часток *це, ось*): *Ось копія наказу* (О.Довженко). *Ось вам тихий порт* (П.Тичина). Вказівна частка може поєднуватися зі сполучником-часткою *і* для виділення згадуваного предмета з-поміж інших: *Ось і той шлях* (М.Стельмах). *От Чернігів. Ранком він ще спав* (П.Тичина).

3) Оцінні номінативні речення, що поєднують у своєму звучанні номінацію предмета та його емоційну оцінку. З-поміж номінативно-оцінних речень розрізняються:

1) оцінно-стверджувальні, в яких подається кваліфікація констатованих предметів, їхня оцінка: *Справді славна дівчина* (М.Стельмах);

2) оцінно-окличні речення, в яких наявність предмета супроводжується його піднесеною емоційною оцінкою: *Ох, яка ж краса! Сад увесь убрався в іній* (П.Тичина). Емоційна піднесеність передається займенниками на зразок *який (-а, -е), такий (-а, -е)*, аналітичною часткою *що за* та ін.

4) Власне-називні, до яких належать назви книг, часописів, картин, музичних творів, написи на вивісках та ін., пор.: *“Собор”* (назва роману О.Гончара), *“Диво”* (назва роману П.Загребельного) та ін. Назви книг, часописів, картин та ін., що складаються зі слова або словосполучення з номінативним значенням, виражають судження існування та вживаються для того, щоб позначити, виділити який-небудь предмет або явище, вказати на нього, розкривши його значення та призначення назвою. Вони набувають комунікативного навантаження у процесі спілкування і їм притаманна констатувальна інтонація.

5) Спонукально-бажальні номінативні речення, в яких стверджується необхідність або бажаність того, щоб предмет, названий іменником у наз. в., став наявний. Цей тип речень лексично обмежений. До них належать усталені в мові виробничі команди або військові накази чи розпорядження, категоричні вимоги тощо: *Документи!* – *Документи у нас, товаришу, різні, – сказав повстанець...* (О.Довженко). Сюди не можна зараховувати форми

мовленнєвого етикету типу *Добрий день!* Вони належать до квазі-речень (нечленованих речень, еквівалентів речення, слів-речень).

6) Номінативний теми. Цей різновид односкладних номінативних речень є особливим виявом актуалізації тексту. **Номінативний теми** являє собою інтонаційно самостійну комунікативну одиницю, через яку мовець повідомляє про наявність у свідомості уявлення і викликає аналогічну асоціацію у свідомості співрозмовника. Від інших різновидів номінативних речень він відрізняється тільки констатацією уявлення про предмет, а в типових різновидах номінативних речень стверджується буття, наявність предмета або його необхідність та ін.: *Син! Дванадцять років, а вже біжить на поміч* (М.Стельмах). *Сибір. І соловецькі келії, і глупа облягає ніч пекельний край і крик пекельний* (В.Стус).

УВАГА! Порівняно невелику групу утворюють речення з нульовим присудком (його еліпсом) та обставинами типу *знову, раптом*, у яких предмет подається у процесі його розвитку або вияву: *Раптом село... Вся уява там* (П.Вернигора). Ці речення належать до двоскладних, показником присудка є обставина місця.

7) Субстантивно-якісно-оцінні речення. За формально-граматичним вираженням особливу групу утворюють речення, в яких єдиний головний член – іменник якісно-оцінної семантики.

З-поміж них виділяються речення:

- 1) **особові**, в яких суб'єкт відповідає означеній або неозначеній особі: *Нахаба*;
- 2) **предметні**, в яких суб'єкт співвідноситься з предметом: *Краса!*.

Речення на зразок *Краса! Нахаба!* виражають двоскладне судження без вербалізованого (словесно невираженого) суб'єкта-поняття. Такі речення вміщують оцінку того, про що йде мова, або того, що є предметом спостереження. Саме тому вони є двоскладними неповними з опущеним підметом.

2.2.2. Генітивними односкладними реченнями

називаються такі речення, в яких єдиний головний член виражений формою родового відмінка однини або множини: *А йому лише тринадцять літ* (В.Сосюра).

З-поміж генітивних речень розрізняються: **квантитативно-генітивні** (від лат. *quantitatis* – кількість) і **генітивно-заперечні**.

Квантитативно-генітивні речення позначають певну кількість предметів, осіб тощо: *Народу, народу!* (Г.Квітка-Основ'яненко).

Генітивно-заперечні речення містять єдиний головний член речення, що складається зі слів **нема, ні** (може входити до складу займенника) і **форми родового відмінка іменника**: *Зими нема. Ні місяця, ні зірок. Нічого подібного*.

Традиційне зарахування їх до безособових не відображає специфіки форми род.в., що є складником єдиного головного члена речення.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Підкреслити головні члени речення, охарактеризувати морфологічне вираження головного члена означено-особових односкладних речень.

А робиш так, щоб знову тебе туди загнали! (В.Шевчук). Живете де? Вставите в якусь поему, може? (В.Шевчук). Де б я не був, а все ж думками лечу в Донеччину свою (В.Сосюра). Любив Україну він душею і зрадником не був для неї (В.Сосюра). У цій глухій норі, де ніколи не розвидняється й куди ні разу не проникало сонячне світло, просидів уже чимало (Є.Гуцало). Сутеніло. За деревами швидко сідало на заході сонце, й у повітрі вже чути було перших майських жуків. Вітай життя! (Богдан-Ігор Антонич).

Завдання II

Підкреслити головні члени речення, охарактеризувати морфологічне вираження головного члена узагальнено-особових односкладних речень.

Любіть Україну, як сонце, любіть, як вітер, і трави, і води, в годину щасливу і в радості мить, любіть у годину негоди! (В.Сосюра). А пошлемо їм молодих наших та охочих, самі ж зостанемося тут (П.Загребельний). Вельми дивувався нашим голеним головам і оселедцям, ми дивувалися його парикові, а Сірко навіть не втерпів і поспитав, чи не тому принца звуть великим Конде, що в нього такий великий парик (П.Загребельний). Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачем (Народна творчість). Удосвіта встанеш – більше діла зробиш (Народна творчість). Не знайшовши броду, не лізь у воду (Народна творчість).

Завдання III

Підкреслити головні члени речення, охарактеризувати морфологічне вираження головного члена неозначено-особових односкладних речень.

Але з ним не хотіли говорити й відмахувалися від нього рукою (Г.Хоткевич). Я схожий був на отшельників, які твердо й безумно вірять, що в печерах своїх рано чи пізно узрятъ Бога (П.Загребельний). Але вони сміються, мов вві сні, і погляд мій приковують до себе, Нагадують розкоші весняні і кажуть про тепло, про радощі, про тебе (Олександр Олесь). Не задержать нам хвили (Богдан-Ігор Антонич).

Завдання IV

Підкреслити головні члени речення, охарактеризувати морфологічне вираження головного члена безособових односкладних речень.

Там можна побачитись було з далеким родом (М.Коцюбинський). Душа моя — пуста холодна й німа... Нічого в тій пустці самотній нема: То вітер розвіяв, то хвилі зірвали, То, граючись, діти малі розібрали (Олександр Олесь). Так на минулого й майбутнього раменах повішено, мов плахту, долю нашу (Богдан-Ігор Антонич). Віддати треба нам життю щомога, а треба кожному, ще поки молодий (Богдан-Ігор Антонич).

Завдання V

Підкреслити головні члени речення, визначити різновиди інфінітивних односкладних речень.

Покласти б голову в коліна... Відчути б руку на чолі... (В.Еллан-Блакитний). Намагається поміж ними вхопити бадилу (В.Барка). Арештувати, хто порушить тишу! (В.Барка). Та краще пальці свої гризти, ніж за таку плату робити... (В.Винниченко). З нори вилазити не хотілося, а тут заболіло вухо, наче нічого було тому вухові зараз робити, — але заболіло (М.Вінграновський).

Завдання VI

Підкреслити головні члени речення, визначити тип дієслівних односкладних речень.

Взявся за гуж – не кажи, що не дуж (Народна творчість). Набити руку — це не означало побити руки... Йоду в нас нема (Григор Тютюнник). Йому скажуть, що він приїхав учитись... (В.Підмогильний). Але що є правда і як творити суд?! (С.Скляренко). Гречку сійте, коли жито гарно зацвітає (Народна творчість). Що скажете про потреби ваші? (С.Скляренко). Надворі було ясно (Г.Тютюнник). — Ач, прокляті! — сказав ображено і навіть гнівно, так наче йому вкрай треба було набрати тієї води... (Г.Тютюнник).

Завдання VII

Підкреслити головні члени речення, визначити різновиди номінативних односкладних речень.

Солов'їні далі, далі солов'їні... У росі фіалки, ріки у тумані... Весняний сад, квітки барвисті, пісні пташині в вишині, і ти у саяві і намисті подібна сонцю і весні (В.Сосюра). Підкинуло. Здрігнулось. Зашкребло. Затнувся подих. Оберт. Шарудіння (М.Бажан). Тиша і пустка (М.Коцюбинський). Ні слова про втому! Ні слова про спокій! (В.Еллан-Блакитний). У батьків мабуть спитають про Тернопіль. Дубно. Борислав (Дзвін). На шию почепив тугого, також татарського, лука, в зуби взяв стрілу. Лише одну (Дзвін). Ось краса! (В.Винниченко). Велике ательє; в лівій стіні ззаду — двері в кімнату Рити (В.Винниченко). Це Білий Медведик (В.Винниченко).

Завдання VIII

Підкреслити члени речення, визначити типи односкладних речень.

Його помітили не зразу (Є.Гуцало). Поживився скибкою, як собака мухою (І.Карпенко-Карий). Йому дуже кортіло бути там, де робилося кіно (Є.Гуцало). Хліба нема: вже забрано (В.Барка). Зоре моя вечірняя, Зійди над горою, Поговорим тихесенько в неволі з тобою (Т.Шевченко). Початок осені – вересень (Д.Чередниченко). Старого горобця на полові не обдуриш (Народна творчість). Силуваням волом багато не виореш (І.Нечуй-Левицький). Тиша. Така тиша, що в нього задзвеніло у вухах (О.Довженко). Мені треба побачити Микиту Івановича. Арештувати їх (В.Винниченко). Наснилося, з розлуки наверзлося, з морозу склякло, з туги — аж лящить (В.Стус).

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

1. Поняття про семантико-синтаксичну структуру простого речення

Кожне речення називає певну ситуацію відношення між реаліями дійсності (*Мати купує дитину*), реалії та їхні ознаки (дію, стан, якість та ін.: *Спортсмен біжить, Дитина спить, Учень старанний*)). Та чи та зображувана ситуація існує в просторі поза чітко визначеним часом, її називають **пропозицією** (мисленнєвий образ) та кваліфікують як елементарний зміст речення.

Називання пропозиції здійснюється різними засобами, основними з-поміж яких є **речення**, пор.: *Дівчина вишиває рушник* – речення і *вишивання рушника дівчиною* – **слово-сполучення**; *Мати, схвильована почутим, підійшла до сина* (відокремлений член речення) і под.

Основу пропозиції становить **предикатний знак**, тобто знак зі значенням ознаки: *говорити, виховувати; зелений, синій; крик, підхід* та ін.

Основним виявом предикатних знаків в українській мові є **дієслова**.

У своїй семантичній структурі дієслово позначає певну драму з визначенням кількості її учасників, відповідних ролей та обставин вияву.

Семантико-синтаксичною структурою речення є структура, що утворена внаслідок називання певної пропозиції відповідними формальними засобами.

Основною одиницею семантико-синтаксичної структури є **синтаксема**, якій властиве співвідношення семантики та форми (взаємодія морфологічних, семантичних і функційних ознак): *Учень пише твір* (синтаксема *учень* має морфологічні (іменник чоловічого роду, форма однини, називний відмінок), семантичні (суб'єкт), функційні (діяч) ознаки).

2. Категорії семантико-синтаксичної структури простого речення

Основними її категоріями виступають **категорія предикатності** та **категорія субстанційності (субстанціональності)**.

Категорія предикатності є визначальною, тому що виступає основним елементом називання пропозиції та передбачає відповідних її учасників.

Категорія предикатності охоплює такі реалізації:

- а) **синтаксема дії** (*Робітники **ремонтують** школу*);
- б) **синтаксема стану** (*Дитина **спить***);
- в) **синтаксеми якості** (*Трава **зелена***) та ін.

Категорія субстанційності охоплює такі вияви:

- 1) **синтаксема суб'єкта** (*Учень виконує вправу*);
- 2) **синтаксема об'єкта** (*Діти доглядають сад*);
- 3) **синтаксема адресата** (*Учитель розповідає казку дітям*);
- 4) **синтаксема інструмента** (*Мати вишиває сорочку голкою*);
- 5) **синтаксема локатива** (*Студенти перебували в селі*).

У семантико-синтаксичній структурі речення легко виявлювані особливості семантичної та формальної сполучуваності лексем.

Визначати синтаксеми можна з урахуванням:

- 1) морфологічного вираження (основною формою суб'єкта є форма називного відмінка іменника);
- 2) синтаксичного статусу (основним статусом суб'єкта виступає підмет);
- 3) релятивно-ситуативних особливостей (вияв семантики синтаксеми: *Дерево високе* – *дерево* є суб'єктом якості).

У семантико-синтаксичній структурі речення встановлювані **інваріантні (основні) та варіантні (неосновні) форми реалізації синтаксеми**.

Так, в українській мові інваріантною (основною) формою реалізації синтаксеми суб'єкта є форма називного відмінка іменника (*Дівчина танцює*).

Варіантними (неосновними) формами вираження суб'єкта виступають:

- а) форма давального відмінка іменника (*Батькові **добре***);
- б) форма орудного відмінка іменника (*Вітром **побите** жито*);
- в) форма знахідного відмінка іменника (*Учительку **схвилювали** слова виховання*) тощо.

Семантика синтаксеми так само варіюється, що залежить від особливостей її сполучуваності (релятивно-ситуативних виявів).

Так, синтаксема суб'єкта може набувати таких характерологічних ознак:

- а) суб'єкта дії (*Студент **стрибає***);
- б) суб'єкта стану (*Студент **відпочиває***);

- в) суб'єкта якості (*Студент акуратний*);
- г) суб'єкта кількості (*Студентів троє*) та ін.

3. Об'єктивні та суб'єктивні смисли речення

Із семантико-синтаксичною структурою речення пов'язане питання розмежування об'єктивних і суб'єктивних смислів речення.

Перші співвіднесені з пропозицією, тобто з відображенням у реченні позамовним змістом, а другі – відбивають погляд мовця на висловлене.

Засобом вираження **суб'єктивної модальності** виступають:

- а) вставні слова: *Нас, як відомо, навчали на кращих літературних зразках*;
- б) форми часу й особи дієслів-присудків (предикатів), що співвідносять ситуацію з конкретним моментом мовлення (*Студенти відвідали виставку*);
- в) модальні частки: *І ніби місто оживає* тощо.

4. Основні різновиди семантико-синтаксичної структури простого речення

З огляду на особливості предикатних знаків, їхню семантичну структуру слід розрізняти такі **основні різновиди семантико-синтаксичної структури** простого речення:

- 1) двокомпонентні: *Батько відпочиває* (синтаксема суб'єкта та синтаксема предиката);
- 2) трикомпонентні: *Малює реставрує картину* (синтаксема суб'єкта, синтаксема предиката та синтаксема об'єкта);
- 3) чотирикомпонентні: *Мати вкрила дитину ковдрою* (синтаксема суб'єкта, синтаксема предиката, синтаксема об'єкта, синтаксема інструмента);
- 4) п'ятикомпонентні: *Син приїхав з міста до села потягом* (синтаксема суб'єкта, синтаксема предиката, синтаксема вихідного локатива, синтаксема кінцевого локатива, синтаксема інструмента);
- 5) шестикомпонентні: *Хлопець приніс із поля квіти дівчині в кімнату* (синтаксема суб'єкта, синтаксема предиката, синтаксема вихідного локатива, синтаксема об'єкта, синтаксема адресата, синтаксема кінцевого локатива);
- 6) семикомпонентні: *Транспортники привезли школярам меблі з фабрики до села автомобілем* (синтаксема суб'єкта, синтаксема предиката, синтаксема адресата, синтаксема об'єкта, синтаксема вихідного локатива, синтаксема кінцевого локатива) та ін.

Аналіз семантико-синтаксичної структури речення особливо важливий у зіставному дослідженні різних мов, тому що уможливорює встановлення спільних і відмінних площин вираження синтаксем.

ПОВНІ ТА НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

1. Статус неповних речень у системі синтаксичних одиниць

Неповне речення – це синтаксичне утворення, в якому одна з ланок його будови не вимовляється і водночас фіксується свідомістю.

Термін вперше увів М.Осадца, який вважав, що неповні речення утворюються в результаті пропуску головних членів речення (підмета, присудка або зв'язки). Пропуск другорядних членів речення, за цим підходом, не може зумовити неповноту речення.

Принципово іншим до визначення неповних речень був підхід Л. Булаховського, Ю. Шереха, які запропонували механізми розмежування неповних й односкладних речень.

У подальшому розгляді сутності та ємності поняття “неповні речення” спостерігається цілий ряд розходжень.

Одні лінгвісти розглядають тільки такі види неповних речень, неповнота яких мотивується контекстом (контекстуально неповні) або ситуацією:

інші дослідники виділяють тільки неповні речення, закінчені за смыслом, які не потребують контекстуально-ситуативного доповнення, на зразок *Я знаю життя з усіх боків і тих, що завжди не задоволені чимось – і в будь-якій ситуації починають тривожитися* (О.Довженко). Л.А.Булаховський називає такі речення **еліпсами**.

Ще інші вчені в межах неповних речень виділяють **власне-неповні та еліптичні речення**.

Використовуючи поняття еліптичності, українські граматисти інколи прагнули віднайти йому відповідник, підтвердженням чого є вжиток терміна “**еліптичне речення**” С.Смаль-Стоцьким і Ф.Гартнером, а В.Коцовський, О.Огоновський, О.Попович називають такі речення **пропускковими**. Спостерігається тенденція й окреслити коло таких речень. Переважно до неповних відносять речення або без обох головних членів речення, або без присудка.

Послідовне вживання терміна “неповне речення” в українському мовознавстві поширюється в 20-30-і роки ХХ ст. (пор. уже М.Левицький використовує це поняття у своїй “Українській граматиці для самонавчання” (посібник вийшов у 1918 році у м.Ромни)).

2. Загальна характеристика неповних речень

Специфіка повних речень полягає в тому, що кожна їхня позиція матеріально виражена.

У **неповних реченнях**, побудованих за тією самою моделлю, деякі позиції словесно не окреслені, пор.: *В селі о п'ятій* (В.Підмогильний). Наявність обставини часу *о п'ятій* вказує на пропуск дієслова-присудка, що засвідчує неповноту речення. До цього типу відносять інколи речення з обставинами місця *Будинок у селі* (здебільшого їх кваліфікують як двоскладні речення з нульовим присудком).

Безпосередній вияв пропущеного члена ґрунтується або на

- 1) внутрішніх показників речення (форми слів, що утворюють синтаксичну ситуацію граматичним значенням), або на
- 2) зовнішніх показників.

Синтаксична ситуація (внутрішні показники речення) створюється формами залежних членів речення, які своєю роллю можуть вказувати на семантику особи, семантичну специфіку аргумента.

Зовнішньосинтаксичні показники містяться в сусідніх реченнях. І **внутрішні і зовнішні показники** – це власне-мовні чинники.

Але є ще й **позамовні чинники**: 1) ситуація, 2) обстановка мовлення, 3) міміка, 4) жести та ін.

Найчастіше неназваними в реченні виступають **головні члени** речення. Пропуск другорядних членів речення легко встановлюється, коли є залежні слова. З-поміж другорядних членів найчастіше не називається додаток. Обставини й означення не мають залежних слів, тому немає граматичних показників їхнього пропуску. Вияв їхнього пропуску встановлюється за особливостями валентності дієслова-предиката.

У діалогічному мовленні може бути пропущена ціла головна частина за наявності підрядної:

- *За що ж тобі дісталося?*
- *Щоб не мудрствував дуже.*

При дієсловах локативної семантики може бути опущеною й обставина, що легко встановлюється із змісту попередніх речень: *Невже ви підете на хутір?* – Комусь треба йти (О.Слісаренко).

3. Типи неповних речень

За умовами пропуску головних чи обов'язкових членів речення неповні речення поділяються на: **власне-неповні** та **еліптичні**.

Власне-неповні у свою чергу поділяються на:

- 1) **контекстуальні** – це такі неповні речення, в яких пропущений член або члени відомляються в тексті іншим реченням, найчастіше попереднім, пор.: *Ідуть заробітчани... Ідуть та й ідуть, чорні, похилі, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі... Ідуть і зникають у сірій безвісті* (М. Коцюбинський) (у двох останніх реченнях пропущено підмет). *Гонта з залізнякам трубки закурили. Страшно закурили* (Т. Шевченко);

2) **ситуативні** – це речення, в яких головний чи другорядний член пропускається тому, що в ситуації мовлення він мається на увазі та немає потреби його називати. Ситуативними неповними реченнями переважно змальовується життєва ситуація та читач сприймає її ніби зримо: – *Де ж ті книжки?* – *Та ось, у кошику. А в кого ж він їх дістає?* – *У робітників* (А.Шиян) (у другому реченні пропущено підмет *книжки* та наявний нульовий присудок *знаходяться*, його показником є обставина місця *у кошику*; у четвертому реченні пропущено підмет *він*, присудок *дістає*, додаток *їх*). Ситуативні речення широко вживаються в діалогічному мовленні, прямій мові (прямому мовленні), їхній зміст часто допомагає зрозуміти ситуація;

3) **парцельовані речення є результатом** мовленнєвого членування єдиного системного цілого, пор.: *Я нещодавно мав з ним розмову. І приємну, і зрозумілу обом* (А.Яна) і *Нещодавно повідомлялося у пресі, що вже спіймано. Їх обох* (З газ.).

З-поміж парцельованих структур виділяються:

а) неповні парцельовані конструкції, що виражаються однорідними членами з уточнювальним, пояснювальним або іншим аспектом, пор.: *Ми скликали зібрання виборців і він представлявся виборцям. Промовляв* (І. Франко). *Я старий чоловік. Бідний чоловік* (І. Франко). *На Чубинського напав тепер страх. Ганебний, підлий страх* (О. Довженко);

б) власне-парцельовані конструкції, що становлять граматично залежні компоненти попереднього речення, один або кілька його другорядних членів.

Інтонаційно оформляються як окремі речення для комунікативного навантаження: *Я скучила за дивним зойком слова. Мого народу гілочка тернова* (Л. Костенко). *Він твердо ставить кам'яну стопу. Йдемо крізь ніч, крізь бурю у степу. Крізь дощ і сніг, дебати і дебюти* (Л. Костенко);

4) **обірвані речення** – це конструкції, що є незавершеними в силу певних ситуативно-прагматичних чинників. Такі речення є незакінченими і в змістовому, і в структурному, і в інтонаційному плані. Термін “речення” на позначення таких конструкцій використовується тому, що в них чітко виражені ознаки речення. Їхня нереалізація визначена позамовними чинниками. Віднесення таких утворень до контекстуально неповних мотивується тим, що вся інформація компенсується попередніми реченнями – контекстом, пор.: *Я не Ганна, Не наймичка. Я... Та й оніміла* (Т. Шевченко) (в обірваному реченні *Я...* не названо присудка з позначенням *твоя мати* (можливий присудок), що є відомим з усього попереднього тексту); *Уже й час літній настав, спека стоїть нестерпна, а тут в холодочку ми сидимо і загадуємо, а ви...* (В. Підмогильний) (у цьому реченні опущено присудок *працюєте*);

5) **еліптичні речення** – неповні речення, в яких уява про пропущений член речення безпосередньо встановлюється із власного змісту та будови, насамперед зі значення та форми синтаксично залежного слова. Еліптичні речення (від ст.-гр. *elleipsis* “нестача”, “пропуск”) надзвичайно емоційно насичені, експресивно забарвлені: *Попрощався – й на двір* (І. Гнатюк) – пропущено *поспішив, кинувся, пішов, побіг*; *У Львові – нове товариство* (З газ.) – пропущено *створилося, постало*.

3-поміж еліптичних неповних речень виділяються речення з еліпсом:

1) **присудка** / єдиного головного члена односкладного речення зі значенням:

а) руху, переміщення в просторі: *А москалі їй назустріч, Як один, верхами* (Т.Шевченко). *Оставайся шукать батька. А я вже шукала... Та в ліс з шляху, як нависна* (Т.Шевченко) – пропущено дієслово типу *їдуть, кинулась, побігла, подалась*;

б) наказу, просьби, побажання, заклику, привітання, запитання та ін., пор.: *З приїздом!* (усвідомлюється відсутність дієслова, оскільки іменник у род. або орудн. в. сприймається тут придієслівно), тобто *Вітаю вас з приїздом! Я вітаю з приїздом! Доброго здоров'я!*;

в) буття: *Але раптом – тривога* (О.Довженко). *Пил і вітер в обличчя* (В. Сосюра). *Мене всі потроху не любили за мій язик. Все, що на умі, то й на язиці* (Панас Мирний);

г) мовлення: *Мати до малої: “А ти не прислухайся, Катре, спи”* (С. Васильченко). *Миколка своє: “Та, мамо, що їсти”* (А.Тесленко);

г) сприймання (*бачити, глядіти, дивитись, роздивлятись, запримітити, чути* і под.): *Хлопчина раз на маму*;

д) запитання: *Чого ви? – спитав старий учитель* (О.Слісаренко). *Що йому до мене? – подумав Чмир* (О.Слісаренко);

2) **підмета** у двоскладному реченні або додатка у двоскладному чи односкладному реченні: *Підійшов та співає чарівні пісні; Хлопець раптового кинув у вікно; Так ти хочеш веселої?*;

3) **предикативного слова** в односкладному реченні типу *можна, треба, необхідно* за умови наявності інфінітива, зрідка – його відсутності: *Чого я думаю? У попи, А як не хоче, то на Січ, і там не згине вражий хлопець. Іти лиш в хату...* (Т. Шевченко);

4) **інфінітива** в односкладному реченні за наявності предикативного слова: *Тобі це слід; Пора на потяг*;

б) **вільні синтаксеми**. На межі між повними та неповними реченнями перебувають так звані **вільні синтаксеми**. Такі вільні синтаксеми є неподільними семантико-граматичними утвореннями, що в готовому вигляді беруть участь у побудові будь-якого речення та стають його конструктивною частиною, пор. заголовки статей: *У тісному зв'язку з життям. На крилах пісні. Грам до грама. На порозі весни. Через маленький сірничок. За права націй, за права людини* (З преси).

Вільні синтаксеми відрізняє від неповних речень те, що для них не властивими є головні члени, які так чи інакше можуть відновлюватися. В переважній більшості випадків назва статті виступає темою, а саме в таких випадках найчастотнішими постають вільні синтаксеми, які своїм змістом співвідносяться з текстом статті як частина з цілим, зміст статті виступає ремою. Саме в цьому виявляється спорідненість вільних синтаксем з неповними реченнями контекстуального типу.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Підкреслити члени речення, зробити повний синтаксичний розбір контекстуально та ситуативно неповних речень.

Тихе батьківське поле за поліським селом розляглося. Все чекає когось, не діждеться когось (М.Сингаївський). Сім десятків дідові старому, Сам незчувсь, коли і відгуло (В.Симоненко). Йде Данило хутко, бо високий на зріст і цибатий, як лелека (Григір Тютюнник). Віктор прийшов у суботу. В кепці набакир, у начищених до блиску хромовиках, вродливий і прилизаний, мов плакат (В.Симоненко). Микола підводиться з лавки, робить для розминки кілька вільних помахів руками, потім каже задумливо:

— На добраніч тобі, Вірунько. Вітаю твоє класичне чекання. Вітаю в тобі Ярославну, що сумувала колись на валу.

— Тобі все жарти.

— Ніяких жартів. Жінки, по-моєму, перевершують чоловіків відвагою почуття і його красою... Коли я бачу жінку в любові, у святості чекання, мені хочеться вклонитися їй! (О.Гончар).

Завдання II

Підкреслити члени речення, зробити повний синтаксичний розбір еліптичних речень.

В сльозах, як в жемчугах, мій сміх. Сьогодні ж теплінь, і понова, і проріст трав, і день ясний... (Олександр Олесь). Моя любове! Я перед тобою (Л. Костенко). Дорога до лісу низова, де-не-де перелита повинню, хоч і не глибоко. Аж ось і ліс. (Григір Тютюнник). Федір Несторович зупинився, ...обізвався весело і рушив далі. Край селища звернув у вуличку, заслану димом — палили огудиння на грядках — і зупинився (Григір Тютюнник). Порожня бочка гучить, а повна мовчить (Народна творчість).Наді мною листя скрізь зелене (О. Маковей).

Завдання III

Підкреслити члени речення, визначити структурний тип речень.

Купив уранці два тюльпани, один віддав тобі (Р. Лубківський). Колос повний до землі гнеться, а порожній догори стирчить (Народна творчість). Послухаю цей дощ. Підкрався і шумить (Л. Костенко). Жайворонок над полями, соловейко над гаями. Той під хмарами дзвенить, інший у гіллі свистить (Г. Сковорода).. Україні (В.Симоненко). Ти щось мені говориш. Твоя краса цвіте в моїх очах (В.Симоненко). Одні залюблені в старі мости. Ті – в музику. А ті – в старі томища (Б. Олійник).

КВАЗИ-РЕЧЕННЯ

1. Поняття про квазі-речення

Квазі-речення охоплюють **речення-звертання** (вокатииви), **вигукові речення**, які виступають засобом вираження емоцій, **речення-репліки**, а також близькі до них **формулоподібні речення метакомунікативної настанови**, основним призначенням яких є налагодження або закінчення мовленнєвого контакту.

Основою квазі-речень є нечленованість. Вони виникають здебільшого в усному мовленні, діалогах, самотійно не вживаються, вони супроводжують певний різновид членованих речень і впливають з його змісту.

2. Вокативним реченням (реченням-звертанням)

є таке утворення, яке стосується висловлення загалом і не входить до складу окремого речення. Речення-звертання завжди міститься на початку висловлення, відзначається більшою самотійністю, ніж звертання. Йому властива спонукальна інтонація речення, оскільки його комунікативне завдання – привернути чийсь увагу до мовленого далі, напр.: *Мамо, голубко! Стогоном чайки, плеском ручаю, хлипом німого плачу, реготом бурі, сміхом одчаю я твої співі скінчу* (Г. Чупринка). Межі між звертаннями і реченнями-звертаннями рухливі та динамічні.

3. Вигукові речення

Особливістю вигукових речень є їхня емоційність, експресивність. Вони виражаються вигуками: *Ох! Ех! Ей!*

4. Метакомунікативні речення

До них належать різноманітні формули мовленнєвого етикету: *На добраніч! Добридень!*

Утворення зразка *Доброго ранку!, Доброго вечора!, Прощавай* належать до **неповних (еліптичних)** речень.

5. Речення-репліки

– це відповіді у структурі діалогу. Вони поділяються на **стверджувальні й заперечні**.

Стверджувальні речення-репліки виражаються стверджувальними частками *так, отак, авжеж* тощо: – *Ти сьогодні й справді їдеш до Києва?* // – Так.

Заперечні речення-репліки виражаються заперечними частками *ні, ані, нітрохи, анітрохи* та ін.: – *Уже будемо відпочивати?* // – Ще ні.

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

1. Поняття про синтаксичне ускладнення простого речення

Ускладнене речення не є самостійною синтаксичною одиницею. За структурою воно виступає простим реченням. Сам характер ускладнення може бути різноманітним,

У сучасній українській мові наявні такі семантико-синтаксичні моделі ускладнення речення:

1) **відокремлені члени** (напівпредикативні конструкції): *Як учитель і вихователь я прагнув до того, щоб перекласти в юні серця моральні цінності, створені і завойовані людством протягом багатьох століть...* (В.Сухомлинський);

2) **однорідні члени**: *Наші поети співали про Ігоря, Галайду, Вишенського, Крути та взагалі Україну – а там ті про Трою, французьку революцію, Англію, які ще й на сьогодні більш відомі, ніж ми* (Олег Ольжич);

3) **звертання, що не перебувають у позиції підмета**: *Я вас люблю великою любов'ю, моя старенька мамо, тату мій* (Д. Павличко);

4) **вставні та вставлені слова або конструкції**: *Не стану вам наводити відгуки про Стефаніка його сучасників, – цитат ви ще наслухаєтесь у ці дні, – хоча, власне, думка про нього давно вже склалася одностайна* (О.Гончар);

5) **опосередковані другорядні члени**: *Отут в роздоллі, біля гаю, Хороші дні пливуть мої* (М.Стельмах).

2. Відокремлені члени речення

Відокремленими називаються такі члени речення, котрі в межах речення набувають специфічного смислового навантаження й інтонаційного оформлення, що на письмі передається комами.

2.1. Умови відокремлення

Розрізняють **загальні** й **часткові** умови відокремлення. Перші охоплюють усі чи більшість другорядних членів речення, останні – тільки окремі з них.

До **загальних** умов відокремлення належать:

1) порядок слів – зазвичай відокремлюються означення, прикладка, додаток, обставина в постпозиції: *Ах, то мрія співала мою свою пісню, сумну, лебедину* (Олександр Олесь). *Зійшло козацьке сонце – блідий місяць – і освітло лісові сумерки* (О.Маковей);

2) ступінь поширення другорядного члена речення – відокремлюються поширені означення, прикладка, додаток, обставина: *В дальню Італію недугою гнана, Леся співала про рідні поляни* (Л.Забашта);

3) смислове навантаження другорядного члена речення – поєднання кількох значень: *Припорошена порохом, стерня вже другий місяць умлівала від сонця* (Петро Панч) – поєднуються атрибутивне й обставинне значення;

4) морфологічне вираження головного слова – відокремлюються означення, прикладки при особових займенниках: *Горе нам, невольникам і сиротам, в степу безкраїм за Уралом* (Т. Шевченко).

До **часткових** умов відокремлення належать:

1) синтаксична несумісність пов'язаних за смыслом слів (А *хлопець стояв перед директором – окуляри і благоденька сумка* (А. Яна));

2) слабкий синтаксичний зв'язок головного і залежного слів: *Рясніють квітоньки, жовтогарячі...* (М. Вороний); *Круг тебе тут, і пишна, і ясна, царювала несподівана весна* (Я. Щоголів);

3) наявність інших відокремлених членів речення: *А в стерні волошки, сині, синьозорі, і такі дрібненькі – слізки росяні* (В. Чумак); *Учитель, стривожений усім почутим, крім того і стомлений, зайшов до класу*.

2.2.1. Відокремлені означення

поділяються на **узгоджені** та **неузгоджені**.

Узгоджені відокремлені означення виражаються постпозитивними повними формами прикметників і дієприкметників.

За своїм складом вони поділяються на **поширені та непоширені**.

Непоширені постпозитивні означення відокремлюються, коли вони:

1) є однорідними: *На столі лежали учнівські зошити, зелені і сині*;

2) стосуються особового займенника: *Я, спокійний і врівноважений, знову пишу тобі* (В.Стус);

3) мають особливе смислове навантаження: *Я назавжди запам'ятав свій перший день, тривожний, у школі* (М.Рильський).

Поширені постпозитивні означення, виражені дієприкметниковими зворотами, **завжди** відокремлюються: *А край, осяяний сонцем, знову радісно прокидався до оновленого життя* (О.Ольжич).

Неузгоджені постпозитивні означення відокремлюються тільки в тому разі, коли виражена ними ознака з відтінком способу дії стосується не тільки підмета, але й присудка. Позиція таких означень є легко змінюваною: *Молодий хлопець, з посмішкою на обличчі, рвав яблука* → **Молодий хлопець, з посмішкою на обличчі рвав яблука* та ін.

Неузгоджені постпозитивні означення, виражені незмінюваною формою, відокремлюються тоді, коли їм властиве значення додаткового повідомлення про предмет (вживання їх у препозиції залишає статус відокремлення): *Сусідня кімната, майже вдвічі більша за мою, називалась вітальнею* → *Сусідня, майже вдвічі більша за мою, кімната називалась вітальнею*.

2.2.2. Відокремлена прикладка

– це іменниковий зворот, що виступає в реченні означенням. Поширені прикладки, які знаходяться за означуваним словом, зазвичай, відокремлюються: *Мій син, грибок на тоненьких двох ніжках, у перший раз пішов сьогодні в школу...* (М. Рильський).

Відокремлені прикладки часто приєднуються до пояснюваних слів за допомогою слів на зразок *або, тобто, наприклад, на ім'я, родом, на прізвище, родом, за походженням, так званий, зокрема* та інші, які уточнюють характер відношень між прикладкою та пояснюваним іменником: *Гей, був у Січі старий козак, на прізвище Чалий* (Народна творчість).

Відокремлені прикладки, які уточнюють основне поняття шляхом перерахування вужчих понять, приєднуються за допомогою слів на кшталт *як ось, а саме*: *Нові фахівці, як наприклад: програмісти, менеджери, готувалися на підприємстві до співбесіди*.

Відокремлені прикладки, які узагальнюють значення попередніх однорідних членів, приєднуються за допомогою слів *зразка словом, одним словом*: *За час канікул відремонтували бібліотеку, лабораторію, кабінети – одним словом, усю школу*.

Одиничні й поширені прикладки завжди відокремлюються, якщо пояснюють особовий займенник: *А він, орел, шумить, клекаче, мов людям розказати хоче про поєдинок у яру* (Т.Шевченко).

2.2.3. Відокремлені обставини

Обставини, виражені одиничним дієприслівником або дієприслівниковим зворотом, у реченні майже завжди відокремлюються. Виражаючи другорядну дію, вони відносяться до присудка і до підмета. Тому в реченнях з відокремленою обставиною виконавець основної та другорядної дії спільний: *Зима, скрадаючись, повіяла крилом і снігом...* (Олена Пчілка). *З лави, стогнувши, підвівся Бараболя* (М.Стельмах).

Відокремлюються дієприслівники та дієприслівникові зврати в тому разі, коли виступають у функції обставини:

1) способу дії: *Томилася вільха, безсило опустивши крила* (М.Хвильовий). Такі зврати можуть поєднуватися з дієсловом-присудком за допомогою сполучників *мов, немов, наче, неначе, ніби*, що надають зворотам уявного (ірреального) значення: *Спокоїно, наче зважуючи ціну кожного слова, господиня розпочала свою розповідь* (А.Яна).

Примітка. Якщо дієприслівники та дієприслівникові зврати разом з дієсловом-присудком становлять один ритмомелодійний комплекс, то вони комами на письмі не виділяються: *Якби ви знали, паничі, де люди плачуть живучи, то ви б елегій не творили* (Т.Шевченко). *Годі вже панами сидіти згорнувши руки* (І.Нечуй-Левицький). За умови віддалення такого зврату від присудка він набуває статусу напівпредикативного, тобто відокремлюється: *Чіпка пішов додому, повісивши голову, про все, що чув, роздумуючи* (Панас Мирний);

- 2) часу: Увійшовши в дім Верби, Олена спинилась на порозі кімнати (О.Бойченко);
- 3) причини: Старий, люблячи Варивона, хотів пригасити суперечку (М.Стельмах);
- 4) мети: З одного місця переходили люди на друге, шукаючи волі (Панас Мирний);
- 5) умови: Не піймавши, не кажи, що злодій (Народна творчість);
- 6) допусту: Не хочачи, образив я людину (Леся Українка).¹⁾

Відокремлюються обставини місця, часу, способу дії, виражені іменниковими відмінковими формами та прислівниками, з уточнювальним значенням: *Свирид Якович цілує сина в скроню, якось жалісно, по-жіночому, відходить від нього, щоб не розбудити* (М.Стельмах).

2.2.4. Відокремлені додатки

Додатки відокремлюються значно рідше, ніж інші члени речення. Відокремлюватися можуть тільки додатки, виражені поєднанням непрямого відмінка іменника з прийменниками *крім, окрім, за винятком, замість*: *Усі, крім директора, уже прийшли на нараду. Замість відповіді, я почув в'дливий сміх.*

3. Порівняння в структурі простого речення

Порівняльний зворот – це відокремлений член речення, який вживається в реченні зі спеціальною семантико-синтаксичною функцією.

Порівняльний зворот може бути виражений:

1) іменником:

а) у наз. в.: *Дуб стоїть, як воїн;*

б) у непрямому відмінку: *Треба навчитися шанувати свою Батьківщину, як матір* (А. Яна);

¹⁾ Дієприслівники / дієприслівникові звороти, що стоять після сполучників сурядності та підрядності, у вимові паузою не відокремлюються та становлять одну з ними ритмомелодійну групу. На письмі такі звороти відокремлюються від сполучника комою в тих випадках, коли цей сполучник стосується інших членів речення, з'єднує складові частини речення: *Настечка засвічує каганець і, прикривши рукою, несе його до столу* (М.Стельмах). Та, відчуваючи настрій усіх, не наважується слова сказати (М.Стельмах).

Якщо сполучники *і, а* набули значення підсилювальної частки *й* ця частка стосується напів-предикативного звороту, то вона виділяється разом зі зворотом: *І вибігши з хати, пішов у садок* (М.Коцюбинський).

Не ставиться кома перед неповторюваними сполучниками *і, та (і), або, чи*, які з'єднують два дієприслівники / дієприслівникові звороти. Такі обставини вважаються однорідними: *Хвилюючись і все ще не отямившись, солдат розповідав про себе* (О. Гончар).

Словосполучення з прийменниками незважаючи на, починаючи з, кінчаючи, що утворилися внаслідок переходу дієприслівників у прийменники, завжди відокремлюються (на письмі – комами, в усному мовленні – інтонацією): *Незважаючи на ріст цін на будівельні матеріали, кількість заяв на виділення ділянок для спорудження житла на селі збільшується* (3 газ.);

2) прикметником: *Повітря тут у видолинку особливо прозоре, наче скляне* (В. Пономаренко);

3) займенником: *Волю першу твою виконаю, як мою*;

4) дієприкметником: *Микола раптово пішов, а Марія залишилась стояти, як вкопана* (В. Підмогильний);

5) дієприслівником: *До хати, наче рятуючись, вбіг Миколка* (В. Підмогильний);

6) числівником (комплетивним словосполученням): *Всі, як один, вони повернулись до рідного села* (З газ.);

7) прислівником: *Далекий ліс також видавався не сірим, як раніше, а бархатно-чорним* (О. Десняк).

Порівняльний зворот може виконувати функції порівняльного/-ої:

1) означення: *Наче зачарований, дивився Василько на вогонь, дивився не кліпаючи* (В. Підмогильний);

2) обставини:

а) мети: *У цей час, наче на сміх, зайшов до передпокою вітчим і щось почав розповідати...* (А. Яна);

б) часу: *Ганна була такою ж стрункою та привабливою, як колись* (О. Донченко);

в) місця: *Рівний голос батька лунав з лісу, наче з якогось приймача* (Ф. Маківчук);

г) способу дії: *Ліс тривожився, як велика, стомлена людина* (В. Чемерис);

г) причини: *Василина повільно, наче побоюючись, повернулась до нього* (І. Нечуй-Левицький);

3) приклади:

а) до підмета: *Справжнє почуття, воно, як наче золотавий промінь, завжди проб'є душу своїм поривом* (А. Яна);

б) до присудка: *Устина не плакала, але була сумна, наче хвора, й обличчя у неї все по-темніло* (І. Багряний);

в) до означення: *Іван поступово заглиблювався у високий, наче мокрий ще від вранішньої роси, очерет* (В. Підмогильний);

г) до додатка: *Липами було обсаджено весь майдан, наче суцільним частоколом* (Остап Вишня);

г) до обставин: *Раптом донісся до неї звідкись, наче здалеку, його такий милий і рідний голос* (М. Івченко).

Примітка.

Не слід сплутувати порівняльний зворот у функції головного чи другорядного члена речення в актуалізованій функції та порівняльний зворот у супровідній семантико-синтаксичній функції. У цьому випадку порівняльний зворот не виділяється комами.

Він може виконувати функцію:

1) підмета: *З від'їздом Романенка у Соні наче камінь спав з душі* (М. Івченко);

2) присудка: *Два величезних пароплави наче запалили море* (Ю. Смолич);

3) іменної частини складеного присудка: *Я вам наче рідний* (М. Івченко);

4) додатка: *Після зустрічі з сином зараз ношу наче пудовий камінь на серці, що воно таке, Бог знає* (О.Слісаренко).

Інколи порівняння набуває смислу ідіоматичного прислівникового виразу: *Дошч длє наче з відра. Схожі наче дві краплі води. Все йде мов по маслу* та ін.

4. Однорідні члени речення

В україністиці окремі лінгвісти однорідні члени називали **однорядними** на тій підставі, що вони пов'язані сурядним зв'язком і становлять елементи одного смислового ряду (О.Синявський), або вважали речення з такими членами **стягненими** (П.Залозний). Термін цілком сформувався в 30-ті роки ХХ ст.

Однорідними є такі члени речення, що позначають однотипний перелік предметів, ознак тощо.

4.1. Смислові відношення між однорідними компонентами

Між однорідними членами речення можуть встановлюватися: 1) єднальні, 2) зіставно-протиставні, 3) розділові, 4) приєднувальні, 5) пояснювальні відношення.

4.1.1. Єднальні відношення

охоплюють єднально-перелічувальні, власне-єднальні, єднально-видільні (перелічувально-видільні), єднально-розподільні (перелічувально-розподільні), єднально-порівняльні, єднально-градаційні (за допомогою парних сполучників *не тільки...а (але), не лише ...а (але) й, як...так*), єднально-зіставлювальні відтінки: *Оце і є Вітчизна щастя й волі, країна слави, подвигів, краси...* (О.Гончар). *Кожним словом, кожним променем, кожним боєм* своїм живе в душі нашого народу людина, що ім'я їй – Леся Українка (О.Гончар). *Та, на щастя, Я чую і землю, і квітку, і траву, і дерева...* *То я проростаю* (М. Сингаївський). *А ще провадить школа весняні свята птахів і квітів, день сінокосу і першого снопа, свято першого хліба...* (І. Цюпа). *Матері й батьки уважно слухали Василя Олександровича... Він говорив і як лікар, і як психолог, і як педагог* (І. Цюпа). *Він приніс до матері не тільки гостинці, а й свою любов* (М. Івченко). *Не так мене це турбує, як тебе* (А. Яна). *Не лише учні, а й учитель захопилися спогадами ветерана.*

4.1.2. Зіставно-протиставні відношення

виражають об'єднання двох несумісних, протилежних, контрастно-несумісних однорідних членів речення. Такі однорідні компоненти утворюють замкнені ряди і виражаються за допомогою сполучників *а, але, зате, проте, однак, та* (в значенні *але*) та ін., пор.: *І вже починаєш не час цінувати, а мить* (Б. Олійник) і под.

4.1.3. Розділові відношення

виражають семантику роздільності, чергування, взаємовиключення понять. Вони реалізуються за допомогою сполучників *або...або, чи...чи, не то...не то, чи то...чи то, то...то* та ін., пор.: *Не то вітер, не то дощ раз по раз зривався з чорного виднокола* (М. Пономаренко). *Куплю незабаром хату чи квартиру* (З газ.). *Чи то камінь, чи то змертвіле дерево лежали неподалік* (Я. Гоян).

4.1.4. Приєднувальні відношення

відображають особливості постання однорідних членів речення у процесі мовлення про ті чи ті речі, продовження ряду виникає як щось додаткове. Приєднувальні відношення реалізуються за допомогою сполучників *і також, і так само, причому, також*: *Я почав працювати на заводі з натхненням і також з ентузіазмом* та ін.

4.1.5. Пояснювальні відношення

виражають семантику пояснення поняття, вираженого попереднім членом речення. Пояснювальні відношення реалізуються за допомогою сполучників *тобто, цебто, себто*, пор.: *Я купив дещо поїсти, тобто хліба і дві консерви*. *Геологи все більше уваги приділяли верхньому шару ґрунту, оскільки сподівалися саме тут віднайти хоча б слабкі жили нафти, газу, тобто вартісних корисних копалин* (З газ.).

4.2. Однорідні означення

виражаються звичайно прикметниками **тієї самої значеннєвої групи** – якісними, відносними або присвійними й характеризують предмет з погляду якоїсь однієї ознаки (кольору, розміру, матеріалу, зовнішності, приналежності): *Маленька, кругленька, швидка і жвава, одягнена в зелене убрання, між високим зеленим житом, – вона здавалася русалкою* (Панас Мирний).

Однорідними стають означення-прикметники **різних значеннєвих груп**, коли вони створюють характеристику предмета під одним кутом зору: *Зараз вона піде, й він знову лишиється сам,... голодний, і цькований, і хворий...* (І. Білик). Такі означення можуть виражатися прикметниками в поєднанні з поширеними неузгодженими означеннями, порівняльними зворотами: *Йому протуркотів вуха щирий душею, чистий, як небесна зоря, юнак Діон, один з кращих Платонових учнів...* (Ю. Мушкетик).

Однорідними є два означення, друге з яких уточнює перше як його текстовий синонім: *Я з початку мав намір дати книжку більш популярну, приступну для найширших кругів нашої суспільності* (М. Грушевський).

4.3. Однорідні прикладки

різнобічно показують, ким або чим є предмет, виражений пояснюваним іменником або займенником. Маючи при собі власні означення, вони поглиблюють характеристику цю-

го предмета: Художник-гуманіст, активний учасник руху за мир, за дружбу між народами, за взаєморозуміння між народами, він мав цілковите право сказати про себе: – Я належу людству (З преси, про О. Довженка).

Для зв'язку поширених рядів однорідних прикладок, що являють собою індивідуальні назви щодо пояснюваного іменника як загальної назви, використовується компонент, що разом з як становить цілісний розчленований сполучник *такий* (-а, -е, -і), як: *Козланюк-прозаїк намагався розвивати традиції таких визначних літописців, як Іван Франко, Марко Черемшина, Василь Стефаник...* (З газ.). Коли сполучник *такі*, як не ділиться на дві віддалені частини, досить коми перед ним, оскільки перед як кома в таких випадках є зайвою: *Всій країні стали відомі імена дослідників граматичного ладу української мови, такі як: Євген Тимченко, Агатангел Кримський, Леонід Булаховський та ін.* (З журн.).

4.4. Однорідні додатки

показують кілька предметів-об'єктів дії й тим самим збагачують зміст речення, розширюють його смислове тло: *Твори І. Франка захоплюють читача силою художнього слова, високою емоційністю художніх образів, глибиною думки й почуття* (З газ.). *Яким любив жайворонків, сонячні дні й тишу* (Вал. Шевчук) і под.

4.5. Однорідні обставини

утворюють низки характеристики дії в одній площині або з різноманітних боків її перебігу: *На північ, на південь, на захід, на схід над лісом вигуки вночі. Вчора і сьогодні, у місті і в селі поширювався дух Незалежності, дух Державності, вимріяної і вистражданої цілими поколіннями людей* (З газ.) та ін.

Якщо однорідний ряд обставин утворюється із іменників однієї відмінкової форми з тим самим прийменником, прийменник може не повторюватися для міцнішого зв'язку у словосполученні: *Подорожую по країнах, музеях, бібліотеках, виставках, театрах...* (З газ.).

4.6. Питання про речення з кількома присудками

У сучасній лінгвістичній науці речення з кількома присудками здебільшого кваліфікують як складні на підставі визначального статусу присудка: *Вчора ввечері я приїхав до Києва і зупинився в одному з кращих готелів “Київ”* (З газ.).

Слід пам'ятати, що не всі речення з кількома присудками є складними.

До **речень з однорідними присудками** слід відносити такі, що з'єднуються сурядним зв'язком або наближеним до нього безсполучниковим типом зв'язку, а весь склад присудків характеризується спільним набором другорядних членів речення: *Яким любив і шанував жайворонків. Ми зустріли і провели друзів.*

Наявність залежних компонентів при кожному з присудків є діагностичним показником складності реченнєвої структури: *В небі сіялися зірки й виблискували в темній, як криця, воді* (С. Васильченко). *Ішло по вулиці мале дівча, ішло собі та й плакало і мало залите слъозами лице* (Вал. Шевчук).

Структури з підрядним типом зв'язку виражають залежність предикативних частин, і тому такі утворення належать до складних речень.

5. Речення з опосередкованими (уточнювальними) компонентами

Уперше термін „**уточнювальні члени**” з'явився в середині ХХ ст. До них належать другорядні члени речення, пов'язані з реченням опосередковано, через наявність ще одного члена речення тотожної семантики: *Хлопці стояли неподалік, під деревами* → *Хлопці стояли неподалік + Хлопці стояли під деревами*.

Уточнення слід відрізняти від **відокремлення**.

До уточнювальних належать члени речення з 1) **повторним** або 2) **уточнювальним** значенням: *У місті Степан відразу подався на навчання, тобто подав документи до інституту*.

Уточнювальні члени речення приєднуються:

- 1) спеціальними сполучниками: *тобто, а саме, або*;
- 2) службовими словами, що поєднують свою власну функцію зі сполучниковою: а) *правильніше, точніше, просто кажучи, краще сказати, швидше*;
б) *в тому числі, такі як, як наприклад*;
в) *наприклад, зокрема, перш за все, в першу чергу, в крайньому разі*;
г) *навіть, хоч би*;
г) *уже, власне, саме*.

3-поміж пояснювальних конструкцій слід розрізняти:

- 1).**власне-пояснення**, 2).**конкретизацію**, або **уточнення**, 3) **включення**.

1) **Власне-пояснення** будується за допомогою сполучників *тобто, а саме, або*, службових слів – *правильніше, точніше, інакше кажучи*, а також з участю займенниково-вказівних слів: *Збір підписів відклали на два тижні, тобто до 15 жовтня* (3 газ.).

В українській мові активно використовуються у власне-поясненні слова на зразок *все, всі, це, ці, все це, всі ці, ось що*.

Після переліку однорідних членів перед таким вказівним словом ставиться **тире**: *Чоловіки й жінки, молодь, мале й старе – усі походилися на свято народної пісні* (3 газ.).

Після узагальнювального слова перед рядом однорідних членів звичайно ставиться **двокрапка**: *Із сучасних прозаїків дуже люблю читати ось кого: Олеся Бердника, Івана Білика, Олеся Гончара, Євгена Гуцала, Павла Загребельного, Юрія Мушкетика, Євгена Пашиковського* (3 газ.).

Якщо вказівник-займенник стоїть перед іменником узагальнювального значення, тоді ставиться **тире**: *Для нас нерозривні ці поняття – принциповість, чесність, гуманізм.*

2) Основними функціями конкретизації (уточнення) є:

а) обмеження (звуження обсягу поняття): *Засідання гуртка відбудеться десятого квітня, о 18 годині;*

б) власне-конкретизація (перший член є неозначеним значенням): *Швидко, за декілька секунд, оглянули всі місцеві особливості, визначили напрями їх розвитку; сюди ж належать уточнювальні обставини при займенникових прислівниках: Тут, біля озера, завжди віяло прохолодою;*

в) додатково-уточнювальне значення (другий член, уточнюючи попередній, розвиває думку в новому напрямі): *Приїхав Остап додому в неділю, годині о сьомій вечора* (В. Підмогильний) – відповідаючи на те саме питання, обидва компоненти називають різні обставини – *в неділю і ввечір.*

3) **Включення** реалізується в тому разі, коли уточнювальний член містить додаткову інформацію та приєднується за допомогою слів на кшталт *в тому числі*: *Про необхідність нового осмислення державних реалій говорили усі, в тому числі і В. Корзун, і П. Чубатий.*

6. Вставні та вставлені компоненти речення

6.1. Речення зі вставними компонентами

постають специфічними різновидами висловлення, тому що в них по-особливому виражена суб'єктивна модальність – вставними компонентами.

В україністиці здебільшого вели мову про **вставлені**, або **втручені** речення (пор. погляди О. Огоновського, О. Партицького та ін.).

Вставні слова можуть виражатися дієслівними, іменниковими, прислівниковими, прикметниковими, числівниковими, займенниковими формами. Частина таких форм повністю втратила власне лексичне значення, а тому виділяється окремий клас слів з-поміж частин мови – **модальні** (модальник як частина мови (О. Горпинич)), пор.: *мабуть, отже, наприклад, можливо, само собою, власне кажучи.*

За типом значення вставні компоненти поділяються на такі, яким притаманна семантика:

1) оцінки ступеня вірогідності повідомлюваного: *безумовно, справді, можливо, мабуть, звичайно, очевидно та ін.: Певно, це і є велике щастя: В саджанцях побачити мудрий ліс* (П. Дорошко). *Іншим разом Хаєцький, безперечно, зважив би на Маковееві просьби* (О. Гончар). *Письменник – це, вважаю, ціла галактика зі своїми магнітними бурями, супутниками, періодами неспокійного сонця* (Б. Олійник);

2) переліку, зв'язку думок, послідовності викладу їх чи логічного завершення цього викладу: *по-перше, по-друге, до речі, отже, словом, таким чином тощо: Так-от: по-перше, я не пан тобі, Захарку... По-друге, у гостиниці нікого не докличешся із слуг* (П. Тичина);

3) позначення почуття мовця, його емоційного стану: *на жаль, на біду, на лихо, на горе, на диво: На жаль, я вже мушу йти. На диво, моя подальша доля склалася вдало;*

4) позначення джерела повідомлення: *на думку..., за словами..., на погляд..., за повідомленням..., на наш погляд, по-моєму, як вважаємо та ін.: Тут джерело б'є міцне і вода з нього уже не одному допомогла, цілюща вона, сповнена, як кажуть, внутрішньої енергії* (З газ..). *На наш погляд, ця думка не може бути визнана аргументованою;*

5) позначення характеру висловлення, способу передачі думки, типу її оформлення: *іншими словами, так би мовити, сказати по правді, власне кажучи, правду кажучи і под.: Зміни на краще, варто сказати, відбуваються на наших очах* (З газ..). *Пишу цей матеріал, правду кажучи, в жахливих умовах;*

6) позначення звернення до співрозмовника, вжитого для привернення уваги читача або слухача: *бач, пам'ятаєте, відчуваєте, даруйте, пробачте, даруйте на слові, вибачайте на слові та ін.: Я знаю село, повірте, зовсім не з книг та фільмів. Бачте, землю доглядати, відчувати її болі і дихання – це вельми складна справа* (З газ.).

6.2. Вставлені конструкції

живаються для уточнення, доповнення, роз'яснення предметного змісту речення або введення додаткового змісту та інформації до його структури. Здебільшого вони постають внаслідок необхідності внесення додаткової інформації.

У розрізненні **вставних** і **вставлених** елементів слід пам'ятати, що останні не можуть стояти на початку основного речення та для них притаманні **власні розділові знаки** – це різні дужки (парні) та кома з тире (як цілісний складний розділовий знак).

Вставлені елементи за своєю структурою можуть бути **двоскладними й односкладними**: *Мої студенти, і діди, і хлібороби, і поети – лиш привід (визнаю-таки!) прославить день широколетий* (М.Рильський) і под.

Вставлені конструкції можуть мати синтаксичну **форму складносурядних або складнопідрядних речень**, інколи **складних синтаксичних конструкцій** з різними типами синтаксичного зв'язку: *Капітан порушив думку про сни, заговоривши лагідно і доброзичливо (він говорив про чудесне літо і про тихі зорі одної в світі батьківщини, про його, листоношине, життя серед цих прекрасних пустинь, на березі річки милої Псла, капітан узявся до красномовства, щоб до краю розчулити людську душу, перекладач повторював), а листоноша сидів безсторонній і, напруживши волю, забував потроху ті відомості, яких хотів від нього капітан* (Ю. Яновський). *Країни рідної завітчані степи (Словацький пише так, а ми на те пристанем)* з одного запаху пізнав би і сліпий (М. Рильський). *Микола мовчав (хоча хотілося багато сказати) і думав про своє, воно його заколисувало* (О. Слісаренко) та ін.

Вставлені елементи можуть мати:

- 1) пояснювально-уточнювальне (повторне найменування),
- 2) причиново-мотиваційне,
- 3) довідково-відправне,
- 4) конкретизувальне (модально-оцінне) значення.

Їхньою характерологічною ознакою є свобода включення до складу речення.

Це включення не впливає на зв'язки членів речення і не порушує його інтонаційної цілісності. Дужки найкраще передають **факультативність вставлення**.

7. Звертання, його статус і функції

Звертання – це слово (або сполучення слів), яке є найменуванням того, до кого або до чого звернене мовлення. Воно має форму кличного (дуже рідко в називанні неістот називного) відмінка і вимовляється з особливою, кличною інтонацією: *Швидко, швидко ми побачимось, Рідна матінко моя.... І зберіг я тільки, ненечко, Скарб один, що ти дала, Золота, як зірка, сердечко...* (Олександр Олесь).

Основна функція звертання – спонукати співрозмовника слухати, заохочувати його до спілкування, тому як звертання часто вживаються імена, прізвища і под. Такі звертання є **вільними**, оскільки особа, до якої звертаються, уже названа в реченні.

Коли звертання перестає називати конкретну особу або предмет, то воно трансформується у вставне модальне слово або навіть у вигук: *Ну, що ж нехай, не первина, ми звикли, брат, – на те війна...* (А. Малишко).

Звертання поділяються на **закличні та емоційно забарвлені**, за особливостями структури – на **поширені й непоширені**, за наявністю оцінки – на **нейтральні та оцінно-кваліфікаційні**: *О Батьківщино, сторону кохана, тобі любов, тобі довічна шана* (Л. Скирда). *Голос криниці, чого ж ти замовк?* (Л.Костенко). *Франківщино! Шевченківщино! Мріє! Єдина ти! Безмежна навсібіч!* (Д.Павличко).

Оцінно-кваліфікаційна семантика звертання витворюється за відповідної інтонації та розміщення звертання в реченнєвій постпозиції: *Хоч би ти до мене обернувся, нахабо!* (О.Чорногуз). *І що ти з себе корчиш, знайшовся мені, наставниче!* (З газ.).

Від звертання слід відрізнати підмет, виражений вокативом. Його особливістю є те, що він прямо співвідноситься з формою наказового способу дієслова: *Підійди, брате, до мене* (О.Слісаренко).

Традиційно такий вокативний підмет кваліфікують як **звертання**.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Відокремлені та уточнювальні члени речення

Завдання I.

У поданих реченнях знайти відокремлені означення, пояснити умови відокремлення.

1. Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий світ (О.Довженко). 2. Батькові руки, важкі, загорілі, лежать на колінах у плетиві жил (М.Масло). 3. Рука, засмагла від роботи, нам сіє благодатний мир (М.Рильський). 4. Невідомий нікому, сідаю на лавку, слухаю і дивлюся (М.Стельмах). 5. Розтривожений, він до самого ранку не склепив очей (Петро Панч). 6. Покинута людьми на довгі дні, дорога помирає в бур'яні (Д.Павличко). 7. Скроплений живлющою росою, росток пробився на безмежжі (П.Дорошко). 8. Хвала тому, хто людям у приполі несе слова, подібні хлібу й солі, і співи, гідні сіяча! (М. Рильський).

Завдання II.

Перебудувати речення так, щоб невідокремлені означення стали відокремленими. Виконати синтаксичний розбір одного з речень.

1. Місяць сипав на землю холодне сріблясте проміння, і від того свіжа роса на густій пониклій ковилі переливалася (В. Малик). 2. Невисокі засніжені вали Василькова-града немов розлилися білими снігами (Р. Іванченко). 3. І сп'янілий до нестями вечір квітами пропах, солов'їними піснями заливається в кущах (В. Сосюра). 4. Зорі сплять на холодних, морозом зв'ялених травах (Л. Первомайський). 5. Тихе озеро незримо віє духом трав'яним (М. Рильський). 6. Вітер берези смутні хилить в солодкій дрімоті, в тихому сні (М. Рильський). Ген килим, витканий із птиць, летить над полем (Л. Костенко). Філософія, викладена в афоризмах, – неспростовна (А. Коваль).

Завдання III.

Навести приклади речень, у яких дієприслівники та дієприслівникові звороти виступають:

- а) у функції обставини способу дії;
- б) у функції обставини причини;
- в) у функції обставини мети;
- г) у функції обставини умови;
- г) у функції обставини допусту.

Завдання IV.

Записати, ставлячи пропущені розділові знаки, речення з відокремленими обставинами. Визначити синтаксичну функцію цих обставин.

1. Приїхав Остап в неділю години о сьомій вечора (В.Підмогильний). 2. Такий я був у Корсуні, над Россю Коли тебе я вперше на ти назвав (М.Рильський). 3. Схиляйте голови перед великим не схиляючи коліна (А. Коваль). 4. Не перескочивши річки не кажи гоп (Народна творчість). 5. Усі сиділи деякий час задумавшись (О. Гончар). 6. Марійка піднялась на ґанок рвучко і кумедно по-смішному (Я.Гоян).

Завдання V.

Поставити розділові знаки. З'ясувати, за якої умови обставини можуть не відокремлюватися.

1. Не піймавши не кажи що злодій (Народна творчість). 2. Тривалий час вони йшли не розмовляючи (З часопису). 3. Знаєш приказку давши слово держись (А.Головко). 4. Моя княгине ти йдеш вмирати піднявши вгору стомлене лице (Л.Костенко). 5. Через ліс звиваючись лягла вузька дорога (А. Шиян). 6. Не псуйте дні шукаючи Продовження життя Але живить палаючи І вас не скорить забуття (С.Горлач).

Завдання VI.

*Переробіть подані формально-елементарні речення в ускладнені, використовуючи применники **крім (окрім), на відміну від, замість, за винятком**. Вкажіть тип ускладнення.*

1. Все було застелено зеленим килимом природи (І.Нечуй-Левицький). 2. Після заходу сонця раптом похолоднішало (З.Тулуб). 3. Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі (М.Коцюбинський). 4. Я любив зустрічати вечірні перельоти на цьому озері (М.Хвильовий). 5. Біла симфонія снігу пливла над щоглами лісу (Л.Костенко). 6. Український класичний прозі завжди була властива яскрава поетичність (О.Гончар). 7. Ми з тобою йдемо стежкою в саду (М.Рильський). 8. Життя було до мене невблаганним (Л.Костенко).

Завдання VII.

Перестроювати речення, замінивши дієприслівники дієвідмінюваними формами дієслова та записати їх. Визначити, що позначають ці дієприслівники і як змінюється в цьому разі смисл кожного речення.

1. Птахи, вириваючись у сизі присмерки степу, не могли залітати дуже далеко і високо (Г.Тютюнник). 2. Полки гетьмана прямували на Волинь, прагнучи вийти до кордонів раніше коронного війська (Н.Рибак). 3. Знаєш добре життя: проговорившись, пильнувався б (А.Яна). 4. Схопився руками за гриву, сподіваючись, що кінь доведе до загону (Ю.Яновський). 5. Лихе викоплюючи зілля, ви виростили з краю в край нам багатий урожай (З газ.).

Завдання VIII.

Поставити розділові знаки. Знайти відокремлені та опосередковані (уточнювальні) члени речення і визначте їхню синтаксичну роль.

1. Рано разом з сонцем прокинулась і Харитя (М.Коцюбинський). 2. На протилежному боці долини попід горами чорнів обрідний безлистий ліс а внизу в затишку жовтів широкий луг (В.Малик). 3. На синьому безмежжі океану де недогляне навіть людське око високо аж до хмар в імлах глибоко самотній острів серед хвиль океану (Богдан-Ігор Антонович). 4. Ми кілька дівчат і хлопців поспішили запевнити добродія Степчука що він і на цей раз буде задоволений із своїх слухачів (М.Хвильовий). 5. У тій хатині у раю я бачив пекло (Т.Шевченко). 6. І сьогодні в цей вечір іскристий не забудь мені слів тих твоїх (В.Сосюра).

Завдання IX.

Знайти опосередковані (уточнювальні) члени речення, визначте, якими членами речення вони виступають. Виконати синтаксичний аналіз одного з речень.

1. Там, далеко, на Україні, сяє сонечко ясне (П.Грабовський). 2. Більшість, особливо молодь, вбачали в поїздці веселу розвагу (І.Вільде). 3. Приїхав Остап додому в неділю, годині о сьомій вечора (В.Підмогильний). 4. Добрим словом годиться згадати сьогодні турботливого батька Лесі – Петра Антоновича Косача – і матір її – відому нашу письменницю Олену Пчілку (О.Гончар). 5. Учитель наш ходив завжди у старому, старанно випрасуваному, костюмі (В.Підмогильний).

Завдання X.

Перебудувати подані речення так, щоб вони були ускладнені відокремленими уточнювальними членами (відповідали на питання: а де саме?, а коли саме?, а як саме?, а який саме?, а що саме? і под.).

1. Так сплелися парубочі дзвінки, розгонисті, гарячі голоси. 2. Над полем висять низько білі хмари. 3. Ми набираємо взимку свіжих знань у голову (Ю.Яновський). 4. Під липою стояв чотиригранний камінь (І.Франко). 5. Рано з рососою добре жати (І.Франко). 6. Край берега прив'язані човни. 7. Увечері хутір оповила темінь.

Завдання XI.

Поставити розділові знаки. Знайти звертання і визначити їхню стилістичну роль.

1. Крізь сотні сумнівів я йду до тебе добро і правдо віку (В.Стус). 2. О мій народе Прометей ти маєш душу молоду (В.Сосюра). 3. Ох пісне чому як той птах не летиш (М.Рильський). 4. Слово моє ти єдина зброє ми не повинні загинуть обоє (Леся Українка). 5. Співай ненько тихесенько Як давно співала Коли мене моя нене До сну колисала (У.Кравченко). 6. Ой Дніпре мій Дніпре широкий та дужий багато ти батьку у море носив козацької крові (Т.Шевченко).

Тренувальне заняття з відокремлених членів речення

Завдання I.

Записати подані речення, розставляючи розділові знаки. Вказати речення, ускладнене відокремленою прикладкою із сполучником ЯК, пояснити умови відокремлення.

1. Жайвір сіє проміння як умілий сіяч з-під крила (М.Сингаївський). 2. О ти зі мною був бадьорим Як лікар у розмові з хворим (Д.Павличко). 3. Як рибалка я повинен бути людиною поважною і розсудливою (Ю.Збанацький). 4. І знов степ як щедрий вулик І сяє золото хлібів (Л.Рубан). 5. Сухомлинський як справжній дипломат тримається невимушено хоч у серці в нього кипить (І.Цюпа). 6. Тут мені як і птиці Все знайоме у ріднім краю... (М.Сингаївський).

Завдання II.

У поданих реченнях знайти відокремлені / невідокремлені означення. Пояснити умови відокремлення. Виконати повний синтаксичний аналіз двох ускладнених речень.

1. Надворі вже стояла ніч, тиха й морозна (М.Старицький). 2. На широкому смуглявому обличчі під густими чорними бровами горіли очі... (Ю.Смолич). 3. Місяць закоханий в ніч чарівну, сяє, щасливий, і світить... (Олександр Олесь). 4. О, як я ненавиджу зліплені з глини холодні і мертві, байдужі серця! (Л.Первомайський). 5. Червоних маків розгорнувся ряд після дощу, ласкавого й рясного (М.Рильський). 6. Тихі, ніжні зорі спадали з неба – білі, непрозорі – і клалися в намети... (Леся Українка).

Завдання III.

Поставити розділові знаки. Визначити, у яких реченнях є відокремлені додатки, пояснить умови їхнього відокремлення. Виконати повний синтаксичний аналіз двох таких речень.

1. Ви здійснюєте волю Батьківщини все відкиньте все забудьте крім неї крім обов'язку (О.Гончар). 2. Йшов вечір і вів за собою сліпу матір свою ніч (В.Гжицький). 3. Прощався з літом я блукаючи лугами... (М.Нагнибіда). 4. У нашому лісі ніяких звірів крім вовків немає. 5. За столом сиділа вся сім'я а не було Галі та Петра. 6. У бригаді Петра на відміну від Ольги цукрові буряки вродили кращі.

Завдання IV.

У наведеному тексті знайти відокремлені члени речення, виділити їх комами. Неускладнені речення переробити у формально неелементарні структури.

1. На світі все знайдеш окрім рідної матері (Народна творчість). 2. Над селом стояв звичайний в осінню пору туман (М.Коцюбинський). 3. А дуб стоїть незламно всім бурям наперекір. 4. Усяка пташечка радіючи співала (Л.Глібов). 5. Малий сиджу біля вікна і всього боюсь (Є.Гуцало). 6. Щастя воно як ластівка живе не під кожним дахом (Л.Талалай).

Однорідні члени речення. Вставні та вставлені слова, словосполучення і речення

Завдання I.

Знайти у реченнях однорідні члени. Проаналізувати, яку функцію вони виконують. Простежити, які смислові відтінки та стилістичне забарвлення вносять сполучники.

1. І рветься птиця, і б'ється, і в руки йому дається (Г.Гордасевич). 2. Я не скрипичний ключ, а журавлиний тобі над полем в небі напишу (Л.Костенко). 3. Тече вода в синє море, та не витікає (Т.Шевченко). 4. Краю мій! Люблю я тебе вдень і вночі, вранці і ввечері і не знаю краю своєї любові (Панас Мирний). 5. Любив Кирило не тільки працю, а й гостину (Ю.Мушкетик). 6. Степ яснів, ширився, невтомно розгортав один за одним безбережні сувої і стелив під ноги то ясні плахти різнобарвного зілля, то зелені смутки жита та пшениці (С.Добровольський).

Завдання II.

У поданих реченнях знайти узагальнювальні слова при однорідних членах речення, визначити їхню синтаксичну роль.

1. Всюди: і на вулицях, і круг стадіону, і обабіч дороги до заводу – росли молоді осокори, клени й каштани (В.Собко). 2. Усе в чеканні: і спілі краплі рос, земля і місяць, вишні

і тополі (Б.Олійник). 3. Березу, вільху і ліщину, дубів могутність величаву і навіть тихий верболіз – люблю я ліс (П.Воронько). 4. Рідній матері – Вітчизні все оддай – життя і труд (П.Усенко). 5. Було: трави зім'ятий запах, і лісу глухуватий гук, і небо в зорях, і дощ, і серця перестук (В.Лучук). 6. Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок – можна було викосити косою в траві (О.Довженко).

Завдання III.

Дібрати з художньої літератури приклади, які б ілюстрували вживання розділових знаків при однорідних членах речення відповідно до поданих схем. Зазначити, яку синтаксичну функцію виконують ці члени речення.

1. Не лише, а й,
2. Чи, чи
3. та, та
4. І, і, і
5., а (але),

Завдання IV.

Поставити розділові знаки. Визначити, чи у всіх реченнях наявні вставні одиниці. Яку стилістичну роль вони виконують?

1. Для нас у ріднім краї навіть дим солодкий та коханий (Леся Українка). 2. З борців на-сміхалася доля зростала проте їх громада (П.Грабовський). 3. Злива тривала майже годину (М.Трублаїні). 4. Задзвеніли струни ще ніжніш-ніжніш Мабуть ти до мене думкою летиш (Олександр Олесь). 5. Із сотень а може і тисяч тих з ким Андрій Семенович стикався най-ближче по роботі можливо лиш одиниці догадувалися як багато важила в його складному нелегкому і зрештою суворому житті поезія (В.Козаченко). 6. Хто не живе для інших той отже і для себе не живе (Ю.Мушкетик).

Завдання V.

Поставити розділові знаки, де ще потрібно. Визначити, у яких реченнях слова „справді”, „видно”, „здавалося” є вставними, а в яких – ні. Зі словами „певно”, „звичайно”, „кажуть”, „буває” складіть свої речення.

1. Справді добре сміється той, хто сміється останній (М.Стельмах). 2. Поки живий, я хочу справді жити (І.Франко). 3. Видно шляхи полтавської і славному Полтаву (І.Котляревський). 4. Видно було вже пізно, бо ніде по хатах не світилося (Панас Мирний). 5. Здавалось загри-мів десь на небі грім (С.Васильченко). 6. Біліло небо, білястим здавалось тонко вібруюче повітря (О. Гончар).

Завдання VI.

Поставити розділові знаки. Простежити, як у поданих реченнях виділяються вставні конструкції.

1. На свято Маковія [14 серпня] так у народі називають день святих мучеників братів Маккавеїв у церкві разом з квітами святити мак і зберігали його протягом року (Г.Бондаренко). 2. В щирім серці, в чесних грудях вірю знаю квіти є! (В.Симоненко). 3. Зі скреготом і брязкотом у двір якщо те що залишилось можна назвати двором в'їжджають два бульдозери (О.Довженко). 5. Звали нашого діда як я вже потім довідався Семеном (О.Довженко). 6. Взагалі Данилко за багато років приятелювання з пасічником помітив що той не любить бувальщин „Я таке й без тебе знаю надивився” а все навертає розмову на щось незвичайне дивовижне хоч воно й вигадане (Г.Тютюнник).

Завдання VII.

З поданих речень виписати речення зі вставленими конструкціями, визначити смислову роль вставлених одиниць. З'ясувати, чому інші структури не увійшли до цих речень.

1. Одне слово, кожен лишався при своїх клопотах (О.Гуторов). 2. Є ж люди на землі – а то б не варто й жити, – що крізь щоденний труд уміють і любити, і усміхатися, і мислити, й шукать (М.Рильський). 3. В неволі тяжко, хоча й волі, сказати по правді, не було (Т.Шевченко). 4. Лишилася у нас, і зовсім це не хибя, глибока шана повсякчас – так! – до святого хліба! (М.Рильський). 5. Десь, кажуть, є гора, де не співають птиці (Л. Костенко). 6. Рідна хата, як водиться, старшому брату зосталася (Панас Мирний). 7. Життя, мабуть, – це завжди Колізей (Л. Костенко). 8. На жаль, реальне життя знекровлює найчистіші мрії (М. Мельник).

ЗРАЗОК РОЗБОРУ ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

Писати почав я року 1919-го..., тривожного і надривного року (Григорій Косинка).

Просте речення, розповідне, неокличне, стверджувальне, членоване, семантично неелементарне, формально неелементарне, ускладнене відокремленим членом речення – відокремленою прикладкою, повне, поширене, двоскладне.

Засіб вираження предикативності – граматичне значення минулого часу дійсного способу однини чоловічого роду.

Підмет я виражений особовим займенником першої особи однини в називному відмінку.

У цьому реченні **присудок** *почав писати дієслівний складений*.

Другорядні члени: обставина часу *року 1919-го* – виражена комплетивним словосполученням, яке складається з порядкового складеного числівника в родовому відмінку та іменника в однині, чоловічого роду, у родовому відмінку.

Відокремлений член речення *тривожного і надривного року* постає відокремленою прикладкою.

АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ

Аспекти вивчення актуального членування речення. Порядок слів

За комунікативного підходу речення аналізується з урахуванням ситуативних завдань. Так, речення *Оксана заспівала* характеризується власною формальною будовою: поєднання форми наз. в. іменника та відмінюваної форми дієслова, кожна з яких має потенційну здатність до поширення (пор.: *Наша Оксана весело заспівала свою улюблену пісню*). Для з'ясування граматичної будови речення достатньо його самого.

За врахування специфіки ситуації речення набуває комунікативного виміру. Речення *Наша Оксана весело заспівала свою улюблену пісню* може вживатися в кількох типових ситуаціях, які найлегше описати за допомогою типових питань:

1. *Що зробила Оксана?*
2. *Хто заспівав?*
3. *Що трапилося?*
4. *Як заспівала?*

Даючи відповідь на кожне з них, речення відповідно пристосовується, модифікується в інтонаційному та смислово-мунікативному плані до своєї мети, до свого комунікативного завдання.

У відповіді на перше питання порядок слів у реченні буде прямим, звичайним;

у відповіді на друге – видозмінить свою будову: спочатку стоятиме відмінювана форма дієслова, потім іменник у наз. в. (*Заспівала весело свою улюблену пісню наша Оксана*);

у відповіді на третє – прямим, а

у відповіді на четверте – подібним до структури у відповіді на друге питання, але на першому місці буде кваліфікатор *весело* (*Весело заспівала свою улюблену пісню наша Оксана*).

Фразовий наголос знаходитиметься на останній словоформі (за звичайного темпу мовлення).

Для комунікативної будови речення властива відносна незалежність від формально-граматичної. Вона визначається ситуативними завданнями, що постають у комунікації та щодо яких речення зорганізовує порядок слів. Тому те саме речення, що має ту саму формальну будову, напр., *Оксана заспівала*, у вживанні в різних ситуаціях створює кілька комунікативних одиниць, що відрізняються актуальною інформацією. Водночас **актуальне членування** зумовлює видозміну граматичної будови речення: порядок слів і фразовий наголос.

Речення, що розглядається в динамічному аспекті щодо його комунікативної функції, називається **висловленням**. Основною одиницею комунікативного аспекту є **комунікатема**. Її виявами виступають **тема, рема** та ін.

У реченні спочатку розрізняли:

- 1) **основу повідомлення** – те, що є відомим у певній ситуації;
- 2) **ядро повідомлення** – те, що повідомляється про основу повідомлення, а згодом основу стали кваліфікувати як **тему**, а **ядро** – як **рему**.

Тема характеризується такими ознаками:

- 1) є вихідним пунктом висловлення;
- 2) є актуально менш значуща, ніж рема;
- 3) є частиною речення, яка, зазвичай, відома і зумовлена попереднім контекстом.

Для **реми** притаманні такі диференційні ознаки:

- 1) містить те, що повідомляється про тему;
- 2) актуально значущіша, ніж тема;
- 3) є носієм основного змісту повідомлення, комунікативним центром висловлення;
- 4) виступає носієм “нового”.

Здебільшого в реченні **тема** передую **ремі**: *Осінній ліс / був легкий і прозорий від жовтого листя* (Є. Гуцало). *Сичі / в гаю перекликались, та ясен / раз у раз скрипів* (Т. Шевченко).

За реалізації певних комунікативних завдань **рема** передую **темі** (необхідність наголо-ситу інформацію): *Над Києвом / золотий гомін, І голуби і сонце!* (П. Тичина). *Жену від себе голоси поля / і тоді на мене, як дощ, спадають небесні* (М. Коцюбинський).

УВАГА! Висловлення не може бути без реми, яка становить його **комунікативний центр**. Наявність теми в ньому – не обов’язкова, тому вона може бути й не вираженою, якщо відома з контексту, пор.: *Цвітуть соняшники / Озвучені бджолами, чомусь схожі для мене на круглі кобзи* (Є. Гуцало).

Можливі також висловлення з нульовою темою, весь склад яких утворює одну **рему**. Вони повідомляють про подію, не виділяючи вихідного пункту повідомлення. Такі висловлення називають **нерозчленованими**: *Гуляє вітер, літає сніг. Ідуть люди* (О. Гончар). *Навкруги ні душі. Тихо й безлюдно* (М. Коцюбинський).

Засоби вираження актуального членування речення

Основний засіб вираження актуального членування речення – це **порядок слів та інтонація** (місце розташування фразового наголосу).

Додатковими засобами актуального членування речення відзначаються **тема або рема**.

Посиліє актуальне виділення теми **наявність постпозитивної частки ж**: *Тієї ж ночі / сніг пішов* (Н. Білоцерківець); або **обмежувально-препозитивних часток тільки, лише**: *Лиш де-не-де / прокинеться пташка* (М. Коцюбинський).

Виділенню реми сприяють **постпозитивні** або **препозитивні частки не, ні та ін.**: *Хлопець написав листа / не у Львів. У Львів написав листа / не хлопець. У Львів хлопець написав / не листа.*

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

1. Поняття про складне речення

Складне речення – це синтаксична одиниця вищого порівняно з простим реченням порядку. Компоненти складного речення не мають головної властивості речення як комунікативної одиниці – **смислової закінченості**.

Складне речення характеризується такими особливостями:

- 1) до його структури входить кілька конструктивно викінчених одиниць;
- 2) співвідношення між елементами складного речення характеризується власними закономірностями;
- 3) поєднування частин має регулярні засоби реалізації (сполучники, сполучні слова, співвідносні слова та ін.);
- 4) виступає комунікативно цілісною одиницею;
- 5) його значення не становить просту сумарність значень його компонентів.

Отже, **складне речення** – це синтаксична конструкція, що утворюється поєднанням декількох (як мінімум двох) речень-частин на основі сполучних зв'язків сурядності та підрядності або нульового засобу сполучного зв'язку – безсполучниковості.

Оскільки в складному реченні є кілька предикативних частин, то воно є **поліпредикативним** і саме за цією ознакою воно протиставляється простому реченню як **монопредикативній** одиниці.

Основними ознаками складного речення виступають:

- 1) ціліснооформленість його інтонаційного малюнку,
- 2) поліпредикативність (не поліпредикація),
- 3) сполучниковий / безсполучниковий спосіб зв'язку,
- 4) смислова завершеність,
- 5) комунікативна достатність.

2. Основні різновиди складного речення

До основних засобів зв'язку предикативних частин складного речення належать **інтонація та сполучні засоби**:

- **сполучники** (*і, а, але, проте, хоч, щоб* тощо),
- **сполучні слова** (*хто, що, який, чий, де, коли* та ін.),
- **співвідносні слова** (*той, такий* тощо).

Інтонація виступає універсальним засобом зв'язку, тобто будь-яке складне речення характеризується інтонаційною закінченістю. В реченнях без сполучних засобів роль інтонації особливо зростає та саме їй належить пріоритет.

У складному реченні протиставлення сурядності та підрядності є визначальним.

Так, на основі сурядного зв'язку виникають **складносурядні** речення, складові компоненти яких виступають як граматично рівноправні.

На основі ж підрядного зв'язку постають **складнопідрядні** речення, складники яких є нерівноправними в граматичному плані: один з них є **головним** і відносно незалежним, а **другий підпорядковується** йому спеціальними граматичними засобами.

Наявність сполучних засобів зв'язку та інтонації чи тільки інтонації зумовлює поділ складних речень на дві великі групи:

1) складні речення зі сполучниковим зв'язком: *І несли ми сили наші, щоб звалити гніт віків* (П. Грабовський). *Коротка та літня нічка була, і сон був короткий* (Леся Українка);

2) складні речення із безсполучниковим зв'язком: *Розбився вал, утихла буря – більш валів не стало* (Леся Українка). *У товаристві лад – усяк тому радіє* (Л. Глібов).

3. Статус складних речень ускладненого типу

Якщо складне речення включає три або більше предикативні частини, то воно стає **ускладненим**. У визначенні його статусу необхідно брати до уваги синтаксичний критерій як провідний, оскільки кількісний критерій не відбиває сутності самого речення. Усталений термін “складне речення із сурядністю та підрядністю” констатує наявність сурядності та підрядності.

У реченні завжди є визначальним синтаксичний зв'язок. За цією ознакою і слід визначати різновид ускладненого речення: **складносурядні речення, ускладнені підрядністю**, або **складнопідрядні речення, ускладнені сурядністю**: *Сонце вже заходило, і гори востаннє засвітилися легким ажурним золотом, немов були зіткані з багряних суцвіть* (О. Гончар); *Треба завжди говорити те, що думаєш, але не завжди все* (Л. Сухоруков).

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

1. Поняття про складносурядне речення

До складносурядних речень належать речення, утворені з двох чи кількох структурно автономних частин і пов'язаних сурядними сполучниками.

УВАГА! Живання сурядного сполучника виступає основним формальним показником синтаксичної єдності складносурядного речення. Тривалий час такі речення називали рівно-рядно-зложеними, або сполукою речень на тій підставі, що поєднуються головні речення (В. Сімович та ін.).

Супровідними величинами сурядного зв'язку постають:

- 1) співвідносність видо-часових форм дієслів-присудків,
- 2) інтонаційні особливості;
- 3) лексичне наповнення предикативних частин та ін.

В організації складносурядних речень та у вираженні їхніх граматичних значень беруть участь:

1) синтаксично спеціалізовані слова (*тому, все-таки, все ж, все одно, тільки, врешті-решт* і под.): *Вода була чистою, і все-таки входити в неї чомусь було Остапові боязно* (В. Підмогильний);

2) анафоричні займенники (*він, сам, той, цей, там, тоді* та ін.): *Добрий сміх вчить, а тому треба навчатись по-доброму сміятись* (А. Яна);

3) неповнота другої частини: *Деся лунала мелодія в гаю, але лунала ніжно* (А. Яна);

4) наявність у першій частині спільного для всіх частин компонента: *Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара або пролітала пташина* (А. Шиян). *Лише гул від копит степом котився та хліба шелестіли* (А. Головка).

У зв'язку частин складносурядного речення значну роль відіграють особливості типізованого лексичного наповнення предикативних частин. Так, для складносурядних речень з протиставними відношеннями властивою є наявність у предикативних частинах різноманітних лексичних протиставлень, що посилюють загальне звучання: *Уже двічі за місяць дощі пройшли по всьому району, але над Васильківкою їх не було* (О. Слісаренко) (протиставляються сполуки *пройшли дощі* та *їх не було* – відношення протиставно-обмежувальні).

2. Основні різновиди складносурядних речень

Розгляд складносурядних речень ґрунтується на особливостях їхньої формально-граматичної, семантико-синтаксичної та комунікативної організації.

На формально-граматичному рівні складносурядні речення поділяються на **формально елементарні та формально неелементарні**.

До **перших** належать такі, які складаються з двох предикативних частин, об'єднаних сурядним синтаксичним зв'язком: *Здається, майже все перебалакали, проте розходиться не поспішали* (Є.Гуцало) та ін.

Формально неелементарні складносурядні речення складаються з трьох і більше предикативних частин: *Зеленіють жита, і любов одцвіла, і волошки у полі синіють* (В.Сосюра) і под.

На **семантико-синтаксичному рівні** складносурядні речення поділяються на **семантично елементарні** та **семантично неелементарні**.

До **перших** належать речення, що складаються з двох предикативних частин, кожна з яких є семантично елементарною: *Забудеться все – і не забудеться нічого* та ін.

Семантично неелементарними складносурядними реченнями є такі, що складаються з трьох і більше предикативних частин: *І зашумує наша нива, І знову виросте наш дім, І пам'ятника бронза сива* *Засяє золотом новим* (М.Рильський).

До **семантично неелементарних** складносурядних речень належать також ті, які складаються з двох предикативних частин, водночас хоча б одна з них є семантично неелементарною: *Нагорі чулася розмова, проте ніхто не поспішав спускатись в погріб* (П.Гуріненко) (перша предикативна частина охоплює дві пропозиції: *чулася розмова + розмова відбувалася нагорі*).

За комунікативною настановою складносурядні речення поділяються на: **розповідні**, **питальні**, **спонукальні** та ін.

Розповідні складносурядні речення своїм призначенням мають повідомлення про певні факти, події, донесення інформації: *Шугає вітер, а сніжні зорі все мені цілують чоло гаряче* (Леся Українка) і под.

Питальні складносурядні речення містять у своєму складі те чи те питання, що спонукає слухача, читача до певної відповіді на нього: *Од вікна до мене в хату червонясте світло впало, чи то вуличне світло, чи то полиски пожежі?.. Чи се лютий біль у мене тихий стогін вириває, чи то стогне бранець-лицар, знемагаючи од рани?..* (Леся Українка) та ін.

Спонукальні складносурядні речення спонукають до певних дій, виражають різною мірою волевияв мовця: *Сиди й читай і про нашу долю розповідай, і згадуй все, що було колись* (А.Яна) і т.ін.

За емоційно-експресивним забарвленням складносурядні речення можуть бути **окличними** (емоційно забарвленими) та **неокличними** (емоційно незабарвленими): *Недалеко блиснуло і далі загриміло!* (М.Стельмах). *З журбою радість обнялась...В сльозах, як жемчугах, мій сміх, І з дивним ранком ніч злилась, І як мені розняти їх?! стверджувальні та заперечні.*

До першого різновиду належать речення, в яких стверджується наявність певного факту об'єктивної дійсності: *Давно в минулім дні твоєї слави, І плаче дзвонів стоголоса мідь* (М.Зеров).

У **заперечних** реченнях заперечується певний факт або реалія об'єктивної дійсності: *Не усміхається мені світ, і зорі щастя уже не несуть* (А.Яна).

На комунікативному рівні складносурядні речення можуть зазнавати різних напрямів актуалізації: зміна розташування теми та реми, структурно цілісне речення членується на кілька комунікативних одиниць (парцеляція): *Я згадував її. Я жив тим кожним ментом. Беріг в душі як найдорожчий скарб. А він ходив в каптані з позументом, в казну по лікоть руку запускав* (Л.Костенко).

3. Смислові відношення між частинами складносурядного речення

Розрізнення смислових типів складносурядних речень здійснюється за типами використаних сполучників.

3.1. Складносурядні речення з єднальними сполучниками

У таких реченнях виражаються єднальні відношення, з-поміж яких розмежовуються:

- 1) **єднально-перелічувальні**,
- 2) **єднально-поширювальні**,
- 3) **єднально-результативні** та інші відношення.

За особливостями будови та граматичного значення складносурядні речення з єднальними сполучниками поділяються на:

- 1) **складносурядні речення однорідного складу** та
- 2) **складносурядні речення неоднорідного складу**.

У складносурядних реченнях **однорідного складу** предикативні частини з'єднуються сполучниками *і, та, ні... ні* та виражають **єднально-перелічувальні відношення** (перераховуються однорідні події – одночасні або послідовні): *Скоро уся долина і гори блищали вогнями і разом з димом з землі здіймалася вгору і пісня* (М.Коцюбинський).

Складносурядні речення **неоднорідного складу** становлять поєднання двох сурядних компонентів, що є **неадекватними за семантикою**: сполучники *і, та* (в значенні *і*), *також, теж*, що виражають **єднально-поширювальні, єднально-результативні** та інші відношення.

У **єднально-поширювальних** реченнях (сполучники *і, та* (в значенні *і*)) наявне відносне смислове підпорядкування другої частини першій: *Написали швиденько оголошення, і це значно полегшило наші пошуки* (З газ.).

У **єднально-результативних** складносурядних реченнях (сполучник *і*) друга частина виражає результат, наслідок, висновок, що є похідним першої частини (посилюється сло-

вами *тому*, значить, варто та ін.): Дощ йшов довго, і тому все в лісі було мокро і якесь відчужене (О.Слісаренко).

Складносурядні речення, сурядні частини яких з'єднані сполучником *і*, можуть виражати також **умовно-наслідкові** та **причиново-наслідкові** відношення, що зумовлюється особливостями лексичного наповнення частин: *Подивіться вранці на сонце, в літню спекотну пору, і ви відчуєте якусь важку тривогу* (З газ.). *Наступила цього року рання весна – й обгорнули душу старого тривожні роздуми про майбутній урожай...* (А.Яна).

Частотними при єднальних сполучниках постають **єднально-ототожнювальні** (сполучники також, теж), **єднально-градаційні** (не тільки... але й, не тільки... а й, не лише... але й, не лише... а й) відношення.

За **єднально-ототожнювальних** відношень наявне повне ототожнення змісту першої та другої предикативних частин (посилюється словами типу також, теж): *Все прочитано, переглянуто, і свідчення очевидців також взято до уваги* ((З газ.).

За **градаційних** відношень смислове навантаження першої та другої частин чітко розмежовуються, особливо в комунікативному плані: перша частина наголошує відоме (тема), а друга частина окреслює невідоме (рема): *Не тільки для Степана ця новина була приголомшливою, але й для самої дівчини все було несподіваним* (В.Підмогильний).

3.2. Складносурядні речення з розділовими сполучниками

охоплюють відношення **взаємовиключення** і **чергування** подій. Усі складносурядні речення з розділовими сполучниками належать до складносурядних речень однорідного складу.

Відношення **взаємовиключення** виражаються за допомогою сполучників *або, чи, не то... не то, чи то... чи то*. Сполучники *або, чи* можуть бути одиничними та повторюваними. Вони вказують, що зміст першої, другої та наступної частин виключають один одного: *Чи то кров мені в скроні гукає, чи то серце аж так стучить?* (Б.Олійник). *Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заламах провалля* (М. Коцюбинський). *Чи то зір підвів, чи серце чекати втомилося* (З журн.). *Або розумне казати, або зовсім мовчать* (Народна творчість).

У реченнях із семантикою **чергування** (сполучник *то... то* (повторюваний)) мова йде про події в різних часових планах, тобто такі, які чергуються: *То мати гукає, то мати шепоче, Мене виряджаючи в дальню дорогу...* (П.Воронько). *То Катря усе хвалить, то Катря усе ганить...* (Марко Вовчок).

3.3. Складносурядні речення з протиставними сполучниками

охоплюють **зіставні** та **протиставні** відношення. Такі речення незалежно від однорідного чи неоднорідного їхнього складу є тільки двокомпонентними.

У **зіставних** реченнях (сполучники *а і та* (в значенні *а*)) зіставляються різні явища, водночас вони не заперечують одне одного. Звідси наявність у предикативних частинах лексичних елементів однієї тематичної групи: *Привчав мене батько трудитись до поту, а мати – любити пісні* (П.Воронько) (у другій частині лексичний компонент *привчала* еліпсований). *Нехай я отруєна злою журбою, Та в пісні на всяку отруту є лік...* (Леся Українка).

Речення з **протиставними** відношеннями (сполучники *але, та* (в значенні *але*), *зате, проте, однак* та ін.) виражають:

- 1) протиставно-обмежувальні,
- 2) протиставно-допустові,
- 3) протиставно-компенсувальні та інші відношення.

У **протиставно-обмежувальних** реченнях (сполучники *але, однак*) повідомляється про такі події, друга з яких обмежує кількісний і якісний вияв першої або уточнює її, заперечуючи в чомусь її зміст: *Все спить, однак вже я не сплю* (М.Рильський). *Василько багато ще хотів дізнатися, але соромився запитати* (В.Підмогильний).

У реченнях із **протиставно-допустовою** семантикою (сполучники *але, однак*) саме протиставне значення ускладнюється значенням допустовості (одне явище повинно викликати було інше, але не викликало): *Діти пильно доглядали сад, але взимку зайці погризли молоденькі саджанці* (А. Яна). *Неможливо завжди бути героєм, та завжди можна залишитися людиною* (Й.-В. Гете), пор. синонімічне складнопідрядне речення: *Хоча діти пильно доглядали сад, взимку зайці погризли молоденькі саджанці* (складнопідрядне речення з підрядним допустовим). Посилують протиставно-допустове значення частки *все ж, між іншим*: *Я з ними постійно листуюсь, але все-таки серце моє до них не лежить* (М.Хвильовий).

У реченнях з **протиставно-компенсувальною** семантикою (сполучники *зате, але і* под.) певне явище розглядається в різних аспектах, водночас один з них кваліфікується найчастіше негативно, а другий – позитивно: *Багато влітку доводиться на пасіці працювати, але зате взимку можна відпочити сповна* (І.Багрянний).

3.4. У складносурядних реченнях з приєднувальними сполучниками

друга частина виникає як щось додаткове до першої в самому процесі мовлення. Основним засобом зв'язку є сполучники на зразок *і тому, і притому, а й*: *Вода була теплою, але не зовсім чистою, і притому їй було багато* (О.Слісаренко). *У подальшому артиль реорганізується, а тому я вважаю за необхідне повідомити вам про це зараз* (В.Підмогильний).

3.5. Складносурядні речення з пояснювальними сполучниками

вितворюють окрему групу в силу функційної специфіки сполучників *а саме, тобто*, які приєднують другу предикативну частину та водночас остання характеризується пояснювальною

семантикою щодо першої, її з'ява є раптовою й не зумовлена смислом першої: *Серце має власний автоматизм, тобто воно може скорочуватися без діяння зовнішнього чинника* (З журн.). *Задуми оповідань виникали, як правило, під час поїздок, під час зустрічей з людьми, тобто джерелом цих задумів було саме життя* (І.Семенчук). *Йому подобалися нові друзі, тобто він вважав їх своїми однодумцями* (З газ.).

4. Формальні типи складносурядних речень

Враховуючи граматичну семантику засобів, використовуваних для поєднання сурядних частин, і відштовхуючись від необмеженості / обмеженості сурядного ряду, можна виділити два формальні типи складносурядних речень:

1) речення **відкритої структури** (охоплюють складносурядні речення з єднальними (часовими) та розділовими відношеннями),

2) речення **закритої структури** (утворення з протиставними, зіставними, пояснювальними, градаційними, умовно-наслідковими та іншими відношеннями).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I.

Випишіть спочатку складносурядні речення, а потім прості ускладнені. Поясніть різницю між ними.

1. Хочу бачити, знати, чути, і любити, й творити красу (Л.Первомайський). 2. В повітрі дощ, і гречка пахне тепло, немов розлився бурштиновий мед (М.Рильський). 3. А здебільшого стоять вони [дуби] навіть у погожу пору якщо не похмурі, то важкувато спокійні (Є.Гуцало). 4. Тече вода в синє море, та не витікає (Т.Шевченко). 5. Земля тремтить у млості і ронить пелюстки і невідомі гості злітаються в садки (М.Рильський). 6. Таке розкішне над нами небо і такі ми до безмежності молоді! (В.Шевчук). 7. Хай вітер у вічі, умри, але не стій (за М.Бажаном). 8. Чужих два слова в пісні буде – і пісня вже тоді чужа! (Д.Павличко).

Завдання II.

До якої групи речень (відкритої чи закритої структури) відносяться подані речення. З'ясуйте, які смислові відношення наявні між частинами складносурядних речень.

1. Мороз прилине, синьо і прозоро розвісить скрізь інею сивий дим; і на шибках невидані узорі він намалює генієм своїм (В.Сосюра). 2. Сніг з кожною хвилиною густішає, і дедалі непрогляднішою ставала за вікном вируюча сіра каламуть (В.Козаченко). 3. Багато великих див, низку чудес світу створили люди за своє земне існування, але найбільшим з див було і є слово (Є.Колодійчук). 4. То вклониться їм зустрічна берізка, схиливши коси-віти мало не до землі, то впаде в око вся обкидана снігом ялинка... (А.Шиян). 5. Кинуло сонце сніп променів на село, і холодний Черемош задихав сивою парою, мов олень... (Р.Іванчук). 6. Реве Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять

(А.Малишко). 7. Теплом дихала настояна на травах і квітах земля, а до лісу вже підкрадалась осінь (Ю.Збанацький). 8. Минулася буря – і сонце засяяло (М.Рильський).

Завдання III

Поставте розділові знаки. Поясніть їхнє вживання в поданих складносурядних реченнях.

1. Ми однастайні у труді і цим ми вічно молоді! (М.Рильський). 2. Я іду до гаю і в блакить без краю серце моє лине й птицею співає про весну чудесну на моїй Україні (В.Сосюра). 3. Ставок гребелька і вітряк з-за гаю крилами махає (Т.Шевченко). 4. Чого світання так ясніє в полі і ген сріблиться пісенька дзвінка? (М.Стельмах). 5. Цілюють серце промені останні І тихне відгомін пташиних трелів (Б.Кравців). 6. Ось уже кінчається луг і починаються густі як ліщина лози (А.Шиян). 7. А в головах ворон кричє а в ніженьках коник плаче (Народна творчість). 8. Сонечко ще не встало та небо на сході яснішало все більше і більше (А.Жук).

Завдання IV.

Продовжіть речення. Визначте смислові відношення в новостворених складносурядних реченнях.

1. Час летів, немов на крилах, і
2. Вже одспівали по дорогах горби швидким жнивам мелодії свої, і осені
3. Чи то мені здається, чи то
4. Наснилася радість, торкнулась чола, і я
5. Самотність – прірва між людьми, і
6. Пізнайте істину – і
7. Вилив душу в пісні український народ – і
8. Усе іде, але

Завдання V.

Замініть складносурядні речення, де це можливо, іншими синонімічними конструкціями. Які смислові та стилістичні відтінки цих синонімічних засобів?

1. Трави свіжістю пахли в теплі літа, і сходилa мрія під віями вечора (В. Лучук). 2. І раптом темінь неба осяяв яскравий спалах, і над землею загуркотів перший грім (Я.Гримайло). 3. Зорі ті ж самі, одначе світ інакший (О.Пахльовська). 4. І зорі, як пелюстки, трепетали, І світ увесь по вінця голубів... (Б.Олійник). 5. Минулася буря – і сонце засяяло ... (М.Рильський). 6. Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом (М.Рильський). 7. Чи то людина зітхає, як річка, чи річка, як людина (М. Стельмах). 8. І приходять світанки, щоденних турбот адвокати, і несуть під пахвою тисячі різних справ (Л.Костенко).

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

1. Поняття про складнопідрядне речення

Складнопідрядним реченням називається складне речення, частини якого з'єднуються сполучниками підрядності чи сполучними словами: *Там, де зорі й тихі краснотали, заспівайте у світання час не для того, щоб пошанували, а для того, щоб згадали нас* (А. Малишко). *Хто сіє хліб, хто ставить дім, хто створює поему, – той буде предком дорогим народові своєму* (М. Рильський).

Підрядні сполучники (що, щоб, як, мов, якщо і под.), перебуваючи в підрядній частині, не виступають її членами, а є засобом тільки зв'язку.

Сполучні слова – це відносні займенники (і прислівники): який, яка, яке, які, чий, чия, чиє, чий, котрий, котра, котре, котрі, хто, що, як, де, куди, звідки, чому, від чого та ін.

УВАГА! На відміну від сполучників вони, з'єднуючи підрядну частину з головною, виступають одним із членів (головних чи другорядних) підрядної частини: *Я, що тебе любив, тобі назустріч плів* (М. Шевченко) – *що* – підмет; *Хто правду любить, той наш брат* (Леся Українка) – *хто* – підмет.

Носіїв різних видів підрядності називають семантичними, інші засоби зв'язку кваліфікують як синтаксичні, пор.: *Ми прийшли, бо ви на нас чекали* (бо – показник семантики причини). *Дощ пішов звечора, так що із села було виїхати нічим* (так що – носій семантики наслідку) і *Мені повідомили, який потяг прибуває / Яка праця, така й віддача* (який / яка – синтаксичний засіб зв'язку, оскільки не сигналізує про певну семантику). Відмінність між цими сполучними засобами досить істотна.

2. Типи класифікацій складнопідрядних речень

У формальному плані складнопідрядні речення поділяються на **формально елементарні** (дві предикативні частини: *Діти пішли до лісу, щоб відпочити*) та **формально неелементарні** (три та більше предикативних частин: *У лісі, що розпочинався відразу за селом, любили відпочивати усі, тому що там було затишно*).

У семантичному плані складнопідрядні речення поділяються на **семантично елементарні** (дві предикативні частини, кожна з яких є семантично елементарною – містить одну предикацію (пропозицію): *Птахи прилетіли, щоб будувати гнізда*) і **семантично неелементарні** (в таких реченнях міститься три та більше предикацій (пропозицій): *Я знаю, що знову повернеться весна і що знову засвітить сонце*).

За експресією складнопідрядні речення поділяються на **окличні** й **неокличні**: *Будуймо храм, щоб пізнати радість творення!* і *Для нас це справжнє щастя – бути тут, тому що на рідній землі славного Кобзаря відчуваєш силу його слова.*

За комунікативною настановою складнопідрядні речення можуть бути **розповідні**, **питальні**, **спонукальні**, **бажальні** та ін.

2.1. Формально-граматична класифікація складнопідрядних речень

Диференціацію складнопідрядних речень можна здійснити на підставі суто зовнішніх, формальних показників. Розрізняються **сполучниковий** та **співвідносний** (за допомогою сполучних слів) різновиди складнопідрядних речень.

2.2. Логіко-граматична класифікація складнопідрядних речень

Тривалий час класифікацію складнопідрядних речень здійснювали на підставі функційного ототожнення підрядної частини та члена простого речення.

Це дозволяло виділяти: **підметові**, **присудкові**, **додаткові**, **означальні** й **обставинні** (місця, часу, способу дії, міри та ступеня, причини, мети, умови, допусту) **підрядні частини** *Хто грає так, ненавидить не може* (Леся Українка) – підметова; *Яка яблунька, такі й яблука* (Народна творчість) – присудкова; *Не винна ти, що я не маю долі* (Леся Українка) – додаткова тощо.

2.3. Структурно-семантична класифікація складнопідрядних речень

Визначати різновиди складнопідрядних речень можна на підставі:

- 1) специфіки відношення підрядної частини до головної: до слова (словосполучення) чи до всієї головної частини стосується підрядна частина;
- 2) засобу поєднання головної та підрядної частин
- 3) семантичних відношень між головною та підрядною частинами.

За цими ознаками з-поміж складнопідрядних речень розрізняються

- **розчленовані** складнопідрядні речення
- **нерозчленовані** складнопідрядні речення.

2.3.1. Нерозчленовані та розчленовані складнопідрядні речення

Для **нерозчленованих** складнопідрядних речень визначальною ознакою виступає віднесеність підрядної частини до одного слова або словосполучення головної частини.

Розчленовані складнопідрядні речення характеризуються віднесеністю змісту підрядної частини до всього змісту головної частини.

Відмінність між розчленованими та нерозчленованими складнопідрядними реченнями наявна також і в засобах зв'язку частин:

у перших головна та підрядна частини поєднуються **семантичними сполучниками**;

у других – **асемантичними сполучниками й анафоричними займенниками**. До цього додається наявність у нерозчленованих реченнях співвідносних лексем (*Зіпсовані люди – це ті, у яких нема любові* (Б.Шоу) та опорних слів (*Ми відчайдушно блукаємо в тумані, що зветься життям* (В.Черняк))).

Розчленовані та нерозчленовані складнопідрядні речення утворюються різними видами підрядного зв'язку:

в **нерозчленованих** реченнях наявна передбачуваність,

а в **розчленованих** – непередбачуваність підрядної частини: *Спинюся я і довго буду слухати, як бродить серпень по землі моїй* (Л. Костенко) – передбачувана; *І жалем серце запеклось, що нікому мене згадати!* (Т. Шевченко) – непередбачувана.

2.3.1.1. Нерозчленовані складнопідрядні речення

Розмежовується два рівні диференціації нерозчленованих складнопідрядних речень.

На першому – розрізняються:

1) нерозчленовані **займенниково-співвідносні** (підрядна частина відноситься до співвідносного слова) речення

2) нерозчленовані **власне-прислівні** речення (підрядна частина залежить від будь-якого слова, крім займенника).

Другий рівень пов'язаний з послідовним визначенням підтипів нерозчленованих складнопідрядних речень у середині кожного з цих типів.

Подальше розрізнення типів **нерозчленованих** речень ґрунтується на врахуванні особливостей підрядного зв'язку між частинами. Суттєвим є врахування частиномовної належності опорного слова, що дозволяє розмежувати складнопідрядні речення з:

1) **присубстантивно-атрибутивними**, в яких підрядна частина виступає атрибутом щодо опорного іменника, приєднується до головної частини

- **сполучними словами** який, чий, котрий, хто, що, де, куди, звідки, коли, - **сполучниками** що, щоб, як, ніби (нібито), мов (немов, немовби, немовбито), наче (неначе, неначебто) і відповідає на питання який? яка? яке? які? чий? чия? чие? чий? та похідні від них на зразок в яку? на якому? з якого?: *Душа моя – дно безджерельне й сухе, де тільки сіріє каміння важке...* (Олександр Олесь). *Знову нас оточує чарівна краса, яка владно заповнює очі і серце* (Т. Масенко);

2) **з'ясувальними**, в яких підрядна частина залежить від опорного дієслова або похідного від нього іменника на позначення мовлення, мислення, сприймання, відчуття, волевияву, спонукання, піклування, стану і почуття: *говорити, казати, розповідати, ого-*

лошувати, бачити, помічати, вимагати, наказувати, наполягати, любити, надіятися, чекати, дбати, клопотати, піклуватися; думка, турбота, мрія, усвідомлення, бажання.

Опорне слово може бути виражене предикативним прикметником, словом категорії стану (прислівником): *жаль, шкода, певен* та ін.

Підрядні частини приєднуються до головної

- **сполучниками** *що, щоб, ніби (нібито), як, чи, немов (немовби), наче (начебто, неначе, неначебто),*

- **сполучними словами** *хто, що, який, чий, котрий, як, де, куди, звідки, коли, доки, скільки, наскільки* та відповідають на питання непрямих відмінків: *А мені все розповідали, як сонце купається темними ночами...* (А. Яніта). *У мене зріла давно думка, щоб поїхати до села і самому взяти необхідні зразки глини з самого кар'єру* (З газ.). *Я певен, що кожна людина здатна на подвиг* (О. Довженко). *Шкода мені, що такі погожі дні минають, а я ніяк не можу вибратися на село* (А. Яніта);

3) **локативно-об'єктними**, в яких опорним словом виступає дієслово просторового значення (*знаходитися, розташовуватися*) та дієслово руху (*йти, прямувати, летіти* та ін.), підрядна частина відповідає на питання *де?, куди?* та приєднується

- **сполучними словами** *де, куди, звідки: Ми підем, де трави похилі, Де зорі в ясній далині* (А. Малишко);

4) **прикомпаративно-об'єктними**, в яких підрядна частина залежить від компаратива – форми вищого ступеня порівняння прикметника / прислівника (підрядна частина приєднується за допомогою

- **сполучників** *ніж (аніж), як* і відповідає на питання *ніж хто? ніж що?*): *Немає гірше, як в неволі про волю згадувати* (Т. Шевченко). *Тепер життя настало краще, ніж було до цього.*

З-поміж складнопідрядних речень, частини яких об'єднані підрядним **займенниково-співвідносним** зв'язком, розрізняються складнопідрядні речення

1) **корелятивно-уточнювальні**; 2) **напівкорелятивні**; 3) **некорелятивні**.

Корелятивно-уточнювальними реченнями називаються такі, в яких синтаксичний зв'язок головної та підрядної частин ґрунтується на корелятивній парі на зразок *той – хто, той – що, такий – який, там – де, туди – куди, так – як, підрядна ж частина повністю уподібнюється за своєю семантикою значенню співвідносного слова*.

Серед таких речень розрізняються складнопідрядні речення з підрядними частинами:

1) **субстанційно-корелятивними** (підрядні частини пояснюють слова *той, та, те, ті*, що виступають у функції підмета або додатка в головній частині та приєднуються до головної частини сполучними словами *хто, що* та ін.), відповідають на питання усіх відмінків: *Хто любить, той уподобитись може до любого і тілом, і душею* (Леся Українка). *Лиш той пророк, хто має серце чисте і зла в народ і краплі не несе* (І. Кочерга);

2) **ад'єктивно-характеризувальними**, в яких підрядна частина стосується співвідносних слів *такий, така, таке, такі* та ін., що виступають у функції іменної частини скла-

деного присудка або іменникових актуалізованих атрибутів. Підрядна частина приєднується до головної сполучними словами на зразок *що, який і под.*: *Я весь такий, що душа щемить від кожної людської неправди, від недоброго ставлення до дитини, від недоумовленого...* (А. Яніта);

3) **адвербіально-локативними**, де підрядна частина корелює зі співвідносним словом *там, туди* та приєднується до головної частини сполучними словами *де, куди* та ін. (відповідає на питання *де? куди?*): *Там, де Ятрань круто в'ється, з-під каменя б'є вода. Куди голова задумала, то туди й ноги несуть* (Народна творчість);

4) **адвербіально-темпоральними**, де підрядна частина співвідноситься зі словами *тоді, доти* та ін. і приєднується до головної частини сполучними словами *коли, доки* і под. (відповідає на питання *доки?*): *Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе* (В. Симоненко). *Я повернуся тоді, коли край мій розправить стомлені плечі і відчує солодкий подих свободи і волі* (А. Яніта);

5) **адвербіально-атрибутивними**, в яких підрядна частина стосується співвідносного слова на зразок *так* і приєднується до головної частини сполучними словами *як, що* та ін. (відповідає на питання *як?*): *Я так люблю життя, що хотів би прожити його до останньої хвилини* (Олександр Олесь). *Сонце так пекло, що й уночі степ пашиє* (Ю.Яновський).

Складнопідрядними реченнями **напівкорелятивної** будови є такі, в яких підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучників зразка *що, щоб, мов, немов, ніж, наче, неначе* та ін. і в головній частині наявне співвідносне слово ад'єктивної або адвербіальної семантики, внаслідок чого порушується загальноприйнятий принцип кореляції: *Дівчина глянула на всіх такими очима, ніби вона в цю мить знала всю істину* (А. Яніта). *Козаки поверталися додому так, немов нічого не трапилося лихого з ними в поході* (Ю. Мушкетик).

Складнопідрядними реченнями **некорелятивної** будови слід вважати такі, головна частина яких уміщує семантично спустошене слово *те*, діапазон сполучуваності якого необмежений: *Я завжди думаю про те, що колись настане і що буде після нас* (А. Яніта). *Я не на те ці квіти зривала, щоб вони зів'яли у моїй кімнаті без дотику сонця* (В. Підмогильний).

2.3.1.2. Розчленовані складнопідрядні речення

ґрунтуються на детермінантному зв'язку. **Детермінантним** є такий підрядний зв'язок, за якого головна та залежна частини перебувають у вільному необов'язковому і непередбачуваному смислово співвідношенні та підрядна частина стосується змісту всієї головної предикативної частини: *Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу* (О. Довженко).

Детермінантний зв'язок поділяється на

1) **власне-детермінантний** і 2) **детермінантно-співвідносний**.

Для **власне-детермінантного** зв'язку показовою є відсутність будь-яких засобів співвідношення підрядної та головної частин, крім сполучників їхнього поєднання: *Щоб піс-нею стали звуки, поезією – слова, треба талантові муки* (Г. Тарасюк).

Детермінантно-співвідносний ґрунтується на наявності співвідносного елемента в підрядній частині (виражений займенником *що* в різних відмінках): *Віктор Степанович раптово розпочав підготовку чергового номеру журналу, чого ніхто не сподівався* (В. Підмогильний).

На основі розмежування власне-детермінантного та детермінантно-кореляційного зв'язків усі розчленовані речення поділяються на речення з підрядними:

- 1) **детермінантними** (власне-детермінантний зв'язок)
- 2) **супровідними** (детермінантно-кореляційний зв'язок).

Складнопідрядні речення з підрядними **детермінантними** за своєю семантикою диференціюються на складнопідрядні речення:

- 1) **зумовленості**, підрядні частини в яких вказують на певну зумовленість дії;
- 2) **темпоральності**, підрядні частини в яких вказують на час дії;
- 3) **порівняння**, підрядні частини в яких реалізують порівняння;
- 4) **відповідності**, підрядні частини в яких зіставляють власний план дії чи стану з головною.

Складнопідрядні речення зумовленості поділяються на складнопідрядні речення, в яких вказується на:

1) **причину** (підрядна частина вказує на причину реалізації дії чи вияву стану головної частини, приєднується до головної сполучниками *бо, бо ж, тому що, тим що, що в що, через те що, оскільки* та відповідає на питання *чому? з якої причини?*): *Зраділи всі з'яві гостя, бо він приніс так довго очікувані новини* (П.Лазорський);

2) **умову** (підрядна частина окреслює умову реалізації дії чи вияву стану головної частини (умова може бути реальною або ірреальною), приєднується сполучниками *якщо, якщо б, коли, коли б, як, як же, аби, раз* і відповідає на питання *за якої умови?*): *Коли ти боронитимеш волю й самостійність народу твого, ми повік шанувати тебе будемо* (Леся Українка);

3) **допуст** (підрядна частина вказує на дію або стан, всупереч котрим і відбувається дія чи реалізується стан головної частини та відповідає на питання *всупереч чому? незважаючи на що?*), приєднується сполучниками *хоч, хоча, хай, нехай, як не, скільки не, дарма що, незважаючи на те, що* та ін.: *Нехай життя момент і зложене з моментів, ми вічність носимо в душі* (І.Франко). *Життя і мрія в згоді не бувають і вічно борються, хоч миру прагнуть* (Леся Українка);

4) **мету** (підрядна частина вказує на мету реалізації дії чи вияву стану головної частини та відповідає на питання *навіщо? з якою метою?*), приєднується сполучниками *щоб, щоби, аби / щоб тільки, аби тільки, для (задля) того, щоб; за тим (з тим), щоб; з тією метою, щоб; в ім'я того, щоб: Аби не кайдани, шаленіючи, бряжчали, щоб заглушити пісню Кобзаря* (Л.Костенко);

5) **наслідок** (підрядна частина окреслює наслідок реалізації дії чи вияву стану головної частини і до них не можна поставити питання), поєднується з головною нерозчленованим

сполучником так що: *Хлопці вийшли до села з заходу, так що тепер їм не було чого боя-тись* (Г.Тютюнник);

б) **місце** (підрядна частина окреслює місце перебігу дії чи вияву стану головної частини, приєднується до головної частини сполучними словами *де, куди, звідки (звідкіля, звідкіль)* і відповідає на питання *де? куди?*): *Де ще вчора хатки стояли білі, сьогодні море котить свої хвилі* (А.Яніта).

Складнопідрядними з підрядними **темпоральними** є такі, в яких залежна частина вказує на час вияву дії чи стану головної частини та відповідає на питання *коли? з яких пір?*: *Коли копають картоплю, ключ угорі журавлиний рідною мовою кличе у невідомі краї* (М.Рильський).

Приєднуються за допомогою сполучників і сполучних слів: *відколи, доки, поки, коли, ледве, скоро, як, як тільки, тільки що* та ін.

До складнопідрядних з підрядними **порівняння** належать такі, в яких підрядна частина реалізує порівняння – реальне або ірреальне та відповідає на питання *як?*: *Хати біленькі виглядають, мов діти в білих сорочках у піжмурки в яру гуляють* (Т.Шевченко).

Приєднується до головної частини сполучниками *як, мов, наче, неначе* та ін.

Складнопідрядними з підрядними **відповідності** є такі, в яких підрядна частина по-єднується з головною за допомогою аналітичних сполучників на кшталт *що – то, чим – тим, в міру того як*. У них розташовуються сполучники так: один елемент у головній частині (*то, тим*), інший – у підрядній (*що, чим*). Водночас суттєвим є зіставлення зображуваних явищ у якісному або кількісному плані.

УВАГА! До них не можна поставити питання: *Що краще підготуєш ґрунт до сівби, то більшого урожаю сподівайся* (Народна творчість). *В міру того як танув сніг біля лісу, все більше зелень заповнювала усе* (А.Яніта).

До складнопідрядних речень з підрядними **супровідними** (детермінантно-кореляційний зв'язок) належать такі утворення, підрядна частина в яких становить додаткову ін-формацію щодо головної. Приєднуються підрядні супровідні сполучним словом *що* (займенником) у різних відмінках, яке виступає членом речення: *Раптово все у лісі стихло, від чого якось тривожно стало на душі* (В.Підмогильний).

УВАГА! До підрядних супровідних не можна поставити питання.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання І.

Проаналізуйте складнопідрядні речення за формально-граматичною класифікацією: з'ясуйте, в яких випадках підрядні частини приєднуються до головної сполучником, а в яких – сполучним словом.

1. Тому, хто випередив свій час, не слід ображатися на нерозуміння сучасників (В. Черняк). 2. Не поливай бур'ян у надії, що він перетвориться на троянду (В.Брюгген). 3. Тяму-щі мовили, що рід русичів походить од полян (Р.Іванченко). 4. Великі дерева шануй, Що плід дають і в спеку тінь (І.Франко). 5. Немає сили, що брати не зборють, коли в довічній дружбі стануть поряд (В.Мисик). 6. І осокір із явором говорить Про те, що не міліє джерело (Б.Мозальський). 7. Коли сонечко пригріє, Потечуть струмки (Олександр Олесь). 8. Людина відчуває свою слабкість тоді, коли її покидають надії (Б.Харчук).

Завдання II.

Визначте різновиди складнопідрядних речень, частини яких поєднані сполучними засобами ДЕ, КОЛИ, ЯК, КУДИ. З'ясуйте їхню синтаксичну роль у реченнях.

1. Поезія починається там, де в людини є своє власне бачення світу (А.Малишко). 2. Зимові присмерки поволі спускалися на засніжену землю, де вже з'явилися перші проталини, принесені перед весняною відлигою (С.Добровольський). 3. І темними вулицями, де менше горіло, поніс Гонта дітей своїх ... (Т.Шевченко). 4. Якось не помітили, коли почала йти, ішла й пройшла перед очима вся череда (С.Васильченко). 5. Зупинюсь у вечоровій тиші, вслухаюсь, як дихає земля (М.Луків). 6. Покладу своє серце на хвилю морську, Як дитину в колиску, життя – на вагу (М.Ткач). 7. Куди приходить мода, там умирає муза (М. Рильський). 8. Душа – єдина на землі держава, де є свобода, чиста, як озон (Л. Костенко).

Завдання III.

Проаналізуйте подані складнопідрядні речення за логіко-граматичною класифікацією (визначте смислові зв'язки в реченнях).

1. Тим часом зірветься з досади якесь образливе слово, про що потім жалкуєш (З часопису). 2. Навіть тоді, коли людина згорить, совість людини продовжує жити (М.Вінграновський). 3. Чи Україні ти син, її вірна опора, коли отчих сивин не помітив у горі? (В.Василяшко). 4. Чуєш, ненько моя, вічна пісня та, що з дитинства несучи через всі літа! (М.Ткач). 5. Чому судилося, те і сталося (Г.Гордасевич). 6. А неба тут було так багато, що очі тонули у ній, як у морі (М.Коцюбинський). 7. Світ, на який дивився через вимиті вікна, прекрасний (Р. Коваль). 8. Знай, що люди – самі причина усіх своїх страждань (Піфагор).

Завдання IV.

Визначте типи підрядних частин, приєднаних за допомогою сполучника ЩОБ.

1. Щоб зірвати одну квітку, треба виростити десять (В.Сухомлинський). 2. Не дай, щоб у серці постаріла мрія, Складаючи крила в журбі (М.Ткач). 3. Нема тої драбини, щоб до неба дістала (Народна творчість). 4. Бажано, навіть потрібно, щоб між автором оригіналу і перекладачем була внутрішня спорідненість (М.Рильський). 5. Щоб тихим деревам солодко спалося, Пухові перини послала зима (Г.Гордасевич). 6. Для того й дається нам, смертним, життя, щоб більше сонця у собі засвітити (Р.Дідула). 7. На те шука в морі, щоб трусився карась (Л. Глібов). 8. Не роби людям зла, щоб до тебе біда не прийшла (Народна творчість).

Завдання V.

У поданих реченнях поставте розділові знаки. Визначте типи підрядних частин.

1. Прочитав словник Грінченка і ледве не танцював на радісах так багато відкрив мені цей блискучий твір (Г.Тютюнник). 2. Човен гойднуло так що всі люди попрокидались але зрозумівши в чому справа знову заплющили очі (А.Шиян). 3. На полювання я приїхав у буденний день так що крім мене на Ямці нікого не було (М.Хвильовий). 5. Образ цей [сина] ласкав йому очі що він їх навіть примружував від щастя (М.Хвильовий). 6. Коли багато сумнівів мало діла (В.Кисельов). 7. Аби втратити віру до людини не потрібно щоб вона двічі обдурила вас (І.Вільде). 8. Бути людиною важко вже тому що переважно доводиться мати справу з іншими людьми (В. Черняк).

Завдання VI.

Подані речення запишіть у такому порядку: 1) спочатку складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, присубстантивно-атрибутивними; 2) потім речення обставинні. Зазначте тип кожної підрядної частини.

1. Людина не повинна забути, що живе в позичку у природи (В.Брюгген). 2. Подай, вітер, мені віри, Передай тривоги, Щоб додому повертати З кожної дороги (М.Ткач). 3. Із вікна хатини сільської я бачив добре, як зоряний Лебідь крилами змахував, хвостом зачепившись за обрій (В.Бойко). 4. Селекція забезпечує створення сортів і порід, які є джерелом сировини для багатьох галузей промисловості (З часопису). 5. І де б я не був за далекою даллю, тебе, Україно, завжди пізнаю ... (А.Малишко). 6. Особливою моєю турботою було те, щоб серце дитяче... не робилося холодним, байдужим, жорстоким (В.Сухомлинський). 7. Світи, зоре, на всю землю, Поки сонце зійде (М.Костомаров). 8. Від синіх талих вод, що прибували з півночі, віяло холодом (В.Малик). 9. Навкруг, куди не глянеш, мовчки яриться сліпучо-білими переблисками далина (М.Сиротюк). 10. ... А хто стрічався на шляху зо мною, того я щирим серденьком вітала (Леся Українка). 11. Якщо будемо всіх повчати, то нам не лишиться часу на самоосвіту (І.Вільде).

Завдання VII.

Запишіть складнопідрядні речення. Простежте, які з них є розчленованими, а які – нерозчленованими структурами.

1. Гнів скрізь недоречний, а більш за все у справі справедливій, тому що затемнює і калямутить її (М. Гоголь). 2. Де легко під гору, там важко з гори (А.Листопад). 3. Посада директора вимагає неабиякої енергійності, що й зумовило мою відмову від неї (З часопису). 4. Уже настільки втомлена душа, що їй не допоможе навіть слово (Т.Севернюк). 5. Сонце сідало за горами, за високими тополями, що стояли на горі (І.Нечуй-Левицький). 6. І сміх і плач – се рідні два брати, коли від болю серце рветься (М.Вороний). 7. Як не мудрий, а правди ніде діти (Л. Глібов). 8. Хоч би куди йшла людина, вона завжди опиняється на роздоріжжі (А. Коваль).

Завдання VIII.

Визначте типи складнопідрядних речень. Зробіть повний синтаксичний аналіз однієї з'ясувальної частини.

1. Казка – це свіжий вітер, який роздмухує вогник дитячої мрії і мови (І.Цюпа). 2. Калі-ка той, що не здатен предківщиною дорожити (О.Гончар). 3. Бачить хлопчик, як людська робота сходить ще невиданим зелом (М.Рильський). 4. Не можу пригадати, кого я ждав на вулиці старого міста (Т.Осьмачка). 5. Але все це, зрештою, не таке страшне, яким вважається з першого погляду (Ю.Шовкопляс). 6. Горі тоді тому, хто зважиться іти через Сиваш, не знаючи бродів! (О.Гончар). 7. Яка грушка, така й юшка (Народна творчість). 8. Істина має усміхатися, щоб бути привабливою (А. Коваль).

Завдання ІХ.

Випишіть з поданих речень різновиди займенниково-співвідносних речень. Накресліть схеми цих речень.

1. І скрізь я свій, куди я не піду (В.Сосюра). 2. Коли копають картоплю, ключ угорі журавлиний рідною мовою кличе у невідомі краї (М.Рильський). 3. Та ба! не всякий так змудрує, як сам Вергілій намалює (І.Котляревський). 4. Молоді чорняві скрипалі позакидали назад голови так, що на них ледве держались шапки (І.Нечуй-Левицький). 5. Хочеться розправити крила і полетіти – полетіти аж ген туди, де мріють сиві обрії понад лісами та лугами (В.Речмедін). 6. Коли виїхали за село, потяглися степи аж до самого неба, рівні, довгі та широкі (Г.Григоренко). 7. Сонце стояло високо й світило так, що майже ніде у дворі не було тіні (Марко Вовчок).

Завдання Х.

Перебудуйте подані прості речення у складнопідрядні таким чином, щоб вони були корелятивно-уточнювальної та некорелятивної будови й належали до займенниково-співвідносних нерозчленованих речень.

1. І дружбою я дорожу (В.Бичко). 2. Кожен з них почувався галузкою зеленої різдвяної ялинки (Марко Вовчок). 3. Душа тужить за просторами степу (О.Гончар). 4. По забутих стежках ти приходиш до мене (В.Івасюк). 5. Тільки родина у прикру хвилину схилить надію тобі на плече (В.Крищенко). 6. І задзвонили над джмелями дзвінки-дзвіночки лісові (М.Вінграновський). 7. І не хотіла душа тому віри йняти (А.Головко). 8. Були тут люди вищої краси (Б.Олійник).

Завдання ХІ.

З поміж поданих речень знайдіть займенниково-співвідносні складнопідрядні речення. Виконайте повний синтаксичний аналіз з'ясувальної підрядної частини.

1. Великою вадою, якій я прагнув запобігти, є байдужість, безпристрасність (В.Сухомлинський). 2. ...Ох, не такою я була й малою, коли летіла зірка над Сулою (Л.Костенко). 3. І пам'ятай, що легко над усім буває сплутати щирість і підступність (Л.Забашта). 4. Лише тим людина дорожитиме все життя, що далось їй дорогою ціною (В.Сухомлинський). 5. Мети досягає той, хто втоми не знає (Народна творчість). 6. Вогонь горить, як в ньому щось згорає (Т.Севернюк). 7. Словам, що блищать чи – затерті, не віриш (Т.Севернюк). 8. Той, хто угору йде, не оглядається на скелі і на терни... (М.Подольнян).

Завдання XII.

З-поміж наведених речень виберіть складнопідрядні речення, підрядні частини яких відносяться до цілої головної частини.

1. Як умру, то поховайте мене на могилі, серед степу широкого на Україні милій (Т.Шевченко).
2. Хто шлях обрав собі єдиний, тому із нього не звернуть (М.Рильський).
3. Зерно в землю теж кладуть, щоб воно воскресло в житі (Б.Олійник).
4. Машина мчить краєм степу, звідки на всю широчінь видно морську затоку (О.Гончар).
5. Ще горить твоєї молодості світло, хоч новий десяток літ береш на плечі (Богдан-Ігор Антонич).
6. Спереду засвічувались у тумані залізничні вогні, ніби розцвітали велетенські золоті лілії... (С.Васильченко).
7. Хлопці вийшли до села з заходу, так що тепер їм не було чого боятись (Г.Тютюнник).
8. Треба багато вчитися, щоб знати хоч трохи (Монтеск'є).

Завдання XIII.

Перебудуйте прості речення у складнопідрядні розчленованої структури. Визначте тип підрядних частин.

1. На синьому небі спалахнули зорі (О.Довженко).
2. Була холодна, тиха і темна ніч (І.Франко).
3. Надворі виднішало та прояснювалось (І.Нечуй-Левицький).
4. На вільну душу ланцюгів нема (В.Симоненко).
5. І мені заспівати хотілось лебединю пісню собі (Леся Українка).
6. Білі акації будуть цвісти в місячні ночі жагучі (В.Сосюра).
7. З ним забула б чорноброва шляхи, піски, горе (Т.Шевченко).
8. Приблукалася пісня до мене з давніх-давніх часів (Б.Лепкий).

Завдання XIV.

Проаналізуйте подані речення. З'ясуйте, які з них прості, ускладнені порівняльним зворотом, а які – складнопідрядні з підрядними порівняльними частинами.

1. І зблиснула гроза – неначе вихопила ніж (Л.Костенко).
2. Треба навчитись шанувати свою Батьківщину, як матір (А.Яна).
3. Далекий ліс також видавався не сірим, як раніше, а бархатно-чорним (О.Десняк).
4. Снується мла – так наче промінь косий нас перекреслив на сухій землі (О.Пахльовська).
5. Справжнє почуття, воно, як наче золотавий промінь, завжди проб'є душу своїм поривом (А.Яна).
6. Робить народ наш усе, наче пісню співа (О. Ільченко).
7. Але часом одна здібна, щира, незалежна людина може зробити більше, ніж сотні залежних бюрократів (В.Винниченко).
8. Сьогодні нам краще, ніж було вчора (О.Слісаренко).

Завдання XV.

Знайдіть з-поміж запропонованих речень підрядні структури розчленованого типу зі значенням зумовленості. Визначте смислові відношення в кожному реченні.

1. Любить людей мене навчила мати і рідну землю, щоб там не було (В.Симоненко).
2. І плут людський нову проріже путь там, де батьки зітхали на розпутті (М.Рильський).
3. Тоді, як грім під час негоди впаде на голову катів, нам сонце правди і свободи засяє в тисячах огнів (М.Вороний).
4. Над товаришем не смійся, бо над собою заплачеш (Народна творчість).
5. Було так тихо, нібито кожна стеблина пізнала тривогу і причаїлася (М.Хвильовий).
6. Розпитати б у нього, щоб не томитися даремно, не ждати, не думати

про швидке повернення додому (А.Шиян). 7. Цінуй чужі думки, але не настільки, щоб привласнювати їх (Д. Арсенич)

Завдання XVI.

Доповніть подані речення такими підрядними частинами:

1. Соловей співає,(часу);
2. Тебе я б слухала довіку, (умови);
3. Із дерева сього зломити ти мушиш гілку хоч одну,(причини);
4. До селища дічина поверталася поволі, (допусту);
5. Вчасно сій,(мети);
6. Знадвору вхід було перекрито перехресними залізними штабами, (наслідку);
7. ... він голодніє та слабне від втоми і задухи,(зіставлявальні);
8. І ти стоїш тепер переді мною стократ молодший, (компаративні).

ЗРАЗОК РОЗБОРУ СКЛАДНОПІРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

1. “Косарі затягли пісню, так що аж луна пішла понад ставом” (І.Нечуй-Левицький)

2. Речення складне, сполучникове, складнопірядне, формально елементарне, семантично елементарне, розповідне, стверджувальне, неокличне.

3. Речення складається з двох частин, одна з яких головна, друга – пірядна. Між ними наявний непередбачуваний, необов’язковий, детермінантний реченневотвірний синтаксичний зв’язок з власне-детермінантним виявом.

4. Структура речення розчленована та характеризується виявом сполучникового пірядного зв’язку в його непередбачуваному поєднувальному коаліційному вияві.

5. Пірядна частина не відповідає на питання, оскільки її наявність постає логічно немотивованою.

6. Тип пірядної частини за:

1) формально-граматичною класифікацією – невідносне підпорядкування, тому що підрядна частина поєднується з головною за допомогою сполучника так що;

2) логічною (логіко-граматичною) класифікацією – підрядна частина належить до обставинних наслідкових;

3) структурно-семантичною класифікацією – складнопідрядне речення розчленованої структури з підрядним детермінантним зумовленим наслідком та поєднується з головною частиною за допомогою обставинного сполучника підрядності так що, підрядна частина знаходиться у постпозиції щодо головної.

7. Головна частина “*Косарі затягли пісню*” двоскладна, повна, поширена, формально елементарна, семантично елементарна, в якій всі члени речення є обов’язковими (валентнозумовленими).

8. Підмет “*косарі*” простий, виражений формою множини іменника, назва істоти, назва особи, загальна назва, називний відмінок.

9. Присудок “*затягли*” простий дієслівний, виражений формою минулого часу дієслова доконаного виду, перехідна форма, активний стан, форма множини.

10. Між підметом і присудком наявний предикативний зв’язок в основній синтаксичній формі вияву – **взаємозалежній координації**, що ґрунтується на взаємодії різноимених морфологічних категорій іменника та дієслова.

11. Додаток “*пісню*” прямий, виражений формою знахідного відмінка та позначає семантику об’єкта.

12. Підрядна частина “... *так що аж луна пішла понад ставом*” двоскладна, повна, поширена, формально елементарна, семантично елементарна, в якій всі члени речення є обов’язковими (валентнозумовленими).

13. Підмет “*луна*” простий, виражений формою однини іменника, назва неістоти, загальна назва, називний відмінок, жіночий рід.

14. Присудок “*пішла*” простий дієслівний, виражений формою минулого часу дієслова недоконаного виду, форма жіночого роду, неперехідна форма, активний стан.

15. Обставина “*понад ставом*” виражає семантику місця та виражена відмінково-прийменниковою конструкцією (*понад* + орудний відмінок іменника).

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ

Складнопідрядне речення з кількома підрядними є багаторівневою конструкцією, що складається з трьох і більше предикативних частин, які поєднуються між собою зв'язками сурядності / підрядності.

За характером взаємодії підрядних частин з головною виділяють три типи складнопідрядних речень з кількома підрядними:

- 1) **конструкції із супідрядністю;**
- 2) **конструкції з послідовною підрядністю;**
- 3) **конструкції із супідрядністю та послідовною підрядністю.**

1. Конструкції із супідрядністю

– це такі неелементарні складнопідрядні речення, в яких дві чи більше частини залежать від того самого слова головної частини або головної частини загалом.

Залежно від того, як виражається в цих реченнях залежність кожної частини від головної, розрізняють супідрядність **однорідну** й **неоднорідну**.

Складнопідрядні речення з **однорідною супідрядністю** охоплюють речення, в яких підрядні частини залежать від того самого слова чи від усієї головної частини та перебувають з ним / нею в однакових відношеннях (підрядні частини є одного виду): *Хотіла б я пісню стати у сію хвилину ясну, Щоб вільно по світі літати, Щоб вітер розносив луну* (Леся Українка) – обидві частини є підрядними мети.

До складнопідрядних речень з **неоднорідною супідрядністю** належать речення, підрядні частини в яких підпорядковуються різним словам або опорному слову і головній частині чи тільки головній частині та перебувають зі словом / головною частиною в різних семантичних відношеннях: *Коли набирають стяги епохи вітру нового і висоти, думай, що світ змінити хоч трохи повинен і ти* (Д.Павличко) – частини є неоднорідними: темпоральна та з'ясувальна.

Поеднання однорідної й неоднорідної супідрядності зумовлює утворення складнопідрядного речення зі **змішаною супідрядністю**: *Естетика імені передбачає не лише розмаїття, красу, багатство варіантів, якими можна викликати ніжність до своїх дітей, а й те, як поєднується обране ім'я з батьківським, як пасує до прізвища* (Л. Скрипник)

– перша частина є присубстантивно-атрибутивною, а дві останніх – займенниково-співвідносними (вони однорідні між собою).

2. Конструкції з послідовною підрядністю

мають своєрідну будову: перша підрядна частина безпосередньо стосується головної (підрядна першого ступеня), а кожна наступна частина – до попередньої (підрядні частини другого, третього та інших ступенів): *Проминули сиві далекі Віки над степами життя, Неначе у вирій лелеки, Яким не знайти вороття* (П.Воронько) – *Неначе у вирій лелеки* – I ступінь підрядності; *Яким не знайти вороття* – II ступінь підрядності.

3. Конструкції із супідрядністю та послідовною підрядністю

– це неелементарні складнопідрядні речення, що поєднують у собі супідрядність і послідовну підрядність: *Ще є портрет, що малював Брюллов не для того, щоб однести в музей, а щоб Тараса-кріпака звільнити з оков, щоб слово розкувати землі моєї* (Д.Павличко) – перша присубстантивно-атрибутивна частина (I ступінь залежності), три інші – підрядні супідрядні мети та залежать від попередньої (II ступінь залежності).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I.

Запишіть подані речення. Визначте вид складнопідрядних речень з кількома підрядними. Назвіть головні та підрядні частини, проаналізуйте їх за логіко-граматичною класифікацією.

1. Я готовий повірити в царство небесне, бо не хочу, щоб в землю ішли без сліда, без імені, святі, незрівнянно чудесні, горді діти землі, вірні діти труда (В. Симоненко). 2. І тут його вразила дивовижна неправдоподібна краса зимової ночі, що легкими хмарами напливала на півтемний місяць, що блакитним снуванням єднала небо з землею, що спалахами вибухала навколо засніжених верб і стогів (М. Стельмах).

3. Якщо ви хочете, щоб рідне слово назавжди ввійшло в духовне життя дитини, стало її багатством, не забувайте про рідну пісню (В. Сухомлинський).

4. Я син народу, що вгору йде, хоч був запертий в льох (І. Франко).

5. У кожної людини буває такий день, коли вперше радієш сонцю, коли вперше деревами тишишся (Д. Павличко).

6. Мені здається, що наші душі злилися так, що ми самі не знаємо, де починається твоя і де кінчається моя (Олександр Олесь).

Завдання II.

Складіть речення за поданими схемами. Проаналізуйте вид підрядності в кожному випадку, а також схарактеризуйте сполучний засіб за формально-граматичною класифікацією.

Варіант 1. Варіант 2.

1. (Якщо ...), [..., (що ...), ...]; 1. (Коли ...), [...], (дарма що ...);
2. [... , (яка ...),], (так що); 2. [...], (як ...), (як ...), (які ...);
3. [... так], (що ...), (бо ...); 3. [..., (коли ...), ...], (де ...);
4. [..., (коли ...), (коли ...), ...]; 4. (Хто ...), (хто ...), [той ...];
5. (Як ...), (де ...), [...]; 5. [], (чого ...), (тому що ...);
6. [...], (що ...), (яка ...); 6. [], (або ...), (що ...);
7. (Щоб ...), [...], (щоб ...); 7. [], (що ...), (хоч ...);
8. (Хто ...), [...], (коли ...); 8. [..., (хто), ...], (щоб).

Завдання III.

Доповніть речення так, щоб вони стали складнопідрядними з: 1) однорідною супідрядністю; 2) послідовною підрядністю; 3) супідрядністю та послідовною підрядністю. Наведіть кілька варіантів кожного речення. Накресліть схеми.

1. Я так тебе люблю, що 2. Хто, той не раз бачив, 3. Мова – зброя, якою 4. Подай душі убогій силу, щоб 5. У кожної людини буває такий день, коли 6. Я чую, як 7. Ті, що, кажуть, що 8. І полонений, і козак більше клопоталися біля коней, аніж

* Визначте, яку роль виконує кожна підрядна частина: пояснює слово / словосполучення чи предикативну частину загалом.

Завдання IV.

Доповніть подані складнопідрядні речення таким чином, щоб вони були: а) з однорідною супідрядністю; б) з неоднорідною супідрядністю; в) з однорідною й неоднорідною супідрядністю; г) з послідовною підрядністю. Накресліть схеми речень і визначте типи підрядних частин.

1. Я тої думки, що не може бути творцем людина, ... (К. Гордієнко). 2. Коли дерева одцвітають, вони скидають лист, ... (Олександр Олесь). 3. І от тепер, коли утома в своїх обіймах пригорта, – мені так хочеться додому, ... (Д. Фальківський). 4. Їй поталанило йти в одній лаві з людьми, які мали мужність жити так, ... (В. Дрозд). 5. Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу, ... (З часопису). 6. Лиш де-де з вікон блимає світло, що ледве мерехтить за сніговим серпанком, ... (І. Франко). 7. А дитячі сердечка мають бриніти любов'ю, наче деревця весняним соком, ... (М.Стельмах).

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

1. Поняття про безсполучникове складне речення

Безсполучникове складне речення відрізняється від рівновеликих сполучникових складнопідрядних складносурядних речень тим, що в об'єднанні його частин використовуються як спільні для безсполучникового і сполучникового типів зв'язку засоби (взаємодія видо-часових форм дієслів-присудків, інтонація, спільні члени речення предикативних частин тощо), так і суто специфічні.

У семантико-синтаксичному аспекті частини безсполучникового складного речення характеризуються такими засобами зв'язку:

1) наявністю спільного граматичного члена для обох частин: *У селі розпочалися весняні роботи, люди працювали день і ніч на своїх городах* (О. Слісаренко);

2) виявом в одній з частин співвідносного слова: *Все село там таке: всяк тобі допоможе* (І. Нечуй-Левицький);

3) наявністю в одній із частин незайнятих (незаповнених) синтаксичних позицій (конструктивна неповнота): *З оповідання цих хлопців відразу стало ясно: добра вночі не чекай* (О. Слісаренко);

4) взаємодією модально-часових форм дієслів-присудків: *Струмки полощуть срібло тиші, в росі купається трава* (Богдан-Ігор Антонич).

За походженням безсполучниковість давніша від сполучниковості, оскільки сурядність і підрядність постали із витворенням окремого класу слів – сполучників, відповідно – сурядності та підрядності.

Безсполучниковим складним реченням називається таке складне речення, предикативні частини якого об'єднуються в одне синтаксичне та смислове ціле не за допомогою сполучників, а ритмомелодійними засобами, інтонацією.

У формальному плані безсполучникові складні речення поділяються на **формально елементарні** (дві предикативні частини: *Птахи летять у вирій – буде зима*) та **формально неелементарні** (три й більше предикативних частин: *Летять стежини до Дніпра, летять хмарки, летять дороги...* (І. Драч)).

У семантичному плані безсполучникові складні речення поділяються на **семантично елементарні** (дві предикативні частини, кожна з яких є семантично елементарною – містить одну пропозицію (предикацію): *І плаче коник – нема мелодій* (Л. Костенко)) і **семантично неелементарні** (в таких реченнях міститься три й більше пропозицій (предикацій): *Клюють ліщину співом коси, дзвенить, мов мідь, широкий шлях, схилилась верба в задумі своїй*).

За експресією безсполучникові складні речення поділяються на **окличні** й **неокличні**: *Радіймо – весна стукає у вікно!* та *Ударив грім – і зразу шкереберть пішло життя* (В. Стус).

За комунікативною настановою безсполучникові складні речення можуть бути **розповідні**, **питальні**, **спонукальні**, **бажальні** та ін.

2. Основні семантико-синтаксичні та формальні типи безсполучникових складних речень

За структурно-семантичними ознаками предикативних частин і за характером смислових взаємозв'язків цих частин безсполучникові складні речення поділяються на речення з **однотипними** частинами та речення з **різнотипними** частинами.

До **перших** належать такі, в яких **частини однакові за будовою**: *Минають дні, минають ночі* (А. Яна).

До безсполучникових речень з **різнотипними частинами** належать такі, в яких поєднані **частини різнотипні**: *Не можна сьогодні відпочивати: заборонив директор*.

З-поміж цих основних типів виокремлюються окремі різновиди **за характером смислових відношень** між частинами.

Серед безсполучникових складних речень розрізняються речення **відкритої** та **закритої** структури.

Усі речення **відкритої** структури сполучникового та безсполучникового типу подібні за будовою, оскільки їм властива **внутрішня однорідність**: *Наступила зима, випали глибокі сніги, село наче замерло* (М. Стельмах) → **Наступила зима, і випали глибокі сніги, і село наче замерло*. Особливістю безсполучникових складних речень відкритої структури виступає максимальне наближення відношень між їхніми предикативними частинами до відповідних відношень у складносурядному реченні (єднальні (*Весною земля зацвітає, весною приходить любов* (М. Стельмах)), розділові (*Сонце заховалось, вітер налетів, знову сонце заховалось* (А. Яна) відношення).

Для складних речень **закритої** структури протиставлення безсполучникового і сполучникового зв'язків надзвичайно суттєве. З-поміж безсполучникових складних речень закритої структури наявні такі, в яких відношення між предикативними частинами максимально наближені до відповідних відношень між предикативними частинами в складнопідрядних реченнях (*Проліски заясніли на галявині – там сніг розтав*). Загалом без-

сполучникові речення закритої структури становлять окремий тип, і в більшості з них зняте протиставлення сурядного та підрядного зв'язку. В таких реченнях повною мірою виражений **недиференційований зв'язок**, пор.: *Птахи повертаються з вирію – наступила справжня весна* (М. Руденко). *Хлопці працювали швидко – до вечора сіно було висушене* (В. Дрозд).

З-поміж безсполучникових складних речень з недиференційованим синтаксичним зв'язком протистоять одне одному:

1) **речення типізованої структури** (в них частини характеризуються певною специфічною організацією),

2) **речення нетипізованої структури**, тобто речення, частини яких позбавлені специфічної формальної організації, пор.: *Слухайте: я сьогодні закоханий в життя, як хлопчисько* (М. Хвильовий). *Буває мить якогось потрясіння: побачиш світ, як вперше у житті* (Л. Костенко). *Вранці полк вийшов на відкрите узлісся і, вражений, зупинився в німому зачаруванні: далеко на горах уже видно було їм золотoverхий Київ!* (О. Гончар).

3. Смислові різновиди безсполучникових речень

Врахування різноманітних спектрів смислових відношень між частинами безсполучникового складного речення з неоднотипними й однотипними частинами дозволяє розрізняти безсполучникові складні речення зі значенням: 1) часу; 2) зіставлення; 3) поширювального приєднання; 4) пояснення; 5) умовно-наслідковості; 6) причиново-наслідковості та наслідково-причиновості; 7) з'ясувально-об'єктності та ін. Встановлені різновиди охоплюють найтиповіші випадки реалізації цих відношень.

3.1. Часове (єднальне) значення

Охоплює речення, в яких виражаються ті чи ті значення послідовності або одночасності зображуваних подій: *Уже скотилось із неба сонце, Заглянув місяць в моє віконце. Вже засвітились у небі зорі, Усе заснуло, заснуло і горе* (Леся Українка) – послідовність подій; *З гір збігали вниз бурхливі струмки; на просохлих місцях зеленіла травиця; понад ставом розпущалися верби* (Я. Мамонтов). *Сонце заходить, цілуючи гай, квіти кивають йому на добраніч* (М. Вороний) – одночасність.

3.2. Значення зіставлення (зіставлення-протиставлення)

Поширене з-поміж речень, у яких зміст першої частини зіставляється / протиставляється зі змістом другої частини: *На небі сонце – серед нив я* (М. Коцюбинський). *Він гість – я господар* (Д. Фальківський).

3.3. Поширювально-приєднувальне значення

Охоплює речення, в яких друга частина або поширює один із членів першої, або поширює всю першу частину. Саме тому для них властивим є вживання у другій частині речення анафоричних займенників зразка *він, той, там, туди, звідти, це та ін.*, хоча анафоричний елемент може знаходитися і в першій частині, пор.: *Не повернуть минулого ніколи, воно пройшло і вже здається миттю* (М. Рильський). *Неначе за вічну провину судилось людині оце: побачити щастя у спини, а горе у лице* (Л. Талалай).

3.4. Значення пояснення

Наявне в реченнях, у яких один із членів першої частини розкривається однією або кількома постпозитивними частинами: *Мої літа – не монотонні дублі: Я змінююсь, як світанковий пруг* (Д. Павличко). *Такий наш Йосип: нема й не просить* (Народна творчість). Інколи перша частина може вмещувати слова на зразок *тільки одне, такі, такий, так* (за наявності слів *такі, такий, так* пояснювальне значення поєднується з якісно-означальним або якісно-обставинним): *Все трапилось так несподівано: Ванько побіг свій город дивиться у степ* (В. Підмогильний).

Безполучникові речення зі значенням пояснення відрізняються від поширювально-приєднувальних тим, що за пояснювальних відношень наявне слово, яке прогнозує наявність наступної предикативної частини.

3.5. Умовно-наслідкове значення

Поширене в реченнях, у яких перша частина вмещує умову, а друга – її наслідок. У такому разі ядром взаємодії двох частин виступають модально-часові форми дієслів-предикатів: *Весною сій – восени збереш* (Народна творчість). *Буде правда – прийде і віра!* (М. Стельмах).

Здебільшого присудок у першій частині виражається формою майбутнього часу зі значенням реальної можливості дії чи стану або формою умовного, наказового способу зі значенням ірреальної можливості (бажаності).

3.6. Причиново-наслідкове значення

Наявне в реченнях, де перша частина окреслює причину, а друга частина – наслідок. 3-поміж них розрізняються:

- 1) безполучникові речення з **причиновими відношеннями**
- 2) безполучникові речення з **відношеннями наслідку**.

Безполучникові речення з **причиновими відношеннями** вмещують в одній зі своїх частин причину перебігу дії іншої частини, пор.: *Істинно, люди: живемо не хлібом єдиним* (Б. Олійник).

Безсполучникові речення з **відношеннями наслідку** характеризуються констатацією наслідку перебігу дії першої частини.

Інколи у частинах з семантикою наслідку вживаються слова на кшталт *так (так і), тому (тому і)*: *Погода стояла у ті дні тепла: тому і бджоли швидко почали вилітати на волю* (М. Івченко).

3.7. З'ясувально-об'єктне значення

Поширене в реченнях, у яких перша частина містить дієслово з незаповненими валентними гніздами, що передбачають наявність наступної частини (дієслова мовлення, мислення тощо), пор.: *А я додам: любити можна поезію в добу ракет, бо, дивна річ, людина кожна якоюсь мірою поет* (М. Рильський). *Знав: закінчиться перша зміна – і до мене приїде Ярина* (Ю. Збанацький).

4. Пунктуація в безсполучниковому складному реченні

Кома між частинами безсполучникового складного речення ставиться тоді, коли вони виражають одночасність, сумісність або послідовність дій і тісно пов'язані між собою своїм змістом: *У глибині лісу стукав дятел, пищали синиці* (О. Десняк). *Виставу закінчено, глядачі аплодують, завіса знову піднімається* (З часоп.).

Крапка з комою використовується в безсполучникових реченнях між поширеними предикативними частинами, особливо тоді, коли в середині них уже є власні коми: *На майдані тривав мітинг – багато розмовляли про наболіле, хтось запропонував навіть відправити гінця до Києва; люди тривожилися про своє майбутнє, роздумували над обранням шляхів реалізації запропонованих реформ* (А. Яна).

Двокрапка вживається переважно в безсполучникових реченнях закритої структури, що своїми смисловими відношеннями між частинами наближаються до складнопідрядних речень.

Вживання двокрапки спостерігається тоді, коли друга частина вказує на:

- 1) причину перебігу дії першої частини: *А вгорі вже блідли зорі: западала пізня осіння ніч* (Ю. Смолич);
- 2) наслідок перебігу дії першої частини (у таких випадках у другій частині можна поставити слово *тому*): *Віхола розпочалася з самісінького ранку: вийти з хати просто неможливо* (О. Кобилянська);
- 3) перебіг дії першої частини або додає й уточнює характерні ознаки виконавця дії, або носія стану першої частини: *Таке стійке дерево: до цих пір годиться* (М. Стельмах);

4) уточнення думки, вираженої в першій частині: *Степан зосередився на іншому: як йому попасти до редакції журналу* (В. Підмогильний);

5) певне слово першої частини й розгортає його семантику: *Уже на початку жовтня буває: задощить, вітром листя все позриває – справжня осінь* (Я. Мельник).

Двокрапка ставиться також тоді, коли

6) друга частина уточнює опущене слово в першій: *Думав: є велике право відпочити під лавром всім, хто в тій війні жорстокій ніс страждання на плечах* (Б. Олійник). *Ми – смертні. Та знайте: народ не вмирає!* (Б. Олійник)

Тире вживається в безсполучниковому реченні закритої структури, в якому смислові стосунки між частинами наближаються до смислових відношень у структурі складно-підрядного речення.

Тире вживається в тому разі, коли друга частина:

1) вміщує в собі наслідок як результат, найчастіше несподіваний: *Забудеш рідний край – тобі твій корінь всохне* (П. Тичина). *Вдаримо гучно у дзвони – всесвіт обійде луна* (В. Чумак);

2) містить у собі відтінок мети: *Немає у мене таких слів, щоб висловити своє бачення цього... Знаю – треба справедливо оцінювати знання, знаю – треба бути уважним до кожного слова дитини* (З журн.);

3) позначає час або умову здійснення події, про яку йде мова у першій частині: *Дощ упав на трави – оживуть отави. Дощ упав на жито – будем краще жити* (М. Шаповал);

4) зіставляється з дією першої частини: *Грім гріє – ледачий не встане. Росла – весни не бачила, виросла – літечка не знала, прийшла осінь – сирітського серця не нагріла* (Народна творчість);

5) характеризується відтінком співвідношення з опущеним співвідносним словом (у ролі підмета): *Інколи мені здається – ліс заснув, все в ньому втратило реальність життя* (З журн.);

6) вказує на міру та ступінь дії: *Стало раптом шкода – така блискавиця вдарила через усе небо, уже нікуди не поїдеш* (Я. Мельник). *Аж якось на серці важко – так розчарували мене її спогади* (В. Підмогильний).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I.

Встановити смислові відношення між предикативними частинами безсполучникових складних речень, кваліфікуючи наведені структури за їхньою семантичною та формальною елементарністю / неелементарністю.

1. Закони літер – не разок намиста: Одну хитнеш – і поміняєш суть (Б. Олійник). 2. Рідна мова – найбільше джерело правдивого щастя для людини, мова літературна – найміцніша підвалина держави (І. Огієнко). 3. Я знаю: в призначений долею вечір напропорчать дорогу мені три зозулі в саду. 4. Сором – найлюдяніше з почуттів; совість – сонце душі! (В. Черняк). 5. Ловив рибку – впіймав рака (Народна творчість). 6. До мови доторкнешся: м'якше м'яких вона тобі здається (П. Тичина). 7. Налагодь струни золоті: весна бенкет справляє (Олександр Олесь). 8. Прокинувся ліс – тихий шелест пішов по ньому (Панас Мирний).

Завдання II.

Визначте будову поданих речень, виділіть серед них такі, предикативні частини яких з'єднані інтонацією.

1. Мова є канвою, на якій людина вишиває узори свого життя (Петро Панч.). 2. Найкращий оратор є той, хто своїм словом і повчає слухачів, і дає насолоду, і справляє на них сильне враження (Цицерон). 3. Народитися можна тільки раз, перероджуватися – скільки завгодно (Д. Рудий). 4. І топчеться у вибалку туман, як білий кінь на прив'язі у стайні (В. Мелешенко). 5. Живу я розумом, а серце тихо спить (П. Куліш). 6. За столом точаться розмови, сліпий музикант перекидає чарку для чистого голосу, мостить свою кобзу, наструює струни... Співають самі струни, покірно хилить голову людська доля (Ю. Яновський). 7. Я на ваших вершинах, Карпати, Таємницю для себе відкрив – Тут же можна ще більш розпізнати Таємниці херсонських степів (В. Загороднюк). 8. Афоризм має перевагу над романом: його завжди дочитують до кінця (В. Голобородько).

Завдання III.

Перетворіть наведені складносурядні та складнопідрядні речення у складні безсполучникові. Поясніть різницю між ними та визначте смислові відношення між предикативними частинами.

1. Вітру на морі не було, але клекотав сильний прибій (М. Трублаїні). 2. Дощ пройшов – і Київ зеленіє (М. Рильський). 3. І я відчуваю, як доля великого світу на наші рамена ляга (Б. Олійник). 4. Та бачу, що таки наяву тріпочуться щастя вітрила (В. Загороднюк). 5. Лежить земля, як книга розпростерта. а над нею сонце, мов небес свіча (Т. Курпіта). 6. Буяли сади навесні, І бджоли гули над садами, І птаство пісні голосні Витьохувало до нестями (В. Мелешенко). 7. Тут раптом відчинилися двері – і увійшов четвертий (І. Багряний). 8. Як сумно думати, що той полон солодкий Душ наших був такий летючий і короткий (М. Зеров).

Завдання IV.

Прочитайте кожне речення з правильною інтонацією. Визначте семантико-синтаксичні відношення між частинами безсполучникових речень. Поясніть розділові знаки в реченнях.

1. Вона [українська мова] вся з гомону полів, лісів і морів отчої землі, мережана сходом і заходом сонця, гаптована сяйвом місяця, зірок і переткана калиною, барвінком і вишневим цвітом; кожна її ниточка вимочена в Дунаї, криницях і струмках людської звитяги (Б. Харчук).

2. Норми не кайдани мови, а велике благо, вони зберігають літературну мову, тонко розмежовують її засоби залежно від мети спілкування (Л. Крисін). 3. Вітер війнув — листя з клена жовте, жовтувато-золотаве полетіло (П. Тичина). 4. Не жди сподіваної волі: вона заснула (Т. Шевченко). 5. Мені відкрилась істина печальна: життя зникає, як ріка Почайна (Л. Костенко). 6. Наука – не пиво: у рот не наллеш (Народна творчість).

Завдання V.

Визначте засоби поєднання предикативних частин у складних безсполучникових реченнях.

1. Хочеш стати безсмертним – дбай про безсмертя свого народу (В. Голобородько). 2. Танцюють зорі — на мороз чималий показують (М. Рильський). 3. Гляне — холодною водою обілляє (Марко Вовчок). 4. Будеш сіяти з сумом — вродить печаль (М. Стельмах). 5. Котилось сонце в синій стелі, тополі гнулися в поклін, гудки на станції веселі кричали вітру вперегін (А. Малишко). 6. Наголос у слові відіграє дуже важливу роль: він начебто цементує слово, формує його (І. Постникова). 7. Говорити багато й добре є дар гострого розуму, говорити мало й добре є властивістю мудрого, говорити багато й погано означає дурня, говорити мало й погано є ознакою безумної (Ф. Ларошфуко). 8. О мово рідна! Їй гаряче Віддав я серце не дарма: Без мови рідної, юначе, Народу нашого нема (В. Сосюра). 9. Ой, у полі криниченька, там холодна водиченька (Народна творчість). 10. І здавалось: розтає сніжинка, умерла сніжинка на землі (М. Рильський). 11. Я знаю: труд – це бій... (В. Сосюра). 12. Не стане благородних – то не буде нічого (Є. Єщенко).

Розділові знаки в безсполучникових складних реченнях

Завдання I.

Поставте розділові знаки. Визначте складні безсполучникові речення з однотипними й різнотипними предикативними частинами та простежте особливості прогнозованості / непрогнозованості частин з виявленням нейтральної, односторонньої та подвійної форм синтаксичного зв'язку між ними.

1. Рідна українська мова гріє душу божественним вогнем вона бринить для нас небесними звуками (І. Огієнко). 2. З фіксуванням професійної лексики слід поспішати у зв'язку з розвитком промисловості деякі ремесла стають рідкісними а то й зовсім зникають... (С. Плчинда). 3. Нагнітання імперативних інфінітивних речень будь-якої побудови різко згущує стилістичні барви мовлення, воно може створювати експресивний тон значних за обсягом уривків (В. Чабаненко). 4. У товаристві лад усяк тому радіє (Л. Глібов). 6. Ми йдемо... Шумлять гаї Ллються пахощі розкішні Щось кричать їм солов'ї Щось шепочуть трави пишні (Олександр Олесь). 7. Літо дбає зима поїдає (Народна творчість). 8. Та знай з усіх „сьогодні” і „тепер” лиш сила таємничої любові тебе несе до вічних стратосфер (Юрій Клен).

Завдання II.

Поясніть вживання двокрапки у складних безсполучникових реченнях.

1. Так виразно ввижається мені Болючими безсонними ночами: Я жив колись в просто-му курені Над озером з ясними берегами (Олег Ольжич). 2. Життя – що стерняста нива: не пройдеш, ноги не вколовши (Панас Мирний). 3. Холодний розум підказував: злістю не допоможеш (Ю. Мушкетик). 4. Наснився мені чудернацький базар: під небом, у чистому полі, для різних людей, для щедрих і скнар, продавалися різні Долі (Л. Костенко). 5. Я б вибрав найвищу почесть: У чистім і чеснім бою На чорному мрамурі ночі Зорю записати своєю (Б. Олійник). 6. Та знаю: мене колисала колиска В краю калиновім тонкими руками (І. Драч). 7. Повіяло леготом: звіддалік запахло зрілим хлібом та сіном (В. Шевчук). 8. Говори, говори, моя мила: Твоя мова — співучий струмок (П. Тичина). 9. Вирішив не снідати: хіба можна до служби Божої хоч рісочку до рота брати?! (Григорій Косинка). 10. Не треба про безголов'я ширше говорити: заглиблюючись мислями в нещастя, ми їх тим самим кличемо до себе (М. Зеров). 11. У курей є одна негарна риса: вони б'ють лежачого (Олег Ольжич). 12. Іду знайомими стежками: широкий Розділ зустріне мене пшеницями (Григорій Косинка). 13. Не повернуть минулого ніколи: Воно пройшло і вже здається миттю (М. Рильський).

Завдання III.

Поясніть вживання тире в складних безсполучникових реченнях.

1. Відчинилися двері — увійшов середульший, моряк (І. Багряний). 2. Страшенна зайнятість — треба спішити на хронічні засідання.. (В. Барка). 3. І плаче коник серед трав — нема мелодій (Л. Костенко). 4. І очі смутку зазирали в душу — Йшла Україна в глибину століть З народами весняними і сивими Плече в плече в незвідані краї (І. Драч). 5. Ударив грім — і зразу шкереберть пішло життя (В. Стус). 6. Бабине літо, бабине літо... Жовті каштани, сині світання. Паморозь вкрила ніжні квіти — Скоро вже осінь — мокра і рання (В. Коротич). 7. Ой співав би на весь голос — Нікому співати (П. Куліш). 8. Віщуванням новим Серце моє б'ється — Через край із серця Рідне слово летється (П. Куліш).

Завдання IV.

Поясніть вживання коми в складних безсполучникових реченнях.

1. Протягом свого творчого життя Соломія Крушельницька проспівала десятки оперних партій, її постать овіяна легендарною славою (М. Головащенко). 2. ... Летять стежини до Дніпра, Летять хмарки, Летять дороги, Зібравши куряву під ноги, Летять студенти і монахи, Летять мундири і папахи, Летять солом'яні брилі, Летять кленові костилі. Летять берлини і підводи, Летять віки. Летять народи (І. Драч). 3. Ключуть ліщину співом коси, дзвенить, мов мідь, широкий шлях (Богдан-Ігор Антонич). 4. Біль у душу мою закрадається вужем; відчай груди мені розпанахує, рве (В. Симоненко). 5. Тихо дрімає сірий ланжита, річка так тихо шепче, спить гай (В. Щурат). 6. На моїм порозі пізня осінь, Скоро захурделить вже зима... (К. Савченко). 7. Гнуться клени ніжними колінами, Чорну хмару сріблять голуби (М. Рильський). 8. Тиша. Легіт ледве віє, німіє, навіть річка не журчить (У. Кравченко). 9. Блискучий сніг, колючий вітер, гудуть натягнуті драти (М. Драї-Хмара). 10. Пахуче й густо поростають ночі, Горять вогнем незайманим уста, Душа, недавно дика і пуста знов жити і любити хоче (М. Приходько). 11. З моря сокіл тоді степом нап'яв крила,

з крил тумани поспадали скрізь по нивах (Т. Осьмачка). 13. Лише цокало копито об копито, шелестіли трави, рипіли сідла, місяць здіймався млиновим колом над краєм степу (Л. Мосендз).

Завдання V.

Поясніть вживання крапки з комою у складних безсполучникових реченнях.

1. Пеститься місячний промінь, Лиже холодний сніг; Чорною плямою комин На білий килим ліг (М. Вороний). 2. Навколо Шептала роса, ширилась аж до трав'яних утаємничених обривів воля; воля пахла живою вологою, міцним настоєм лугових трав і молодого сіна (В. Шевчук). 3. Але мимоволі кладу на сіно голову, засовую босі ноги в жито, випрямляюсь тілом і жду; мої нерви уже не співають, а тільки дзвонять тихо: „Дзінь, дзінь!” 4. Багато пташок теж мирно і дружньо щебече: лише заздрісний ворон викрикує в темному ярку. 5. Щодня приходили й відходили байдаки, вантажені рибою або різним крамом; майоріли турецькі кораблі, молдавські човни, а іноді й італійські шхуни.

Завдання VI.

Зробіть синтаксичний розбір складних безсполучникових речень, складіть їхні схеми.

1. Ідуть дощі, холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю довгі мокрі коси (М. Коцюбинський). 2. Защебетав соловейко — пішла луна гаєм (Т. Шевченко). 3. Ще сонячні промені сплять — досвітні огні вже горять (Леся Українка). 4. Знаю: з попелу сходять квіти. Вірю: з каменю б'є джерело (А. Малишко). 5. Зникає народна мова — народу більше нема!.. Вмерла мова в устах народу — вмер і народ (К. Ушинський). 6. Тарас Шевченко — поет суто народний і національний; він якнайглибше оволодів поетичною стихією рідної мови, значно збагативши її (Р. Зорівчак).

ЗРАЗОК АНАЛІЗУ СКЛАДНОГО БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО РЕЧЕННЯ

1. Відбилися зорі у воді, Летять до хмар тумани... (О. Гончар).
2. Розповідне, неокличне.
3. Стверджувальне. Семантично елементарне, формально елементарне.
4. Безсполучникове, бо засобом зв'язку предикативних частин є інтонація переліку, що виражає логічну однорідність.
5. Речення складається з двох предикативних частин:
 - 1) Відбилися зорі у воді;
 - 2) Летять до хмар тумани.

5. Речення з однотипними частинами.

5а. Між предикативними частинами складного безсполучникового речення часові відношення симетричного типу (перелік сумісних явищ).

6. Предикативні частини з'єднані між собою, крім інтонації, співвідношенням видоспособових (недоконаний вид і доконаний вид; дійсний спосіб) форм дієслів — присудків.

7. Перша предикативна частина співвідноситься з двоскладним, поширеним, повним, неускладненим простим реченням (головні та другорядні члени речення, словосполучення аналізуються за схемою синтаксичного розбору простого речення).

8. Друга предикативна частина (аналіз за схемою простого речення).

9. Предикативні частини відділяються між собою комою.

10. Лінійна схема: [],[].

СКЛАДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ. ПЕРІОД

1. Поняття про складну синтаксичну конструкцію. Складна синтаксична конструкція й ускладнене складне речення

Сучасні підходи до кваліфікації синтаксичних явищ характеризуються нерівнорядністю і почасти урахуванням різних аспектів таких утворень.

У лінгвістиці **складні багатокомпонентні речення** кваліфікуються як: • розгорнені складні речення (Ю. Шерех),

- ускладнені складні речення (Г. Гаврилова, П. Лекант),
- складні речення ускладненого типу (М. Симулик), • складні речення ускладненої будови (М. Каранська),
- багатокомпонентні складні речення (І. Вихованець, Г. Калашникова К. Шульжук), • складні речення із сурядністю та підрядністю (Б. Кулик),
- складні синтаксичні конструкції (В. Кононенко),
- складні поліпредикативні речення (Г. Уханов, А. Стрільська),
- багатоскладні речення (О. Падучева).

Водночас у низці досліджень стверджується, що такі терміни є синонімічними, оскільки вони відбивають якусь ту чи ту окрему особливість цих структур (Н. Гуйванюк). Найдоцільнішим виступає послідовне розмежування **складних ускладнених речень** і **складних синтаксичних конструкцій**.

До **складних ускладнених речень** належать складні формально неелементарні речення кількох різновидів:

1) складносурядні речення з трьома і більше предикативними частинами: *А наді мною вечір жменями засіває зорі, а біля мене арфами бринять підморожені верби, а під ногами голубі тіні бавляться з снігом* (М.Стельмах) – [], а[], а[];

2) складнопідрядні речення з двома і більше супідрядними однорідними предикативними частинами: *Я світ сприймаю оком, бо лінію і цвіт люблю, бо рала промінні глибоко урізались в мою ріллю* (М.Драй-Хмара) – [], (бо...), (бо...);

3) складнопідрядні речення з двома та більше супідрядними неоднорідними предикативними частинами: *Словники, що побачать світ згодом, внесуть до своїх списків ті слова, що народжуються на наших очах, пройдуть випробування життям і займуть своє місце в мові* (Н.Клименко) – [()], (що...), (...) і (...);

4) складнопідрядні речення з двома та більше супідрядними однорідними та неоднорідними предикативними частинами, тобто із супідрядністю змішаного типу: *Щоб там не було, які б не були зараз чи в майбутньому труднощі, яким би несподіваним і підступним не був ворожий удар, ніколи ворогу не перемогти нас, ніколи!* (О.Довженко) – (Щоб...), (які...), (яким...), [];

5) складнопідрядні речення з кількома підрядними предикативними частинами, поєднуваними з головною частиною послідовно: *Думою тугу розвію, щоб був я завжди такий, яким мене мати вродила й благословила в світи* (В.Стус) – [], (щоб...), (яким...);

6) складнопідрядні речення із однорідною одночленною супідрядністю та послідовною підрядністю: *Нехай не знає втоми та рука, Що добре зерно в добру землю сіє, Що зневажає чорні суховії І щедра, як напровесні ріка* (М.Рильський) – [], (що...), (що...), (як...).

Отже, до **складних ускладнених речень** належать такі, що структуруються одним типом синтаксичного зв'язку в різних синтаксичних формах його вияву, пор.: *Якщо не можна вітер змалювати, прозорий вітер на ясному тлі, – змалюй дуби, могутні і крилаті, котрі од вітру гнуться до землі* (Л.Костенко). У складнопідрядному реченні ((якщо...), – [], (котрі...)) реалізується синтаксичний підрядний детермінантний (синтаксична форма власне детермінантного) між (якщо...), – [] і синтаксичний підрядний прислівний (синтаксична форма власне прислівного) між [], (котрі...) зв'язки.

Складними синтаксичними конструкціями є такі утворення, в яких поєднуються різні види синтаксичного зв'язку – **сурядний і підрядний** тощо: *Тоді дяк і побачив Змія, Змія, котрий виповзав, можливо, з нього, із того диму, що його напустив, чи із ним, через рота, носа, вуха та очі, а може, той Змій тут, біля дяка, ще не був, а тільки ставав собою, злютований і отінений срібним промінням, котре не раз робить із рідкого густе й навпаки, з густого повзуче, а може, той Змій починався і не з нього, дяка, а з тих сіл на Поділлі та Волині, бо саме тоді вповз йому в пазуху та й грівся до часу, стаючи часом тугою, відчаєм, а інколи розпалюючись у холодну ватру, яка від себе запалювала душу, як іскра соломі* (В.Шевчук).

У реченні ([], (котрий...), (що...), а[], а [], (котре...), а [], а [], (бо...), (яка...)) виявляється синтаксичний підрядний прислівний (синтаксична форма власне прислівного) між [], (котрий); (котрий...), (що...); [], (котре...); [], (бо...), (яка...), а між [], (бо...) наявний синтаксичний підрядний детермінантний (синтаксична форма власне детермі-

нантного), головні ж частини поєднані сурядним зв'язком [], (котрий...), (що...), а[], а [], (котре...), а [], а [], між якими реалізуються зіставні (неконтрастні) відношення.

Водночас у структурі аналізованої складної синтаксичної конструкції виділяються: перший компонент (Тоді дяк і побачив Змія, Змія, котрий виповзав, можливо, з нього, із того диму, що його напустив, чи із ним, через рота, носа, вуха та очі, а може, той Змій тут, біля дяка, ще не був, а тільки ставав собою, злитований і отінений срібним промінням, котре не раз робить із рідкого густе й навпаки, з густого повзуче – [], (котрий...), (що...), а[], а [], (котре...)), і другий компонент (а може, той Змій починався і не з нього, дяка, а з тих сіл на Поділлі та Волині, бо саме поді вповз йому в пазуху та й грівся до часу, стаючи часом тугою, відчаєм, а інколи розпалюючись у холодну ватру, яка від себе запалювала душу, як іскра соломі – а [], а [], (бо...), (яка...)). Якраз таке виокремлення компонентів засвідчує їхню внутрішню структурованість і відносну семантичну завершеність.

2. Різновиди складних синтаксичних конструкцій

Спектр **складних синтаксичних конструкцій** настільки розмаїтий, що інколи визначена схема не задовольняє практичних потреб, оскільки в їхній структурі поєднуються як співмірні та рівноправні, так і неспівмірні та нерівноправні різні синтаксичні зв'язки. Специфіка поєднання заявлених синтаксичних зв'язків уможливорює розрізнення таких основних типів складних синтаксичних конструкцій:

1) із **сурядним і підрядним синтаксичними зв'язками** в різних граматичних формах вияву: Дяк із приміського села Троянів Григорій Комарницький, саме той, котрий створив пісню про бідаху комара, що оженився на мусі, а опісля необачно звалився з дуба, бо його здула звідтіля шура-буря, сидів на порозі школи, поклавши на виставлене коліно правого ліктя, а в долоню втуливши власне підборіддя; при цьому ріденька борідка його (а ріденька тому, що був іще молодий) так покуйовдилася, що волосини чи позліплювалися, чи поспліталися, а з-під шапки-оглавки вибивалися давно немиті, схожі на соломі, косми; ліва рука його тримала люльку, з якої вививалося тоненьке пасмочко; і та рука вряди-годи та й підносила кушпелку до сухих, трохи полушених вуст, які скакали раз-пораз, але диму з рота дяк Григорій Комарницький випускав мало, мав-бо здатність, як ніхто в цьому краї, – міг випускати дим вухами та очима, хоча трошки вивівалося з нього й носом, через що, коли палив люлечку, то голова його потрапляла у димову кулю, яка ніжно огортала ту макітерку, формою банякувату (В.Шевчук) – [той, (котрий...), (що), а(...), (бо)]; при цьому [... так], (що), а [...]; [...], (з якої...); і [...], (які), але [...], [...], (як...), (хоча), (через що (коли) то...), (яка...).

В аналізованій конструкції реалізується три формально-граматичних і семантико-синтаксичних блоки, з-поміж яких другий блок, що розпочинається аналітичною словосполученням при цьому (при цьому ріденька борідка його (а ріденька тому, що був іще молодий) так покуйовдилася, що волосини чи позліплювалися, чи поспліталися, а з-під шапки вибивалися давно немиті, схожі на соломі, косми), може бути охарактеризований як відносно авто-

номний, оскільки приєднувальний синтаксичний зв'язок, репрезентований аналітичною словосполучкою *при цьому*, характеризує цей блок як сурядний щодо попереднього, але наявність відносно закінченого інтонування (на це спрямоване використання крапки з комою) засвідчує відносну ізольованість першої та другої частин. Такий тип синтаксичної конструкції належить до **складних синтаксичних конструкцій зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком**, вони є частотними в літературно-нормативній практиці XIX-XX століття;

2) з **недиференційованим і підрядним синтаксичними зв'язками** в різних граматичних формах вияву (варіюються не тільки формально-граматичні типи, але й специфіка семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами): *Дяк Григорій Комарницький, саме той, який написав славетну пісню про комара, котрого здув із дуба порив шурі-бурі, і який перед тим нещасливо оженився на мусі, пішов, як-то кажуть, у казках, туди – не знати куди, бо й справді не відав, куди в цьому світі подітися, адже не раз і не двічі обпікся об те ж полум'я, бо ще коли дякував у попередніх, пташиних, як називав, селах, то і звідти змушений був так само тікати* (В.Шевчук) – [*той (який...)*], (*котрого...)*, і (*який...)*] – [], (*бо...)*, (*куди...)*, (*адже...)*, (*бо... (коли...)*).

У цій моделі виявляються синтаксичні **форми підрядного прислівного** (між головною частиною *Дяк Григорій Комарницький, саме той ... пішов, як-то кажуть, у казках, туди*) і **трьома підрядними**, з-поміж яких перша є **підрядною кореляційно-уточнювальною** (*той – який: який написав славетну пісню про комара*), а дві інших постають **супідрядними присубстантивно-атрибутивними** частинами, подаючи різноманітну характеристику опорного слова „*комар*” і приєднуючись до нього формою підрядного прислівного синтаксичного зв'язку (*котрого здув із дуба порив шурі-бурі, і який перед тим нещасливо оженився на мусі*).

Усі три підрядні предикативні частини перебувають в інтерпозиції щодо головної, що зумовлює активізацію відцентрових внутрішньореченневих тенденцій. На це спрямована й наявність вставленої конструкції *як-то кажуть, у казках*, приєднаної до речення інтродуктивним синтаксичним зв'язком. Ця частина відносно ізольовує валентнозумовлений компонент *туди* від дієслова *пішов*.

Друга головна частина *не знати куди* приєднується до першої **недиференційованим синтаксичним зв'язком** і всі інші підрядні предикативні частини витворюють, розпочинаючи з першого ступеня залежності з нею, ланцюг послідовної підрядності чотирьох ступенів відповідно. В цьому разі складна синтаксична конструкція містить два ядерних синтаксичних зв'язки – **недиференційований і підрядний** у двох синтаксичних формах вияву: **прислівній і детермінантній**;

3) з **недиференційованим, сурядним та підрядним синтаксичними зв'язками**, що репрезентуються в різних граматичних формах, пор.: *І дяк кволю подумав: єдиний, хто міг би зупинити зараз, - собака, який би зайнявся на чужого та й прогнав би його з обійстя з гавкотом, і він би залюбки від того охоронця цноти господині обійстя утік, але собака, коли*

в тому дворі й був, надто міцно спав, снячи солодкі собачі сни, а може, був привчений не виганяти із двору тих, кого приваблює сюди його люба господиня (В.Шевчук) – []: [(хто...)], (який...), і [], але [(коли...),], а [], (кого...).

Спектр моделей складних синтаксичних конструкцій не можна обмежити тільки колом трьох основних різновидів, що в межах мовлення набувають різноманітних власних модифікацій та ускладнень. До числа останніх слід віднести:

а) наявність різних форм підрядності – **однорідної та неоднорідної** в поєднанні із **сурядністю**: *І саме в цей час, коли пролунали ці сакраментальні слова, на шкільному ганку в недалекому селі дяк Григорій Комарницький пустив вибраний із люльки дим через ніздрі, вуха та очі, але не через рота, бо стулив його, і не для того, аби щось комусь затуманити, а щоб любо помріяти, адже був поетом, а поети, які не вміють мріяти, скудять свою віришотворну жилу, чого дяк поки що й не збирався чинити, та ж бо його вірші, певною мірою, годували його й сиріт-школярів, котрі в школі жили (В.Шевчук) – [(коли...)], (бо...) і (...), (аби...), а (щоб...), (адже...), а [(які...)], (чого...), (бо...), (котрі...);*

б) реалізацію **послідовної підрядності** в парі з **сурядністю**: *І кожна мить, що минула в цій школі, де сьогодні мало що й змінилося від тих пір, наповнювала серце тривожними думками, що наче були завжди в душі, яку не так легко обманути (З газ.) – [], (що...), (де...), а [], (що...), (яку...);*

в) поєднання **недиференційованого синтаксичного зв'язку з послідовною кількаступеневою підрядністю, супідрядністю і сурядністю**: *А неподалік, десь за дві хати, за зачиненими дверима і заслоненими вікнами відбувалося друге дійство, яке вже ніхто не міг підглянути, бо до хати не залишалося ані шпарини, хіба мав би хтось із підглядачів занадто шорохкі вуха, тоді тільки й міг почути якесь уханьня, цмакіт, тихі стогони, і смішець, і гарячі пошепти, і рип ложа, і всяке таке – саме той набір звуків, які здолає розрізнити кожен, навіть нічого не бачачи, бо кожен дорослий подібне створює – у таких справах люди на вигадки небагаті, однак, не зважаючи на те, на подібні речі зваблюються, навіть панотець, але не лиховісна Гапка, бо з нею колись у такому ділі трапилося нещастя: її надто гарячий чоловік Гнат одубів, граючи таку музику, і вона, Гапка, тоді пережила такий жаж, що вже другого чоловіка ніколи не шукала, а потім і в дійшлий вік переступила, однак навіки залишилася палким ворогом усякої скаредності та невшетецтва і боролася на терені власного села з таким неподобством як тільки могла; зрештою, і її ворожнеча з Явдохою постала, бо добре відала: та закликає чи приваблює до себе коханців, але скільки вона, Гапка, її не вистежувала, щасливого skutku досягти не змогла і ще ні разу не заскочила Явдоху на гарячому – ось чому була така непомірно збуджена, коли знайшла дякового жупанця, відтак і торохкотіла про те, мов навіжена, бо таки вельми хотіла прищемити тій, повійниці її шолудивого хвоста, а що хвіст у Явдохи був, Гапка була більши ніж переконана, хоча жоден із Явдошиних коханців (підозрюваних, звісно, а не явних) та й чоловік її Іван*

Пошивайло тієї фізіологічної признаки в ній через любасне захоплення і засліплення не помічали, а може, не хотіли того розголошувати, бо дуже вже гаряча була та жіночка, тож чи до намацування хвоста було її зальотникам (В.Шевчук) – [], (яке...), (бо...), (хіба...), [], (які...), (бо...) – [], однак [], (бо...): [] і [], (що...), а [], однак []; [], (бо...): [], але [], (...) і (...) – [], (коли...), [], (бо...), (що...), [], (хоча...), а (...), (бо...), [];

г) наявність недиференційованого синтаксичного зв'язку з різноманітними формами підрядного прислівного, детермінантного синтаксичного зв'язку, в яких сурядний зв'язок постає модифікаційним: *А третє, хоча й кипів йому в грудях отой пекельний казанець, але вуста чомусь не розтулялися, язик не бажав рухатися – добре відав, що коли б таку балачку почав, жінка, так вигідно уможена на рядні й досі безсловесна, почне на нього верещати, а з її досі сухих очей потече річка сліз, він же, коли таке траплялося, витримати того не міг, гримав дверима й ішов із хати; їдучи возом, того не вчиниш, отож вона криком та слізьми так його затуркає, що не знатиме, як розумніше поведеться перед панами судовими, отож остерігся, аби не вийшло гірше* (В.Шевчук) – [], (хоча...), але [], [], – [], (що..., (коли...)), а (...), [(коли...)], []; [], отож [], (що...), (як...), отож [], (аби...).

Аналіз складних синтаксичних конструкцій і простеження їхніх формально-граматичних особливостей засвідчує розмаїтість цих утворень і спрямованість значною мірою цієї проблеми в сучасну манеру оповіді, якій притаманні різноманітні спектри повороту думки, несподівані асоціації й насичення речення, крім суто інформаційних вимірів, суб'єктивними вимірами.

3. Поняття про період

Періодом називається висловлення у вигляді речення, яке характеризується тематичною єдністю та відносною завершеністю, з чіткою смисловою й інтонаційною розчленованістю: *Хіба оті, без німбів, без імен, на тій дорозі в Київ із Лубен, або оті, під лісом, із Волині, – // хіба вони не більші мученики нині?! (Л.Костенко).*

У періоді виділяються щонайменше дві частини.

У першій частині розвивається думка за рахунок наявності однорідних (однотипних) елементів.

Після цього наявна пауза (злам інтонації) та друга частина, яка містить мету висловлення та вимовляється з помітним пониженням голосу.

Основними поняттями, за допомогою яких можна визначити внутрішню будову періоду, є поняття „член періоду”.

Члени періоду – це компоненти речення, які в межах кожної частини можуть виділятися виразними паузами, але ці паузи є менш тривалими, ніж головна – на межі частин періоду.

Період формується на основі послідовного розміщення в першій частині синтаксично однорідних компонентів, які окремо і разом не становлять завершеної думки, у структурному та смислово-плановому відношенні вони залежать від другої частини, яка протиставлена першій знижувальною інтонацією й відокремлена від неї глибокою паузою: *Птах у небі, весняний вітерець навстріч, простір полів, завітаних колоссям та квітами, // – оце суттєве, друзі мої, в решта все марнота марнот!..* (О.Гончар).

За своєю природою **період** – семантико-стилістична категорія.

Диференційними ознаками періоду є:

- 1) періодична побудова – уміщений у межах речення;
- 2) поділ періоду на дві частини відбувається за інтонаційною ознакою (інтонація є засобом вираження граматичних значень);
- 3) глибока пауза на межі підвищення і пониження – вираження відношень між ними;
- 4) ритмомелодійний аспект періоду повністю залежить від кількості однорідних синтаксичних компонентів, згрупованих у першій частині періоду.

У стилістичному плані періодам притаманні:

- 1) настановна на особистість; 2) урочистість; 3) величавість; 4) вичерпна повнота вираження думок; 5) емоційність; 6) відносна самостійність у розкритті теми.

3.1. Різновиди періоду

Найпоширенішими є два типи періодів – **зачини повісткування і скріплювальні**.

Перші наявні в зачинах розділів, частин або творів загалом. Графічно вони збігаються з абзацом

Скріплювальні періоди – зв'язкові ланки твору. Вони становлять перехід від однієї дії до іншої. Перша частина такого періоду пов'язана змістово з попереднім викладом, друга уміщує вказівку на нову дію, що розвивається після періоду: *Мов тур, готуючись до нападу, стане й голову вниз похилить і роги до землі згинає і стишить ся, щоб опісля разом вивратись із того приниженого положення й кинути ся з цілою силою на противника, // так і непривична до пут вода тухольського потоку притишила ся, а, тимчасом, набирала сили і смілости до нового рішучого нападу* (І.Франко).

За компонентним складом періоди можуть бути:

- 1) двочленні: *Новий гетьман [Виговський] був цілою головою вищий від Юрася, був чоловік дуже досвідчений, розумний, бувалий, некепський політик, при тому без сумніву – патріот український, завзятий автономіст, одностудець старшини, що разом із нею бажав забезпечити свободу й незайманість України, // але він не мав популярності такої, як Хмельницький: був він український шляхтич із київського Полісся, служив по канцеляріях, до військового діла не мав особливої охоти й до війська попав випадком* (М.Грушевський);
- 2) тричленні, в яких кожна частина може деколи складатися з кількох рівноцінних членів: *Хто в посестру взяв тяжку недолю, що давить серце, як відьма коцава, хто вражий*

нужді попав ся в неволю, кому з журбами сон і забава, // тому ніт (= нема – А.З., Г.М.) місяця, ані супокою, // сам нудить світом, нудить і собою (М.Шашкевич);

3) чотиричленні: Коли весна рожева прилетить і землю всю збере і завітчає, коли зелений гай ласкаво зашумить і стомлено заспіває, коли весні зрадіє світ увесь і заблищить в щасливій долі, // і [коли] ти одна в квітках, і травах, в полі десь, серед весни, краси і волі не зможеш більше серця зупинить, // що в грудях буде битись, мов шалене, і скрикнеш, // знай: не доходить уже той скрик тоді до мене (Олександр Олесь);

4) п'ятичленні: В сам час, коли неправда люта найвище голову здіймає, в сам час, коли народні пута найдужче тиснуть, і [коли] закута народна мисль мовчить німа, [коли] до-вокола найтемніша тьма, [коли] надії й просвітку нема, // в той час якраз ви не втрачайте надії й твердо те знайте, що в прах розсиплеться тюрма, // неправді й злу не потурайте, // в зневірі рук не покладайте, // і увільняйтеся з ярма (І.Франко).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I.

Перепишіть складні синтаксичні конструкції, схарактеризуйте засоби зв'язку, поясніть розділові знаки.

Відлетить полова, а залишиться чисте зерно поетичного таланту, для якого поезія – це справді мова Богів (Є.Маланюк). 2. Цицерон був творцем латинської мови: з важкої... зброї викував тонку, гостру рапіру, яка проникає в найтонші вигини душі (Г.Сагач). 3. Золота порохівниця місяця, вистромившись із-за могил, порошила трави голубим пилом, і здавалося козакові, що там, у степу, ворухиться щось, іржуть чийсь коні, і вже не рокотання бандур чути звідти, а ледве вловимий передзвін щабель, і не сиділося старому, не ілася йому саламата, свербіла рука до шаблюки, до бою кликало серце (Г. Тютюнник).

Завдання II.

Побудуйте схеми наведених складених багатокomпонентних синтаксичних конструкцій.

1. Найбільше повезло грекам: їхня алфавітна система лягла в основу «великого дерева» алфавіту, що розкинув свої віти по всій земній кулі (А.Кондратов).

2. Дмитро уважним поглядом вдивляється в далечінь, мов читає живу карту ланів; у плюскіт стебла непомітно влітаються голоси його великої рідні, і кожне поле дивиться на нього допитливими очима його друзів, що, мов казку, підводили до сонця народне добро (М.Стельмах).

3. І всі ми, як один, підняли вгору руки, і тисяч молотів о камінь загуло, і в тисячні боки розприскалися штуки та відривки скали: ми з силою розпуки раз по раз гримали о кам'яне чоло (І.Франко)

4. А тиха пристань оживає: в артілях виспіли жнива, вантажать динь багрянні кулі, і ка-вуни лежать поснулі, за човном човен підпливає (А.Малишко).

5. День воркувала горлиця, і вистукував собі здобич дятел, а в лагіднім промені, наче дитина в купелі, по небі пливла хмаринка (Леся Українка).

6. Синіють води, зеленіє яр, і стеляться сліпучі краєвиди (М.Зеров).

Завдання III.

Поставте розділові знаки та умотивуйте їхнє використання.

1. Достойнство стилю полягає в ясності доказом цього служить те що коли промова не є ясною то вона не досягає своєї мети (Аристотель). 2. Термін „другорядні члени” зовсім не принижує їх гідність він просто підкреслює що такі слова групуються навколо підмета чи присудка і залежать від них (З підручн.). 3. Я знов пригадую весну свою хлоп'ячу що квітла у вітрах в донецькій даліні і вчителя свого лице я бачу і п'є душа моя слова його ясні (В.Сосюра). 4. Дівчина з чорними косами відкидає паранджу і Черниш несподівано бачить що перед ним та дівчина з Альба-Юлії яка хотіла йому ворожити в каменоломнях (О.Гончар) 5. Сірий припорошений весняною пилюкою степ збігає на південь і стигне там голубим маревом суворою лінією стоять на ньому сторожові могили насипані може татарвою а може волелюбним козацтвом що шаблею та мушкетом боронило оці степи від ворожих навал (Г. Тютюнник). 6. Моя душа ніколи не забуде того дарунку що весна дала весни такої не було й не буде як та що за вікном цвіла (Леся Українка). 7. Не може керувати той людьми хто сам не бачить шляху із п'тьми не може дати волю той народу хто душу закував у темноту (Д.Павличко).

Завдання IV.

Перепишіть текст. Знайдіть речення з різними видами зв'язку, накресліть його схему.

Пунктуація – істотний і важливий інструмент мови. Кожний розділовий знак завжди має свій смисл. Так, скромна кома може стати винуватцем серйозних порушень точності, нежартівливих помилок. Наприклад, найдорожча із усіх друкарських помилок та, що виявлена в минулому столітті у США, коли в 1864 році фабрикантам вдалося підкупити вашингтонських коректорів: вони переставили кому в графі про листове залізо, завдяки чому за нього „полагалось” те ж мито, що й за звичайний метал. Друкарська помилка ця виявлена тільки через 15 років. За цей час США втратили мито на суму біля 50 млн. доларів (З часопису).

Завдання V.

Зробіть повний синтаксичний аналіз речень.

1. Ти даєш поету дужі крила, Що підносять правду в вишину, Вченому ти лагідно відкрила Мудрості людської глибину (В.Симоненко). 2. Ще сніг кругом, ще голі віти в дуба, І не курличуть в небі журавлі (В.Сосюра). 3. І день іде, і ніч іде, і, голову схопивши в руки, Дивуєшся, чому не йде Апостол правди і науки (Т.Шевченко). 4. Я стільки горя бачив на війні, Але душа на попіл не згоріла, І хочеться так ніжності мені, Щоб серце в грудях солодко щеміло (Г. Тютюнник).

Завдання VI.

Подайте схеми наведених речень та прокоментуйте їхні особливості.

1. Публіка – це той інструмент, на якому грає оратор, це живий інструмент, який виявляє зі свого боку активність.

2. Між тими, хто говорить, і тими, хто слухає, відбувається безперервний обмін почуттями настроями; хто не відчуває цього, не створений бути оратором для натовпу (Е.Лабуле).

3. І.Франко був переконаний, що українська мова розвинеться для висловлення найрізноманітніших абстракцій, а для цього потрібно, щоб „упав кордон між Галичиною і Україною”, щоб гула загальноукраїнська мова, щоб Збруч нас не ділив „на два осібні вітки культури” (Т.Панько).

4. Шевченко сам викарбував багато фразеологізмів – свої думки він часто висловлював у коротких глибокодейних виразах величезної сили й експресії, стислих структурою, конденсованих змістом, що з часом стали крилатими (Р.Зорівчак).

5. В україністиці першу спробу в з'ясуванні значення синтаксичних функцій відмінків зробив свого часу Є.К.Тимченко, який не тільки підготував і видав шість монографій про українські відмінки, а й на широкому фактичному матеріалі прокоментував діапазон функцій кожної форми та її репрезентативність у народнорозмовній стихії, в усно-фольклорній традиції (А.Яна).

6. Ядерний дощ прибив високу траву до самої землі, оповив сизою вологістю сліпучу зелень. Сумовито було дивитись на спустошене, витолочене, покручене вітром і негодою привілля, що курилось на сонці, мов пожарище (М.Стельмах).

З Р А З О К АНАЛІЗУ БАГАТОКОМПОНЕНТНОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ, СКЛАДНОЇ СИНТАКСИЧНОЇ КОНСТРУКЦІЇ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ

1. Тадей навчив свою молоду дружину грамоти, а вона передала синові разом з молоком рідну мову, пісню, той особливий ліризм, що б'є з поезій Рильського чистим українським джерелом (Ю.Лавріненко).

2. Речення розповідне, неокличне.

3. Семантично неелементарне, формально неелементарне.

4. Складається з трьох предикативних частин:

- 1) Тадей навчив свою молоду дружину грамоти;
- 2) вона передала синові разом з молоком рідну мову, пісню, той особливий ліризм;
- 3) що б'є з поезій Рильського чистим українським джерелом.

5. На вищому рівні членування виділяються дві предикативні частини (1 і 2), з'єднані сурядним зв'язком (сурядність протиставна, виражена інтонацією протиставлення, сполучником і порядком розташування предикативних частин).

6. На нижчому (внутрішньому) рівні членування виділяється третя предикативна частина, що пояснює у попередній предикативній іменник ліризм, відповідає на питання *який?* і приєднується сполучним словом що (його можна замінити словом який), котре виступає підметом у цій частині речення. Це **складнопідрядне речення з присубстантивно-атрибутивною (означальною) частиною**.

7. У реченні поєднується **сурядний і підрядний зв'язок**. Отже, це багатокomпонентне складне речення із сурядним і підрядним зв'язком.

8. Перша предикативна частина (аналізується за схемою простого речення). Друга предикативна частина – аналогічно.

9. Кома ставиться після першої предикативної частини перед сполучником сурядності й після другої — перед сполучним словом *що*.

10. Далі подаються графічна та лінійна схеми речення.

ПРЯМА та НЕПРЯМА МОВА (ПРЯМЕ та НЕПРЯМЕ МОВЛЕННЯ). ЗАСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ

Близькими до складних синтаксичних конструкцій є **конструкції з чужим мовленням**. Вони виступають відповідним способом передання (відтворення) мовлення певної особи. Таке мовлення включено в авторський текст

Існують різні способи та форми передачі чужого мовлення. Їхнє використання залежить від ситуації спілкування, від мети та призначення повідомлення. В одних випадках достатньо лише передати зміст, а в інших – зберегти й форму чужого мовлення з точним його відтворенням. Залежно від цього розрізняють:

- 1) **пряму мову** (в іншій термінології – **пряме мовлення**) (форма прямого відтворення);
- 2) **непряму мову** (**непряме мовлення**) (форма непрямого відтворення).

1. Пряма мова (пряме мовлення)

Речення з прямою мовою (прямим мовленням) точно відтворюють чуже мовлення, слова самого автора. Чуже мовлення зазвичай супроводжується словами автора, що вказують на належність прямої мови (прямого мовлення) та обставини її висловлення. Авторська мова може включати й окреслення емоційного стану мовця, процеси мислення тощо: *„Нащо ж ти запалив мою душу карими очима?“ – промовила Марина жалібно, обертаючись до Миколи (І. Нечуй-Левицький).*

Для виділення прямої мови (прямого мовлення) вживаються **лапки** або **тире**. Їхнє використання залежить від способу **включення чужої мови в авторський текст і регламентується спеціальними правилами**, а в усному мовленні – **інтонацією**.

Розділові знаки при прямій мові (прямому мовленні). Слова автора можуть стояти:

а) перед прямою мовою (прямим мовленням) – тоді після слів автора ставиться **двокрапка** і відкриваються **лапки**, після закінчення прямої мови (прямого мовлення) закриваються **лапки** та ставиться **крапка** (пряма мова (пряме мовлення) розпочинається

з великої літери): *Ой у полі могила з вітром говорила: „Повій, вітре, ти на мене, щоб я не чорніла, щоб я не чорніла, щоб я не марніла, щоб на мені трава росла”* (Істор. пісня); або після слів автора ставиться **двокрапка**, а перед прямою мовою (прямим мовленням) – **тире**, якщо пряма мова (пряме мовлення) пишеться з нового рядка: *І я скажу вам знову:*

– *Дякую вам, друзі, що прийшли* (А. Яна);

б) після прямої мови (прямого мовлення) – тоді пряма мова (пряме мовлення) пишеться в **лапках**, після слів автора ставиться **кома** та **тире** (слова автора пишуться з малої літери): *“Відкіль шлях тримаєте та й куди, чумаченьки дороги?”* – питає сільський голова, стоячи на ганку (А.Яна);

в) розривати пряму мову (пряме мовлення) – з обох боків виділяються **комою** та **тире** (якщо речення закінчене, то після слів ставиться **крапка**, потім **тире**).

Пряма мова розпочинається з великої літери): *„Ось я йду! – обізвалась мати. – Обігрію всіх та порятую від усього злого та лихого”* (А. Яна); – *Ні, не клич мене, весно,* – казала я їй, – *не чаруй і не ваб даремно* (Леся Українка).

Слова автора в середині прямої мови (прямого мовлення) можуть розпадатися на дві частини: одна частина стосується першої частини прямої мови (прямого мовлення), а друга – другої. У такому випадку перед другою частиною прямої мови (прямого мовлення) ставиться **двокрапка** та **тире**, а перше слово прямої мови (прямого мовлення) пишеться з **великої літери**: *“Нехай негайно несуть усі зразки мінералів! – повернув голову професор до лаборанта і попросив колегу: – А як тільки принесуть, негайно розпочинайте проводити дослід.”*

Чуже мовлення може передаватися у формі **діалогу** (дві особи) чи **полілогу** (багато осіб). Якщо діалог виділяється в абзац, то перед кожною реплікою ставиться **тире** (лапки не вживаються), а слова кожної особи пишуться з нового рядка:

– Скажи мені, моя душе,

Де наше поле, де чуже?

– Нема чужого, все те наше,

Що людський дух спостереже (Д. Павличко).

Якщо ж репліки йдуть одна за одною, не виділяються в абзац (або ж без вказівки на мовців), то кожна з них береться в лапки, а між ними ставиться **тире**: *„А в тебе земля ще десь є?”* – *„Ні, нема”*. – *„А хата є?”* – *„Є”* (Панас Мирний).

У цьому разі нормативним виступає і такий варіант:

– *А в тебе земля ще десь є?* – *„Ні, нема”*. – *А хата є?* – *„Є”*.

Якщо після реплік дійових осіб розташовані слова автора, то **тире** ставиться тільки після прямої мови (прямого мовлення) перед словами автора: „Куди ви нас кличете?” – спроквола запитує один з кола. „У невідомі для вас краї, щоб ви могли пізнати багатство нашого довкілля”, – тихо повідомляє керівник (З газ.).

У драматичних творах **пряма мова** (пряме мовлення) пишеться після назви дійових осіб і крапки:

Микола. Ми давно знайомі.

Оксана. Та змогли детально обміркувати наші плани тільки сьогодні.

Василь. Все тільки тому, що хтось...

Дарина. Не треба нікого тут ні в чому звинувачувати, а то знову будемо довго чекати на майбутню зустріч.

Микола. Справді так (А. Яна).

2. Непряма мова (непряме мовлення)

У реченнях з непрямою мовою (непрямим мовленням) не зберігаються особливості мовлення мовця, в них лише від особи автора передається зміст висловленого.

Непряма мова (непряме мовлення) не є самостійною синтаксичною одиницею. Разом зі словами автора вона становить складнопідрядне речення з підрядним з'ясувальним (**головна частина** – слова автора, а **підрядна** – чуже мовлення).

Якщо чуже висловлення передають непрямою мовою (непрямим мовленням), то слова автора роблять **головною частиною** речення, а прямую мову – **підрядною**.

Засобами зв'язку між ними є **сполучники** та **сполучні слова**.

Заміна прямої мови (прямого мовлення) непрямою (непрямим) відбувається так:

1) якщо **пряма мова** (пряме мовлення) є розповідним реченням, то вона замінюється підрядним зі сполучником **що**: Мандрівники, які побували в ті часи на Україні, писали: „Слов'яни гостей шанують...” (Г. Ващенко) → Мандрівники, які побували в ті часи на Україні, писали, що слов'яни гостей шанують...;

2) якщо **пряма мова** (пряме мовлення) – спонукальне речення, то в пряму мову вводять сполучник **щоб**: Учитель сказав дітям: „Підготуйте детальний опис своєї вчорашньої мандрівки до лісу” → Учитель сказав дітям, щоб вони підготували детальний опис своєї вчорашньої мандрівки до;

3) якщо **чуже мовлення** – питальне речення, то передача його у формі непрямої мови (непряме мовлення) вимагає сполучника **чи** (якщо відсутнє питальне слово) або відносних займенників і прислівників **хто, де, куди** і под.: Чому ви так дивитесь на мене, Шов-

кун?” – пристрасно допитувалась Шура → Шура пристрасно допитувалась, чому так на неї дивиться Шовкун; *„Хто ти, козаче мій? Чому погляд у тебе сумний?”* – запитала дівчина → Дівчина запитала, хто він і чому погляд у нього сумний; *„Де ж брат?”* – стривожено запитала сестра → Стривожено запитала сестра, де ж брат; *„Куди сонце сідає на ніч?”* – син у матері запитав → Син у матері запитав, куди сонце сідає на ніч.

У непрякій мові (непрямому мовленні) **заміняють особу займенників і дієслів відповідно до особи, від імені якої тепер передається чуже висловлення**: Я буду геологом, як усі мої рідні – мама, батько і дідусь! – голосно промовила Оксанка → Оксанка голосно промовила, що вона буде геологом, як усі її рідні – мама, батько і дідусь.

У непрякій мові (непрямому мовленні) **опускаються вигуки, повтори, іноді – вставні слова, частки, а звертання** або **опускають**, або ж **перетворюють** на підмет чи додаток. **Знак питання** після непрямого запитання **не ставиться**: „Ну, чого ж ти поїхав в таку негодю до лісу? Чого?” – повторювала і повторювала мати → Мати повторювала і повторювала, чого він поїхав у таку негодю до лісу.

3. Невласне пряма мова (невласне пряме мовлення)

Конструкції з невластною прямою мовою (невласне прямим мовленням) є **особливим стилістичним прийомом** художньої літератури. Вони поєднують чуже мовлення з авторським без помітного їхнього розрізнення. Це так звана **внутрішня мова** (внутрішнє мовлення), що допомагає автору передати почуття своїх героїв, їхні думки, прагнення. Особливістю невластною прямої мови (невласне прямого мовлення), або вільної непрямої мови (вільного непрямого мовлення) є те, що вона певною мірою зберігає порядок слів, інтонацію, дослівні вислови, емоційність мовлення персонажів: *Богдан зупинився. Зашкарублюю рукавицею обтер сніг з обличчя...*

Хто ж та завійниця, чи вітер найняли на свої заручини? (М. Стельмах).

Пунктуаційно **невласне пряма мова** (невласне пряме мовлення) **ніяк не виділяється**: вона (воно) може бути і частиною складного речення, і самостійним реченням.

4. Цитата. Дослівно переданий уривок з якогось твору називається **цитатою**.

Цитати можуть супроводжуватися словами автора чи наводитися без них. Цитата може оформлятися як пряма мова (пряме мовлення), а також у вигляді непрямої мови (непрямого мовлення): *К. Паустовський говорив про розділові знаки: „Вони твердо тримають текст і не дають йому розсипатися” / „Розділові знаки – ноти при читанні”, – таку характеристику пунктуації дав А. Чехов в одному з листів 1888 року (І. Перкатюк) / Звертаючись до своєї туги, Стус каже, що вона „в німоті гримить” (Ю. Шевельов).*

Коли цитата наводиться не повністю, то **пропуск** у ній позначається **крапками**. Вони ставляться перед цитатою (якщо вона наводиться не з початку речення), в середині цитати (за пропуску частини тексту), після цитати (коли речення наводиться не до кінця).

Якщо цитата подається у формі вірша, то вона в лапки не береться:

Іван Франко мав повне право устами свого Мойсея сказати українському народові:

Я ж весь вік свій, весь тобі дав

У незламнім завязяттю, –

Підеш ти у мандрівку століть

З мого духу печаттю

(В. Яременко).

Якщо речення розпочинається цитатою, то вона завжди пишеться з великої літери. З малої літери цитата починається, якщо вона становить підрядну частину.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I.

Простежте особливість розділових знаків при прямій мові (прямому мовленні) та прокоментуйте структурну специфіку слів автора. Подайте відповідні схеми. Встановіть тип прямої мови (прямого мовлення) та її жанрову належність.

1. І я повторюю своє: – Спасибі, друзі, що ви є, І що до вас я у дорозі (В.Мелешенко). 2. “Чого зажурився, мій любий козаче?” – питає дівчина вродлива (Леся Українка). 3. “Не ходи в гай!” – прохала мати. А він слухав і ходив (А. Чужий). 4. Хтось сказав: “Найхарактерніша ознака посередності – це здатність сприймати як щось посереднє майстрів минулого” (П. Загребельний). 5. “На мене хтось-то набрехав (бодай би той добра не знав!), що я хабарики лупила”, – промовила Лисиця (Л. Глібов). 6. “Чи бачили таке! Сказав батько і, помовчавши, додав: – Готовий хлібороб, одним словом” (О. Гончар). 7. “Працюйте так, щоб не було соромно не тільки сьогодні, але й перед наступними поколіннями”, – говорив, прощаючись з випускниками, директор школи (З газ.).

Завдання II.

Поставте потрібні розділові знаки в реченні з прямою (прямим) і непрямою мовою (непрямим мовленням).

1. Зважить батько на долоні колос, Ще й зернину спробує на зуб. Скоро вже до себе чи до когось Вимовить, кремезний, наче дуб (В. Мелешенко). 2. Диха вітер пилом і росою, І щомиті сонце припіка, А дощі проходять стороною Агроном природі доріка. (В. Мелешенко). 3. Поклонюся я низько житам, Ви простіть мене, блудного сина, що я вас промінюв, прогадав на сирени, на брук, на машини. (Д. Фальківський). 4. Й шумить до мене тихий гай Повіки затули, співай, Най сняться нам квітки, весна. Хоч тут зима й квіток нема (Б. Лепкий). 5. І він потягся, як дитина, радо І мовив Добре бути молодим У теплі дні збирання винограду. (М. Рильський). 6. Пошукати в лісі, в полі [щастя ключі], запитать, зустрівшись, Долі Ти горою, Доле, йшла, чи мої ключі знайшла з золотими обідками? (О. Лягуриńska).

8. Як добре те, що смерті не боюся я і не питаю чи тяжкий мій хрест, що перед вами, судді, не клонюся в передчутті недовідомих верст ... (В. Стус). 9. Учні тепло, дружно засміялись і незчулись, як настав кінець. Люда щиро Ой, як я боялась! А Марійка Що ти? Молодець! Вчитель каже Клас тебе заслухавсь, – Кращого й чекати я не міг. Люда ж знов Це не моя заслуга, – Це мені Тарасик допоміг (Д. Білоус).

Завдання III.

Перепишіть речення, визначте способи виділення прямої мови (прямого мовлення). Поясніть розділові знаки.

I. „Ну, Паньку, – пан мене питає, – а чим ми того гака наживляти будемо?” – „Не інакше, – кажу, – паночку, як гусаком. Сом, – кажу, – вже поласував гусячим м'ясом, і на гусака він піде обов'язково!”. Сидимо, дримаємо. Пан налигача в руці тримає. Коли це я-а-ак смиконе! А пан налигача не пускає... „Пускайте, – кричу я панові, – налигача до осокора прив'язано! Не одірве! Пускайте!” А пан „Е,– каже, – пускайте! Поводити його треба, щоб стоимився!” (Остап Вишня).

II. Одного разу, розповідають, Василь Стефаник з цікавістю і подивом запитав письменника Гната Хоткевича, автора великих прозових творів:

– Я не розумію, як ви можете так багато і так легко писати? Хоткевич відповів:

– Бачите, така вже несправедливість на цьому світі. Вам досить написати кілька сторінок, щоб сказати, що ви маєте талант. А мені треба – цілу книжку (В. Яременко).

III. 1. Стрепенулась згряя, закричала біла:

„Тут гниле повітря, тут вода гнила!...

А над нами сонце, небо, простір, воля!”

І ганебно спати більше не змогла (Олександр Олесь).

2. – Треба тікати звідси, – говорить Остап Соломії, оповідаючи їй свої спостереження, – а то ще вскочиш вище халаяв (М. Коцюбинський).

3. – Про мене й Семене... – зітхнула Соломія і знялася з місця (М. Коцюбинський).

4. – Тільки знай, братику, мова – душа народу. Як же ти писатимеш про українців не їхньою мовою, як виразиш їхню душу не через їхню мову?... – І закінчив по довгій мовчанці: – Так що, збирайся, Параско, дорога далека... (Г. Тютюнник).

5. Завдання поетичного слова Франко бачив в обов'язку співця віддати всього себе громадському служінню народів: Твоїми говоритиму устами До всіх народів і до всіх віків, Твоїми я тернистими стежками Вестиму своїх вибраних борців (В. Яременко).

Завдання IV.

Замініть пряму мову (пряме мовлення) непрямою (непрямим). Поясніть, що в цьому разі відбувається.

1. – О, я хочу мерщій вибити з голови інститутський романтизм, – сказала Катерина (І. Нечуй-Левицький). 2. ... Юхим підозріло черкнув мене поглядом і в'дливо запитав: – У тебе, жовтодзьобе, є баланс у голові? (М. Стельмах). 3. “Ох, голубе! – Лисиця застогнала. – Бодай би вже й не жить, як отаке терпіть!” (Л. Глібов). 4. Я зрікся мрій. Поважний і спокійний, собі сказав: „Мені не треба їх” (Б. Грінченко). 5. Тоді Антін Головатий відписав

гетьманові: „Чутка іде, що хочуть поділити наші землі поміж великими петербурзькими панами” (Р. Іваничук). 6. – Як можеш зберегти серце, коли уста отверзлі? – здивувався і зрадів Стрижак (П. Загребельний). 7. – Стій, – вигукнув Стрижак. – Хто така, дочка моя малолітня? (П. Загребельний). 9. – Ти ще смаленого вовка не бачив? – посунув на мене Юхим. – То побачиш! Не тепер, так в четвер (М. Стельмах).

Завдання V.

Прочитайте уривки у формі діалогу. Поясніть розділові знаки.

1. Летіла ворона над морем, дивиться – лізе рак. Вона хап його та й понесла через лиман у ліс, щоб, сівши де-небудь на гіллі, гарненько пообідати. Бачить рак, що доведеться пропасти, та й каже вороні:

– Ей, вороно, вороно, знав я твого батька і твою матір, славні люди були!

– Угу! – каже ворона, не роззявляючи рота.

– І братів, і сестру твоїх знав, – каже рак. – Що за добрі люди були!

– Угу! – гугнить ворона, а рака кріпенько держить.

– Та вже вони й гарні люди, – каже рак, – а тобі не рівня. Мені здається, що й на світі нема розумнішої за тебе!

– Еге, – крикнула ворона на весь рот і впустила рака в море.

(Українська народна казка).

2. „Скоро казка мовиться”. – „І діло буде робитися, як прикладеш рук та спину погнеш” (М. Стельмах).

3. Осіння ніч... Коротка, як і влітку...

– Ніщо не вдієш, дівчино, прощай!

– Я буду ждати. Повернешся ти швидко?

Я буду вірною!.. Не забувай!.. (Л. Мосендз).

4.. Вибираю місце поблизу старих коряг, чіпляю на гачок велику чорну п'явку... і кажу другові-приятелю:

– На, закидай під отой корч.. Тільки не лови гав, бо окунь тут здоровий і може вудку викрасти.

Не встиг я наживити другого гачка, коли чую:

–Ой!

– Що там таке? – питаю.

– Ой, почепилося щось важке!..

Підбігаю, хочу взяти з його рук вудочку, але він не дає.

– Почекай, – кричить, – дай я сам!

– Так ти не спіши, – раджу йому, – томи рибу, але не пускай під корч, бо заплутаєтесь і обірветься.

Не скажу вже – дійшла моя порада до його свідомості чи не дійшла, але він зробив якийсь одчайдушний ривок, – і здоровенний окунище, описавши в повітрі кульбіту, гепнувся біля його ніг на пісок.

(Ф. Маківчук).

5. **Оксана.** Се ти, Степане? Бач, мені приснилося, що місяць ясно-ясно засвітив у батьковім садочку... **Степан.** Місяць, люба? Се дивно, бо якраз на тебе сонце! **Оксана.** Що ж, може, там ясніше світить місяць, ніж ти та сонце... **Степан.** Не журись, Оксано, ось хутко знов побачим, як там світить і сонечко, і місяць на Україні. **Оксана.** Се ж як? Хіба умру? Тоді запевне душа полине... **Степан.** Бог з тобою, люба! Чи я ж би про таке тобі казав? Надумав я поїхати з тобою в гостину до твоїх. **Оксана (іронічно).** Велике диво, що ти надумав! Цар думки заверне. **Степан.** Цар пустить. Вже ж тепер на Україні утихомирилося. (Леся Українка).

Невласне-пряма мова (невласне-пряме мовлення)

Завдання I.

Прочитайте уривки з художніх і науково-публіцистичних творів. Визначте, в яких із них є невласне пряма мова (невласне пряме мовлення). Поясніть її особливості.

I. Данько прискорив ходу якраз настільки, щоб іти шість кілометрів на годину. Він іти-ме до ночі, але не дасть себе наздогнати. Він глянув на сонце: йому лишилося йти ще п'ять голин. Тридцять кілометрів (М. Йогансен).

II. А тільки, було, зачує дзвін, то вже ні заграється, ні засидиться дома і каже: “Мамо! Піду до церкви, бач, дзвонять: грішно не йти; тату, дай шажок на свічечку, а другий старцю Божому подати” (Г. Квітка-Основ'яненко).

III. – Хіба це горщик?! – вихваляє гончар якісь молодиці своє черепа'я. – В ньому більше дзвону й приварку, ніж в іншій голові...

– Ось Варвара, що ніч обірвала, а день доточила! – вигукує маляр і показує жіноцтву молодісіньку веселооку в стрічках Варвару, що зовсім не схожа на святу.

– Чого ж твоя Варвара в стрічках? – підозріло допитується немолода жінка.

– Бо вона ще не дожила до ваших років. Їй теж хочеться подівувати...

– Беріть, чоловіче, дешевше за кадіб.

– Ніяк не можу дешевше, – впирається статечний бондар з вусами Тараса Бульби (М. Стельмах).

IV. Он йде Маланка. Мала, суха, чорна, у чистій сорочці, в старенькій свитці. Андрій не бачить її обличчя, але знає, що у неї спущені додолу очі й затиснені губи. Ми хоч бідні, але чесні. Хоч живемо з пучок, а проте й для нас є місце в церкві. Коло неї Гафійка. Наче молода щепка з панського саду. Андрій застав Маланку покірливу й ласкаву, як завжди по службі Божій. Значить, вона лаятиме його сьогодні не так, як у будень, а з солодкою усмішкою і ніжними словами. Поглядаючи скоса на щільно стулені жіночі уста, він із побільшеною жвавістю скинув із себе свиту і розсівся на лаві, як пан. Га! Хіба він не господар у своїй хаті! Проте Андрій плекав надію, що все минеться і жінка не зачепить (М. Коцюбинський).

Завдання II.

Прочитайте наведені уривки, встановіть особливості будови висловлення. Перебудуйте речення, де це можливо, на речення з прямою мовою (прямим мовленням) і навпаки.

I. Наша мова – це найважливіша частина нашої спільної поведінки в житті, і по тому, як людина говорить, ми відразу й легко можемо судити про те, з ким маємо справу: ми можемо визначити ступінь інтелігентності, ступінь її можливої закомплексованості, учитися гарної, спокійної, інтелігентної мови, треба довго й уважно – прислухаючись, запам'ятовуючи, помічаючи, читаючи й вивчаючи, наша мова – найважливіша частина не лише нашої поведінки, а й нашої особистості, нашої душі, розуму, нашої здатності не піддаватися впливам середовища, якщо воно затягує (За Д. Лихачовим).

II. Про Івана Франка Максим Рильський сказав “Як не міг Леонардо да Вінчі бути тільки живописцем або тільки скульптором, так не народжений був Іван Франко на те, щоб усю силу свого розуму, темпераменту й талану спрямувати якимось одним річизцем... Франко був народжений поетом, але він же був народжений і прозаїком, і ученим-дослідником, і громадським діячем. Його творча діяльність нагадує складний і прекрасний поліфонічний твір: багато мелодій, багато контрастів, гострі поєднання звуків – але, зрештою, все зливається в світлу гармонію”.

Цитата

Завдання I.

Перепишіть, поясніть розділові знаки при цитатах. Визначте випадки, коли цитати подано у вигляді прямої мови (прямого мовлення), а коли — непрямої (непрямого).

1. Польський часопис у Варшаві у статті К. Тепліца обережно, та все ж досить виразно зазначив, що Довженкові „не дали розвинути повністю”, що його змусили замовчати і що „великий поет України, творець мистецтва так сильно національного, що аж вселюдського, замовк у половині слова, залишаючи, однак, по собі кілька творів, які назавжди; залишаться в історії фільмового мистецтва як явище неповторне і велике” (Ю. Лавріненко). 2. Тадей Рильський ... постійно жив у селі Романівка, де одружився з простою селянською дівчиною, оставшись на все життя вірний ідеї „прекрасної авантюри своєї молодості” (М. Рильський). 3. Лятуринська – це втілена в творчість історична пам'ять народу і „органічно зв'язана з національно-народною творчістю” (Олег Ольжич). 4. Сам письменник [У.Самчук] якось твердив, що йому доля судила „бачити, чути й переживати більше, ніж можна було сподіватися протягом життя одної людини” (Г. Костюк). 5. Ніколи не забуду резюме проф. В. Сімовича, який ... сказав про неї [повість «Старший боярин»] таке: „Від часів Гоголя українська природа не найшла величнішого поета, ніж Тодось Осьмачка” (Ю. Стефаник). 6. Сергій Єфремов не вагався написати про Осьмачку таке: „Суворий, дійсно біблійної простоти дух, якась нерозгадана глибіння образів і разом блискуча народна мова та епічний стиль дум з чисто народними способами виражають з поезії Осьмачки” (Ю. Стефаник). 7. Відомий літературознавець Юрій Бойко зауважив: „Оксана Лятуринська є поетка Божою ласкою, і тільки жалюгідні еміграційні умови винні в тому, що вона досі не стала славною і широко званою ... скрізь” (П. Кононенко). 8. У книжці писанок і поезій „Великодній передзвін” авторка (Лятуринська) зауважувала: „Писанка наш предківський карб, мов жива, конче мусить промовляти, як із давен-давна, до кожного з нас

про весну, про онову, про перемогу добра і світла” (П. Кононенко). 9. Чи не два десятиліття тому переповіли мені фразу відомого поета: він засуджував Ліну Костенко за непримирненість, за небажання йти на найменші компроміси з видавцями (В. Базилевський). 10. Хтось говорив, що рецензувати поезію, значить цитувати її (В. Симоненко). 11. А щоб пізнати поета, радив колись мудрий Гете, треба піти в його країну (І. Дзюба). 12. Жан-Поль Сартр пише, що людина стала цілком вільною і мусить сама себе вигадати та вирисувати собі значення свого життя, бо тільки їй призначено визначити свою власну сутність та істотність (О. Черненко).

Завдання II.

Знайдіть речення, в яких чуже мовлення передається більш-менш дослівно, відтворюється в загальних рисах.

1. Автор першої української граматики О.Павловський підкреслює, що треба негайно записати зразки живої української мови, бо скоро вона відіме. Проте мова українська пододала всі перешкоди, збереглася і розцвіла пишним квітом (М.Грушевський). 2. Адже не даремно образно кажуть про словник, що це світ, розташований за алфавітом (Л.Паламарчук). 3. На думку В.Ужченка, фразеологізми – іскрометні скарби мовної обривності – передають найтонші відтінки душевних порухів, обарвлюють висловлене в національний колорит (3 книги). 4. Г.Бейль казав, що мова – це остання твердиня волі, а творчість – єдина, непідвладна відчуженню. Мова – останнє пристановище волі. Це її в слово закував Т.Шевченко (П. Мовчан). 5. Михайло Коцюбинський володіє, як вважала дослідник Людмила Старицька-Черняхівська, великим достоїнством, яке властиве справжнім митцям, – оригінальним стилем. Його стиль – не тільки мистецький і витончений, але він має свій особливий характер, властивий лише йому, що характеризує його як українського письменника (Є. Федоренко). 6. А.Шамрай .. стверджував, що в творчості В. Винниченка ніби синтезується досягнення в царині повістярської літератури початку ХХ століття (Г. Костюк). 7. Кажуть, що своїми крилами, опущеними донизу, веселка забирає воду з річок і ставків (3 газети).

Завдання III.

Введіть у речення цитати за допомогою слів автора, поставте відповідні розділові знаки.

1. Все життя гумористом! Господи! Збожеволіти можна від суму! (О.Вишня).
2. То ми зараз і питаємо, хто ж тоді є письменником нашої обдертої і поневоленої України? І відповім – знову-таки Винниченко. Він найбільший між усіма нашими прозаїками і найбільший письменник гайдамацьких нащадків! Він стоїть на порозі 20-х років цього сторіччя – кидає тінь від своєї постаті аж до наших днів (Т. Осьмачка).

3. Письменнику треба знати фарби, як і художникові; а для цього треба бути художником. Це б йому багато допомагало розбиратися в загальній кольоровій стихії і сприяло б утворенню гармонійного цілого з психологією моменту дії. Так би мовити, щоб фарби приходили на допомогу слову (М. Коцюбинський).

4. Поведінка – це дзеркало, в якому кожен показує своє обличчя (Й. Гете).

5. Розумні люди говорять тому, що мають що сказати, дурні – тому, що їм хочеться щось сказати (Платон).

6. Лінощі – це звичка відпочивати раніше, ніж людина втомилася (Ж. Ренар).

7. Мало хто жалкує, що сказав мало, але багато хто жалкує, що сказав багато (Ж. де Лабрюйєр).

8. Людині потрібно два роки, щоб навчитися говорити, і 60 років, щоб навчитися тримати язик за зубами (Л. Фейхтвангер).

9. Лірична пісня – це душа народу, це безмежне поле, засіяне зернами історії і завітчане людськими надіями, це незміряна, воістину народна любов до своєї дідизни і ненависть до її ворогів, це достойна людська гідність і людське страждання, це стихійний блиск селянської коси над панською головою, і квиління чайки-небоги над тяжким шляхом життя, і чиста сльоза на віях дівочих, це муки матері на чужій землі і цнотлива вечірня усмішка на устах нареченої (М. Стельмах).

10. „З любов’ю до народної творчості я, здається, і вродився”, – пише М. Рильський у нарисі „Із спогадів” (Ю. Лавріненко).

ОСНОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПУНКТУАЦІЇ

1. Поняття про пунктуацію

Під пунктуацією переважно мають на оці систему загальноприйнятих правил уживання додаткових письмових знаків (розділових знаків), які служать для членування тексту відповідно до його синтаксичних, смислових або інтонаційних особливостей.

Пунктуацію слід розглядати в трьох вимірах:

- 1) пунктуація – система загальнообов’язкових графічних позаалфавітних знаків, призначенням яких є графічна організація та членування писемного тексту;
- 2) пунктуація – сукупність правил, усталених норм пунктуаційного оформлення писемного тексту;
- 3) пунктуація – розділ мовознавства, який вивчає закономірності системи пунктуаційних знаків, їхні функції та норми вжитку; досліджує особливості пунктуації як цілісної системи.

У пунктуації слід розрізняти два аспекти:

- 1) те, що стосується читача,
- 2) те, що стосується пишучого.

Пунктуація виступає засобом, за допомогою якого пишучий виражає певні значення та відтінки, котрі він вкладає в своє писемне висловлення, а читач, бачачи пунктуаційні знаки в написаному тексті, на їхній підставі сприймає виражені ними значення та відтінки. Саме тому вимоги і для читача, і для пишучого повинні бути однакові та мають ґрунтуватися на тотожних теоретичних засадах.

2. Основні принципи української пунктуації

Сучасна українська пунктуація ґрунтується на трьох визначальних принципах:

- 1) структурному; 2) ритмомелодійному; 3) смисловому;

факультативним принципом є функційно-стильовий.

2.1. Структурний принцип

Вихідною позицією **структурного** принципу виступає значущість розділових знаків як показників граматичного членування речення.

Цей принцип забезпечує сучасній пунктуації стійкість, загально прийнятність і загальнообов'язковість.

Структурно-граматичні розділові знаки мають найбільшу соціальну значущість. До їхнього числа належать:

- **крапка**, яка фіксує кінець речення;
- **розділові знаки на межі предикативних частин складного речення**;
- **розділові знаки, які виступають показниками різноманітних ускладнювачів простого речення** (вставні та вставлені слова, словосполучення та речення; звертання; сегментовані конструкції; вигуки; однорідні члени речення; відокремлені члени речення).

Жоден зв'язний текст не може обійтися без структурних розділових знаків, пор.: *В со-
няшника були руки і ноги. Було тіло шорстке і зелене* (І. Драч). *Не диво, що ті дуже різно-
барвно одягнені люди, повні багатих прикрас, їх м'яка мова, їх звичай одразу полонили мое
дитяче серце* (В. Вовк). *Сидить у човні посеред води старий Нечуйвітер, жде улову, в свої
ятері чи, може, куняє* (О. Гончар). *Життя наше – це подорож, а дружня бесіда – це візок,
що полегшує мандрівникові дорогу* (Г. Сковорода) та ін.

Структурні розділові знаки ділять речення на формально значущі частини поза відно-
шенням до їхнього конкретного лексичного наповнення.

У такий спосіб простежується:

- виділення підрядних частин;
- розмежування частин безсполучникового складного речення;
- фіксація синтаксичної однорідності;
- виділення постпозитивних означень;
- позначення кінця речення та ін.

Структурні розділові знаки – це фундамент всієї пунктуації, поза ними вона втрачає свою цілісність і кодифікованість. Структурні розділові знаки регламентовані у своєму вжитку, їхнє використання є стійким, максимально співвідносячись з логічним і смисло-
вим членуванням речення.

Структурний принцип пунктуації зумовлює обов'язкове використання розділових знаків:

- 1) в абсолютному кінці простих речень: *Падає сніг; Хто прийшов?; Хай славен буде день!;*
- 2) між частинами складного речення *(Уже вишневi зацвіли садки – i сніг пахучий падає на воду* (М. Рильський));
- 3) для виділення граматично не пов'язаних з реченням компонентів, зокрема:
 - а) відокремлених членів речення *(З природи мовчазна, вона завжди уміла уважно ви-
слухати кожного),*

- б) однорідних членів речення (*Щастя, радість, доброта прийшли в кожну оселю*), в) вставних і вставлених слів, словосполучень і речень (*Будинок готелю був, по-перше, високий і міцної старовинної кладки, а по-друге, реставрований*), г) звертань (*Будь щаслива та здорова, чорноброва*), г) вигуків (*Ой, що тут трапилося?*).

Цей принцип є визначальним сучасної української пунктуації, він забезпечує її стійкість та усталеність.

2.2. Смисловий принцип

Смислові розділові знаки своєю значущістю спрямовані на виділення смислових компонентів. Часто смислова та структурна значущості компонентів збігаються, і в такому разі розділовий знак є подвійно мотивованим: *Вірний син трудової поневоленої України, Шевченко став виразником дум і сподівань народних* (О. Гончар) – **відокремлена прикладка** містить додаткове обставинне значення; *Вогонь перекидається на хату, солом'яна стріха займається, пожежа швидко охоплює хату* – **використання коми** відбиває темпоральні відношення (послідовність подій), а наявність тире між першою та другою частинами *Вогонь перекидається на хату – солом'яна стріха займається, пожежа швидко охоплює хату* відображає причиново-наслідкові відношення між ними.

За смисловим принципом розділові знаки використовують для розмежування смислових компонентів єдиної структури – складного або простого ускладненого речення, тобто вони вичленовують окремі компоненти смислової організації речення. У більшості випадків використання розділових знаків за смисловим принципом збігається з їхньою структурною мотивацією: *Сонце, стомлене за день, сідало за обрій* (А. Яна).

2.3. Ритмомелодійний (інтонаційний) принцип

Ритмомелодійні розділові знаки ґрунтуються на відображенні пунктуаційними засобами відповідних інтонаційних модифікацій: **крапка** ставиться на місці значного зниження голосу та тривалої паузи; відповідно вживаються **знак питання та знак оклику, інтонаційне тире, три крапки** тощо. Наприклад, **звертання** можна виділити **комою**, але підвищена емоційність зумовлює й інший розділовий знак – **знак оклику**. Інколи вибір розділового знака повністю залежить від інтонації. В такому разі інтонаційний принцип діє як визначальний, як основний.

Найчастіше у пунктуації виступають структурні та смислові закономірності внутрішньореченнєвого членування, пор.: *О пісне! Ти – плескіт рік, ти – переливи мідні...* (М. Рильський). *Необхідно, щоб виховання дітей, любов і повага до дітей, вимоги до них і дружба з ними, – щоб усе це було самою суттю вашого духовного життя, мій друже* (В. Сухомлинський).

Структурний, смисловий і ритмомелодійний принципи пунктуації діють у єдності.

2.4. Функційно-стильовий

– це принцип повністю факультативний, який узагальнює особливості власне-авторського використання розділових знаків: *І – кинувся хлопець у ліс* (А. Яна).

3. Функції розділових знаків

Розділовим знакам властиві різні функції, коло яких диференційоване їхнім відповідним призначенням.

Основними критеріями кваліфікації функцій є:

- 1) за призначенням у реченні всі розділові знаки можна поділяти на :
 - а) **відокремлювальні** (роздільні) та б) **видільні**;
- 2) за ступенем вживання в різних синтаксичних одиницях розділовим знакам властиві:
 - а) **спільні** та б) **часткові функції**;
- 3) за інтонуванням речення розділові знаки реалізують функції:
 - а) **попередження** та б) **констатації**;
- 4) за особливостями поєднання / розмежування членів речення розділовим знакам притаманні функції:
 - а) **поєднання** та б) **розчленування**;
- 5) за особливостями вжитку розділові знаки поділяються на: **одиничні** та **парні**,
- 6) за будовою – **прості** та **складні**.

Відокремлювальними (роздільними) знаками є майже всі розділові знаки.

Крапка членує текст на речення, вказує на кінець речення.

Знак питання позначає питальність речення, відмежовує речення,

знак оклику вказує на емоційність речення та його відмежування.

Крапка з комою відокремлює (розділяє) частини складних багатокомпонентних або простих ускладнених речень.

Кома відокремлює (розділяє) однорідні члени речення, частини складносурядних, складно-підрядних, безсполучникових складних речень.

Тире ставиться на місці пропущеного члена речення, при зміні подій тощо.

Двокрапка пояснює, з'ясовує, розвиває те, про що повідомлялося в попередній частині речення.

Крапки вказують на перерваність, незакінченість речення, тому можуть ставитися на початку, в середині та в кінці речення.

Видільні знаки є знаками парними:

дві коми (виділяють відокремлені члени речення, вставні конструкції, звертання, підрядні частини в середині головної тощо),

два тире (виділяють відокремлені прикладки, вставлені конструкції (зазвичай тире + кома)),

дві дужки (як знак виключення елементів речення, що граматично з реченням не пов'язані: ремарки в драматичних творах, а також вставлені конструкції),

лапки (беруться цитати, пряма мова (пряме мовлення), умовні найменування, а також слова, що вжиті в незвичному значенні).

Розділовим знакам за ступенем вживання в різних синтаксичних одиницях властиві: 1) **спільні** та 2) **часткові функції**.

Спільна функція відображає особливості реального призначення пунктуаційних знаків щодо відчленування / вичленування тексту на всіх його рівнях,

часткова функція вказує на конкретні граматичні і / або смислові закономірності відчленування / вичленування пунктуаційними знаками синтаксичних одиниць або частин тексту.

Водночас кожний розділовий знак може мати спеціалізоване призначення для виділення того чи того реченнєвого компонента (переважно спостерігається в парцелюванні, сегментації одиниць).

За інтонуванням речення розділові знаки реалізують функції:

1) **попередження** та 2) **констатації**.

Функція констатації властива усім одиничним розділовим знакам (. : ... , ; ? !), а **функцію попередження** реалізують парні розділові знаки (дві коми, два тире, дужки, лапки).

За **особливостями поєднання / розмежування членів речення** розділові знаки спрямовані на:

1) **поєднання** та 2) **розчленування**.

Функцію поєднання, з'єднування частин реалізують розділові знаки, які вживаються за смисловим принципом та основним призначенням яких виступає сполучення компонентів речення (пор. випадки використання тире між підметом і присудком): *Київ – столиця України; Шість і чотири – десять*. Ця функція є **супровідною** щодо вичленування / відчленування.

Функцію розчленування реалізують усі розділові знаки (в більшості випадків ця функція збігається з відокремлювальною, крім випадків парцелювання та ін.)

За специфікою вияву розділові знаки поділяються на **одиничні** (. : , ; ? !) та **парні** (дві коми, два тире, дужки, лапки).

За будовою розділові бувають: а) **прості** (складаються з одного елемента (. : , ; ? !) та б) **складні** (крапка та тире, кома та тире тощо).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I.

Проаналізуйте використання розділових знаків. Визначте провідні принципи вживання розділових знаків.

НОВЕ ЖИТТЯ СТАРОЇ ШКОЛИ

19 вересня 1991 року було відроджено найславніший навчальний заклад, який колись існував на території України – Києво-Могилянську академію. Ще у XVII ст. він був потужним центром розвитку освіти, науки, культури, оберегом історичної пам'яті та духовності нашого народу. У стінах Академії вперше була вихована і сформована національна, політична, духовна та культурна еліта України.

А починалася Могилянка з Братської школи, заснованої 1615 року за заповітом знатної шляхтянки Галки Гулевичівни. Школа розвивала освітні ідеї, започатковані в Острозькій академії 1576-1636. Невдовзі вона здобула статус колегіуму 1632, а ще через чверть століття стала академією.

1817 року рішенням Священного Синоду її було перетворено на Духовну академію, і в такому статусі вона проіснувала до 1919 року.

Академія, найдавніший вищий навчальний заклад не лише України, а й усієї Східної Європи, виховала в своїх стінах найвидатніших людей того часу. Стіни цього навчального закладу пам'ятають усіх гетьманів України, філософів Г. Сковороду, Ф. Прокоповича, філософів та поетів М. Смотрицького, К. Саковича, композиторів М. Березовського та А. Веделя, істориків П. Симоновського, М. Бантиш-Каменського та ін.

Сьогодні академія є сучасним університетом, який увібрав у себе найкращі досягнення як минулого, так і сучасного. Основою навчального процесу є північноамериканська та європейська система вільного творчого вибору, адаптована до вітчизняного ґрунту, з урахуванням потреб і специфіки нашої країни (І. Белишко).

Завдання II.

Прочитайте текст, визначте функції розділових знаків.

ЛІТОПИСЕЦЬ ТРИВОГ І НАДІЙ

Широко відомо, що літописання становило собою одну з найяскравіших ланок літературного набутку нашого народу. Жодна інша європейська країна (за винятком Візантії) не мала такої блискучої історіографічної спадщини, репрезентованої цілою плеядою визначних імен. І серед них Нестору належить чільне місце.

У нашій уяві образ літописця здебільшого вимальовується у вигляді мудрого старця – сивоволосого, з опасистою бородою, – що в тиші келії, відгородженої від життя монастирським муром, добро і зло сприймаючи байдуже, складає беззастережний і вільний від емоцій „ізвіт нащадкам”. Та Нестор аж ніяк не пасує до такого еталона. Він не був спокійним та байдужим спостерігачем того, що відбувалося довкола нього. Бути ченцем до середньовіччя зовсім не означало відгородитися від світу. Київські монахи брали активну участь у тогочасному житті. Вони засновували бібліотеки, навчальні заклади, шпиталі та інші структури, націлені на забезпечення тих чи інших суспільних потреб, насамперед, у сфері духовного життя.

Отож, „Повість временних літ” – зовсім не холодний ізвіт наступним поколінням, а твір письменника з гострим темпераментом та емоційним обдаруванням. Це літописне зведення, написане майже десять століть тому, для нас – глибока, незапам’ятна старовина, але для громадян Київської Русі то була книга про сучасність і сучасників (М. Брайчевський).

Завдання III.

Перепишіть текст, визначте принципи використання розділових знаків.

ПЕРУНОВЕ ПРОКЛЯТТЯ

... Тіло Перунового жерця стрімголов полетіло з кручі, широко розкидаючи руки, немов у останнє власною кров’ю... кроплячи своїх вершників.

Рев ошалілого від насолод і знищення натовпу злився з тріскотінням вогню. Полум’я охопило Перунів храм. Вогненний язик висунувся з-під стріхи. Лизнув різьблений, дубовий каркас немов пробуваючи свою здобич. І уже нестримно, квапливо ковтав, швидко та часто облизуючись, як голодний пес смачну поживу.

Раптом з оглушливим гуркотінням завалився дах Перунового храму, обсипаючи люд дощем іскор. Натовп витверезився. І несподівано стало жаль старої святині. Кожний звук до неї з дитячих літ. І порожнеча на Перуновому холмі відбилась у серці болісною раною (Н. Королева).

ТЕКСТ: РІВНІ, ОДИНИЦІ, КАТЕГОРІЇ, ФУНКЦІЇ, ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ

1. Поняття тексту

Текст активно починають опрацьовувати з другої половини ХХ ст., коли його в низці праць інколи витлумачують як **найвищу синтаксичну одиницю** (І. Гальперін).

Текст – це письмове або усне цілісне утворення, що становлячи лінійну послідовність висловлень, об'єднаних тематичними, логічними, смисловими, сюжетно-композиційними та формально-граматичними зв'язками, виступає комунікативною одиницею: Під час розкопок археологів на тих чи тих територіях України часто знаходять тризуб, який, на погляд науковців, мав важливе значення для одного з давніх слов'янських племен. Це міг бути або його символ, або знак влади вождя племені. Згодом, у часи Володимира Святославовича (його ще називали Володимиром Великим), тризуб з'являється на монетах Русі й стає князівським знаком, добре знаним і за її межами. Його разом із владою успадковують Володимирові наступники на престолі. Тризуб часто зустрічається на варязьких мечях (тих, які були на службі в київських князів), знайшли його і в гербі Анни Ярославни, доньки Ярослава Мудрого, королеви Франції. Цим знаком володарі руських земель скріплювали договори з іншими державами, він був на поясах княжих дружинників.

Яке значення вкладалося в тризуб? Єдиної відповіді на це запитання в істориків немає. Одні вважають, що він уособлював три стихії: повітря, воду й землю. Інші переконані: тризуб – це обожнення рибальського знаряддя (покликаються на те, що знаходять його в інших країнах). Ще інші наполягають: це стилізоване зображення сокола. Є й версія про те, що він – відтворення предмета, схожого на булаву – символ влади. Таких тлумачень декілька десятків. Отже, єдиного усталеного погляду в поясненні тризуба немає. Науковці сходяться на основному: він найбезпосереднішим чином пов'язаний з княжою особою та символізує її владу. Тут ніяких суперечок бути не може.

У комунікації текст виступає серединним компонентом між **відправником (адресантом)** та **отримувачем (адресатом)**: відправник (адресант) → текст → отримувач (адресат).

Відправник у тексті кодує (вербалізує) певну інформацію та відповідні її ситуативні мотивації, завдання ж **отримувача** декодувати не тільки інформацію, а й увесь загальний контекст текстових мотивацій.

2. Рівні тексту

Текст має рівні своєї організації, з-поміж яких слід розрізняти:

- 1) рівень окремих речень;
- 2) рівень складного синтаксичного цілого (надфразної єдності);
- 3) рівень структурних частин (параграфи, розділи в науковому, офіційно-діловому текстах; окремі вірші в поетичній збірці та под.);
- 4) рівень великих за обсягом компонентів (частини в художньому тексті, пор.: роман Панаса Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” тощо);
- 5) рівень цілісного твору (новела, роман – художній текст; закон, указ – офіційно-діловий і т. ін.).

3. Одиниці тексту

Основними одиницями тексту є **складне синтаксичне ціле (надфразна єдність)**, **окреме речення** (якщо воно виступає вільним і не входить до складного синтаксичного цілого).

Складним синтаксичним цілим (надфразною єдністю) називається лінійна послідовність речень, що становлять смислову цілісність та розвивають підтему (аргумент, мікро-тему).

У наведеному тексті наявні два складних синтаксичних цілих, що своєю організацією повністю збігаються з абзацами.

Перше складне синтаксичне ціле містить підтему – історія виникнення тризуба, друге – символічне значення тризуба.

Складне синтаксичне ціле (надфразна єдність) має таку **структуру: зачин, розгортання події, висновок**.

У першому складному синтаксичному цілому тексту зачином є перше речення (*Під час розкопок археологів на тих чи тих територіях України часто знаходять тризуб, який, на погляд науковців, мав важливе значення для одного з давніх слов'янських племен*), а **висновковим** виступає **останнє** (*Цим знаком володарі руських земель скріплювали договори з іншими державами, він був на поясах княжих дружинників*).

Усі інші речення постають **засобом розгортання події**: розгортають основну композицію та виражають кульмінацію.

У складному синтаксичному цілому зачин не завжди виражається, тому що він є засобом підготовки до висвітлення основної події, інші два компоненти – **розгортання та висновок є обов'язковими компонентами**. Без них складне синтаксичне ціле не існує.

4. Категорії тексту

Визначальними категоріями тексту в його організації постають **категорії**:

• **подійності** (основу кожного тексту становить певна подія, що розгортається в часі та просторі),

• **суб'єктності** (текст створюється тим чи тим суб'єктом),

• **об'єктності** (текст завжди має свого адресата),

• **часу** (в тексті все розгортається в певному часі) та

• **місця** (кожний текст пов'язаний з конкретним місцем).

З визначальними категоріями безпосередньо взаємодіють **категорії**

• **цілісності** (текст завжди є цілісним, з якого не можна редукувати певну частину без втрати смислової завершеності),

• **зв'язності** (формальної – формою вияву є ланцюговий, паралельний та інші зв'язки, а також смислової),

• **дискретності** (кожний текст членований на окремі компоненти (абзаци, розділи тощо),

• **інформативності** (той чи той текст несе в собі інформативність).

Категорія **антропоцентричності** в тексті реалізується через авторську настанову (створення будь-якого тексту розпочинається із задуму та послідовної його реалізації).

5. Функції тексту

Кількість функцій тексту є надзвичайно великою.

До **основних функцій** належать:

а) **контактна** (текст спрямований на активізацію вияву **адресант** → **адресат**);

б) **комунікативна** (текст реалізується у відповідних ситуаціях в умовах спілкування);

в) **мисленнєва** (в кожному тексті виявлювані розумові структури);

г) **естетична** (текст доносить естетичні цінності);

г) **організаційно-виховна** (текст та його структурні елементи умотивовують дії тих чи тих суспільних структур (організаційно-інституційна функція (закони, накази, постанови, інструкції тощо), організаційно-виховна (казки, оповіді і под.) та ін.

6. Внутрішньотекстові міжреченнєві зв'язки

Речення в тексті між собою пов'язані, внаслідок чого утворюється їхня лінійна структурна та смислова послідовність.

Основними такими зв'язками виступають:

а) **ланцюговий** та б) **паралельний**.

У першому складному синтаксичному цілому більшість речень пов'язана між собою **ланцюговий зв'язком**, що передбачає безпосередню взаємодію елементів контактних речень – синонімія, антонімія, родо-видові зв'язки.

Засобом вираження цього зв'язку є:

- 1) **контекстуальні синоніми** (*тризуб, цей знак*);
- 2) **лексичний повтор** (*тризуб* – у першому, другому та третьому реченнях);
- 3) **займенникові слова** (*тризуб* – перше речення, *це* – друге речення, *його* – третє речення та ін.);
- 4) **слова однієї тематичної групи** (*тризуб, знак, герб, монети* тощо) і под.

Друге складне синтаксичне ціле ґрунтується на паралельному зв'язку, основою якого виступає паралелізм структури поєднаних речень.

Засобом реалізації цього зв'язку є:

- 1) **паралелізм видо-часових форм дієслів-присудків** (*вважають* (третє речення), *наполягають* (п'яте), *сходяться* (дев'яте));
- 2) **протиставлення** (*одні* (третє), *інші* (четверте), *ще інші* (п'яте)) і под.

Паралельний зв'язок може посилюватися:

- а) словами однієї лексико-тематичної групи (*уособлював, символізує, зображення, відтворення*);
- б) вставними словами (*одне слово, на думку науковців* і т. ін.) тощо.

7. Основні різновиди текстів

Різновиди текстів слід встановлювати з урахуванням:

а) їхнього **функційно-стильового закріплення** (відповідно до наявних стилів мови): наукові, офіційно-ділові, художні, художньо-белетристичні, конфесійні та ін.;

б) **особливостей жанрового закріплення** (у межах кожного стилю наявні відповідні жанри): наукові (анотація, резюме, реферат, доповідь, монографія тощо); офіційно-ділові (указ, закон, постанова, наказ тощо); художні (новела, етюд, оповідання, повість і т. ін.) та інші жанри;

в) **закономірностей фіксації**: усні та письмові;

г) **рівня стандартизації**: стандартизовані (усі тексти з наявною лінійною послідовністю речень) та нестандартизовані (різні написи на дверях (*Вхід*), квитки, квитанції, списки (орфографічні словники, телефонні, адресні книги), дитяче мовлення (*наша іграшка гра-ти*));

ґ) за **авторською належністю** (*тексти Івана Франка, тексти Тараса Шевченка* і под.);

д) за **специфікою мети та змісту висловлення**: **роздум** (логічно передано міркування як доказ чогось, робляться певні висновки; обов'язкові три частини: тема, докази, висновок), **опис** (словесне зображення певного предмета через опис його ознак, елементів; бувають: пейзажні, портретні, інтер'єрні, характеризувальні (предмета, людини)), **розповідь** (послідовно повідомляється про ті чи ті події; структура: початок, розвиток, кінець події; різновиди: оповідання, повідомлення, оголошення, відповідь, перелік).

Завдання І.

Прочитайте тексти. Схарактеризуйте їх за специфікою мети та змістом висловлення, за жанровим типом.

Установіть особливості міжреченнєвого зв'язку.

З'ясуйте функції тексту з простеженням відповідних засобів їхньої реалізації.

1. Тихо в лісі: повітря не дихне, ніщо не шеберхне, жодна рослинка не схилиться, не злякає маленької комахки. Мов усе поснуло, мов зачароване. Зате горою йде гучна розмова вітру з лісовим верховіттям. Ось чутно, як несе вітер якусь новину з далекого лісу, що синіє за горбочком. Здалека чутно глухий гомін: він наближається, дужчає, обхоплює верховіття, і здається, що кожне дерево кожним листочком шепотить якесь чарівне слово, а ті слова, зливаючись у чудову гармонію лісового шепотіння, хвилюю котяться далі, замираючи в просторі... За першою хвилюю котяться друга, третя... (М. Коцюбинський).

2. Книга вчить, як на світі жити. Книга в житті людини посідає чи не найважливіше місце. На сьогодні, мабуть, не можливо уявити наш будень без книги. З неї ми черпаємо знання, довідуємося про історію народу, його культуру та розвиток своєї держави, її символіку. А ще книга має й виховне значення. Вона вчить нас справедливості, патріотизму, шанобливості, поваги до праці та людей праці, до матері, жінки-берегині, співчуттю до людського горя, бережливого ставлення до природи. Багато хто писав: "Письменники – це люди, наділені Божим даром!", і якби не було таких титанів, як Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко, наша література була б набагато біднішою.

СХЕМИ АНАЛІЗУ

I. СХЕМА АНАЛІЗУ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

1. Виписати словосполучення.

2. Початкова форма.

3. Структурний тип:

просте;

складне;

4. Лексико-граматичні типи:

за морфологічним вираженням головного компонента:

дієслівне;

субстантивне;

прономінальне;

ад'єктивне;

адвербіальне;

за морфологічним вираженням головного та залежного компонентів:

дієслівно-субстантивне;

дієслівно-ад'єктивне;

дієслівно-адвербіальне;

дієслівно-інфінітивне;

субстантивно-субстантивне;

субстантивно-ад'єктивне;

субстантивно-адвербіальне;

субстантивно-інфінітивне;

ад'єктивно-субстантивне;

ад'єктивно-адвербіальне;

ад'єктивно-інфінітивне;

адвербіально-субстантивне; адвербіально-інфінітивне; адвербіально-адвербіальне.

5. Графічна схема.

6. За граматичним значенням (синтаксичними відношеннями):

атрибутивні;

апозитивні;

об'єктні;
 суб'єктні;
 доповнювальні (комплетивні);
 обставинні.

7. За типом прислівного підрядного зв'язку:

узгодження:

7.1.1. повне / неповне

7.1.2. власне-граматичне / смислове / умовно-граматичне / асоціативно-граматичне;

7.2. кореляція:

7.2.1. повна / неповна;

7.3. керування:

7.3.1. безпосереднє / посереднє;

7.3.2. сильне / напівсильне / слабке;

7.3.3. варіативне / неваріативне;

7.4. прилягання:

7.4.1. власне-прилягання;

7.4.2. відмінкове прилягання;

7.4.3. безприйменникове / прийменникове.

8. Граматичні засоби зв'язку:

8.1. форма слова;

8.2. прийменник;

8.3. співположення.

1. Поставте словосполучення у початковій формі.

2. За кількісно-структурним принципом: просте чи складне (якщо складне, то вичленувати прості словосполучення).

3. За лексико-граматичним принципом (за морфологічним вираженням): а) основного (головного, стрижневого) компонента: субстантивне, ад'єктивне, прономінальне, вербальне, адвербіальне; б) головного та залежного компонентів: субстантивно-субстантивне, субстантивно-ад'єктивне, субстантивно-інфінітивне, субстантивно-адвербіальне; ад'єктивно-субстантивне; вербально-субстантивне, інфінітивно-субстантивне; адвербіально-ад'єктивне тощо.

4. За типом семантико-синтаксичних відношень між поєднуваними компонентами: суб'єктне, доповнювальне (комплетивне), об'єктне, атрибутивне, апозитивне, обставинне.

5. За типом синтаксичного підрядного зв'язку: а) керування – 1) сильне / напівслабке / слабке; 2) безпосереднє / опосередковане; 3) варіативне / неваріативне (за здатністю керувати однією чи кількома формами); б) узгодження – повне / неповне; формально-граматичне, смислове, асоціативне, умовно-граматичне; в) кореляція – повна / неповна; г) прилягання (власне-прилягання / відмінкове прилягання).

6. За способом вираження граматичного значення за допомогою: а) флексії, б) порядку компонентів, в) применника і флексії, г) применника, ґ) за змістом, д) наголосом.

II. СХЕМА АНАЛІЗУ ПРОСТОГО НЕУСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

1. За метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне, бажальне, умовне, ймовірне, переповідне.

2. За емоційно-експресивним забарвленням: окличне чи неокличне.

3. За характером вираження відношення до дійсності: стверджувальне, заперечне чи стверджувально-заперечне.

4. За членованістю: членоване чи нечленоване.

5. За способом вираження предикативності: односкладне чи двоскладне (якщо односкладне, то: означено-, неозначено- чи узагальнено-особове; безособове; інфінітивне; генитивне; номінативне; вокативне).

6. За поширеністю: поширене чи непоширене (якщо поширене, то чим: прислівними поширювачами (другорядними членами) чи приреченнєвими (детермінантами)).

7. За наявністю / відсутністю необхідних членів для розкриття його змісту: повне, неповне ((контекстуальне чи ситуативне), еліптичне, парцельоване, обірване).

8. За ускладнювальними компонентами: ускладнене чи неускладнене

9. Назвати предикативну основу (якщо наявна, то: групу підмета, групу присудка двоскладного речення; групу єдиного головного члена односкладного речення).

10. Характеристика головних і другорядних членів:

а) підмет –

1) за структурою (простий (неускладнений чи ускладнений), складений);

2) за морфологічним вираженням;

3) за місцем розташування щодо присудка (препозитивний / постпозитивний);

4) за типом синтаксичного зв'язку з присудком (координація, співположення, співви-
яв);

б) присудок –

1) за структурою (простий (неускладнений чи ускладнений), складений (дієслівний чи іменний), складний (двох-, трьох- чи чотирьохчленний);

2) за морфологічним вираженням: за місцем розташування щодо підмета (препозитив-
ний, постпозитивний);

3) за типом синтаксичного зв'язку з підметом (координація, співположення, співви-
яв);

в) єдиний головний член односкладного речення –

1) за структурою (простий (неускладнений чи ускладнений), складений),

2) за морфологічним вираженням;

г) додаток –

1) за структурою (простий чи складений);

2) та морфологічним вираженням;

3) за місцем розташування щодо головного компонента (препозитивний / постпозитивний);

4) за типом підрядного зв'язку;

5) прямий чи непрямий;

г) означення –

1) за поширеністю (поширене чи непоширене);

2) за морфологічним вираженням;

3) за місцем розташування щодо означуваного (головного) компонента (препозитивне / постпозитивне);

4) за типом підрядного зв'язку;

5) за узгодженістю / неузгодженістю з головним компонентом (узгоджене чи неузгоджене);

д) прикладка –

1) за поширеністю (поширена чи непоширена);

2) за морфологічним вираженням;

3) за місцем розташування щодо означуваного (головного) компонента (препозитивна / постпозитивна);

4) за типом підрядного зв'язку;

е) обставина –

1) за поширеністю (поширена чи непоширена);

2) за морфологічним вираженням;

3) за місцем розташування щодо означуваного (головного) компонента (препозитивна / постпозитивна);

4) за типом підрядного зв'язку;

5) за значенням;

є) детермінант –

1) за поширеністю (поширений чи непоширений);

2) за морфологічним вираженням;

3) за місцем розташування щодо предикативної основи;

4) за типом синтаксичного зв'язку.

III. СХЕМА АНАЛІЗУ ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

1. За метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне, бажальне, умовне, ймовірне, переповідне.

2. За емоційно-експресивним забарвленням: окличне чи неокличне.

3. За характером вираження відношення до дійсності: стверджувальне, заперечне чи стверджувально-заперечне.

4. За членованістю: членоване чи нечленоване.

5. За способом вираження предикативності: односкладне чи двоскладне (якщо односкладне, то: означено-, неозначено- чи узагальнено-особове; безособове; інфінітивне; гєнітивне; номінативне; вокативне).

6. За поширеністю: поширене чи непоширене (якщо поширене, то чим: прислівними поширювачами (другорядними членами) чи приреченнєвими (детермінантами).

7. За наявністю / відсутністю необхідних членів для розкриття його змісту: повне, неповне ((контекстуальне чи ситуативне), еліптичне, парцельоване, обірване).

8. За ускладнювальними компонентами: ускладнене чи неускладнене (якщо ускладнене, то чим: однорідними членами речення; відокремленими другорядними членами речення; вставними чи вставленими компонентами, звертаннями; уточнювальними елементами).

9. Назвати предикативну основу (якщо наявна, то: групу підмета, групу присудка двоскладного речення; групу єдиного головного члена односкладного речення).

10. Далі аналіз відбувається за Схемою аналізу простого неускладненого речення

Якщо просте речення ускладненого типу, то ускладнювальні компоненти аналізуються за такою схемою:

а) **однорідні члени** –

- 1) вказати кількість рядів;
- 2) які члени речення виступають однорідними;
- 3) за структурою;
- 4) за морфологічним вираженням;
- 5) за поширеністю;

б) за місцем розташування щодо означуваного компонента (назвати його, якщо це узагальнювальний елемент, то вказати, яке поняття означає (широке родове, найближче родове, ціле в його відношенні до складників);

7) за типом синтаксичного зв'язку з означуваним і між собою;

б) **відокремлені члени** –

1) за поширеністю;

2) за місцем розташування щодо головного компонента (препозитивний / постпозитивний);

3) за морфологічним вираженням;

4) за типом синтаксичного зв'язку;

5) назвати умови та засоби відокремлення;

в) **уточнювальні члени** –

1) за поширеністю;

2) за місцем розташування щодо уточнюваного (назвати та вказати, яке поняття він виражає);

3) за морфологічним вираженням;

4) за типом синтаксичного зв'язку;

5) назвати умови та засоби відокремлення;

г) **вставні й вставлені компоненти** –

- 1) за структурою (за обсягом);
- 2) за значенням;
- 3) за способом включення в основне речення (сполучниковий чи безсполучниковий);
- 4) за місцем у реченні;
- г) **звертання** –
- 1) за структурою;
- 2) за емоційним забарвленням;
- 3) за способом вираження;
- 4) за поширеністю;
- 5) за місцем у реченні.

IV. СХЕМА АНАЛІЗУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

I. Визначити тип речення за метою висловлювання (розповідне / питальне / спонукальне / бажальне / умовне / ймовірне / переповідне).

II. За емоційно-експресивним забарвленням (окличне / неокличне).

III. За характером відношення до дійсності (стверджувальне / заперечне / стверджувально-заперечне).

IV. Встановити тип речення за наявністю / відсутністю сполучникових засобів (сполучникове / безсполучникове).

V. Якщо сполучникове, то **сурядне** чи **підрядне**.

VI. Послідовність аналізу речень із сурядним типом зв'язку:

1. Кількість частин (виокремити кожна з них і назвати).
2. Семантико-синтаксичні відношення між частинами.
3. Засоби вираження змістових і синтаксичних зв'язків між частинами (сполучники, ви-до-часові, способові форми дієслів-присудків чи головних членів, лексичні засоби тощо).
4. Порядок частин.
5. Аналіз кожної предикативної частини за схемою простого речення.
6. Пунктуація.

VII. Послідовність аналізу речень із підрядним типом зв'язку.

1. За кількістю частин (двокомпонентне / багатоконпонентне (виокремити кожна з них і назвати, кваліфікуючи його за значущістю: головна / підрядна).
2. Тип синтаксичного зв'язку між частинами (прислівний, прислівно-кореляційний, детермінантний, детермінантно-кореляційний).
3. Позиція підрядної частини щодо головної (до чого стосується підрядна частина: до одного члена речення чи словосполучення чи до всього змісту головної та визначення на основі цього типу структурної взаємодії – розчленованої / нерозчленованої структури).
4. На яке питання відповідає підрядна частина.
5. Вид підрядної частини.

6. Засоби поєднання підрядної та головної частин.
7. Місце підрядної частини в складнопідрядному реченні.
8. Аналіз кожної частини (головної та підрядної) за схемою простого речення.
9. Пунктуація.

VIII. Послідовність аналізу речень із сурядністю та підрядністю:

1. Кількість частин (виокремити кожну з них і назвати).
2. Частини речення із сурядним типом взаємовідношень, засоби їхнього поєднання.
3. Змістові відношення між сурядними частинами.
4. Кваліфікація підрядних частин і встановлення їхнього зв'язку з головною.
5. Місце підрядної частини в складнопідрядному реченні.
6. Аналіз кожної частини за схемою простого речення.
7. Пунктуація.

IX. Послідовність аналізу речень із безсполучниковим типом зв'язку:

1. Кількість частин (виокремити кожну з них і назвати).
2. Кваліфікація зв'язку між частинами та їхніх змістових відношень (однотипні / різно-типні).
3. Засоби вираження змістових і синтаксичних зв'язків між частинами безсполучникового речення.
4. Аналіз кожної частини за схемою простого речення.
5. Пунктуація.

X. Послідовність аналізу речень із сполучниковим / безсполучниковим зв'язком:

1. Кількість частин (виокремити кожну з них і назвати).
2. Частини речення, поєднані **сурядним зв'язком**, аналізуються за схемою розбору **складносурядного речення**:
 - а) змістові відношення між частинами;
 - б) засоби вираження змістових і синтаксичних зв'язків між частинами (сполучники, видо-часові, способові форми дієслів-присудків, лексичні засоби тощо);
 - в) порядок частин (вільний / фіксований);
 - г) аналіз кожної частини за схемою простого речення.
3. Частини, поєднані **підрядним зв'язком**, аналізують за схемою розбору **складнопідрядного речення**:
 - а) тип зв'язку частин;
 - б) позиція підрядної частини щодо головної;
 - в) на яке питання відповідає;
 - г) вид підрядної частини;
 - г) засоби поєднання підрядної та головної частин;
 - д) місце підрядної частини щодо головної в складнопідрядному реченні;
 - е) аналіз кожної частини (головної та підрядної) за схемою простого речення.

4. Частини, поєднані **безсполучниковим типом зв'язку**, розглядаються за схемою розбору **безсполучникового речення**:

- а) змістові відношення між частинами,
- б) засоби вираження змістових і синтаксичних зв'язків між частинами (сполучники, видо-часові, способові форми дієслів-присудків, лексичні засоби тощо),
- в) аналіз кожної частини за схемою простого речення.

5. Пунктуація.

ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ ІЗ СИНТАКСИСУ

1. Предмет і завдання курсу. Синтаксис української мови як учення про будову словосполучень, речень і складного синтаксичного цілого в сучасній українській літературній мові.
2. Аспекти синтаксису. Основні категорії та ознаки речення.
3. Словосполучення як некомунікативна синтаксична одиниця: ознаки, будова, семантика, форми зв'язку.
4. Типи речень за метою висловлення та за емоційним забарвленням.
5. Просте двоскладне речення: граматична основа. Підмет і присудок як головні члени двоскладного речення: ознаки та основні різновиди, особливості вираження.
6. Просте двоскладне речення. Другорядні члени речення: основні різновиди, формальне вираження.
7. Односкладні речення: основні різновиди. Поняття про односкладні речення. Характер єдиного головного члена в них.
8. Неповні речення: основні різновиди, функції. Еліптичні речення. Квазі-речення (нечленовані речення)
9. Просте ускладнене речення: основні різновиди ускладнення, засоби вираження ускладнення.
10. Просте ускладнене речення: однорідні члени, функції однорідних членів речення..
11. Просте ускладнене речення: відокремлені члени. Умови відокремлення та основні різновиди відокремлення.
12. Просте ускладнене речення: вставні й вставлені компоненти. Типи вставних і вставлених компонентів за будовою та значенням.
13. Просте ускладнене речення: звертання, основні функції звертання.
14. Семантико-синтаксична структура речення.
15. Синтаксичне й актуальне членування простого речення. Типи висловлень.
16. Складне речення: засоби поєднання предикативних частин. Основні ознаки складного речення.
17. Складне речення: основні різновиди.
18. Складносурядні речення: структура та семантика. Формальні та семантичні типи складносурядних речень.

19. Складнопідрядне речення: структура та семантика. Основні функційні типи складнопідрядних речень.
20. Безсполучникові складні речення: структура та семантика. Основні формальні та семантичні різновиди безсполучникових складних речень.
21. Складні синтаксичні конструкції: основні різновиди.
22. Період в українській мові: особливості будови, інтонування, основні різновиди.
23. Пряма, непряма та невласне-пряма мова (пряме, непряме та невласне-пряме мовлення). Діалог. Цитати.
24. Пунктуація. Основи сучасної української пунктуації. Система розділових знаків: видільні й віддільні.
25. Текст: основні категорії, функції та засоби зв'язку.

ЗРАЗКИ ВАРІАНТІВ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ ДО ІСПИТУ ІЗ СИНТАКСИСУ

ВАРІАНТ І.

І. У якому рядку всі словосполучення поєднані зв'язком узгодження?

1. Його кіно; густі трави; гірська ріка.
2. Свою відповідь; кучеряве волосся; політ над Донецьком.
3. Перший у списку; тепле хутро; вуглекислий газ.
4. Вовчий слід; українська мова; лісостепова зона.
5. Зустріч на майдані; отаборитися у лісі, йти вгору.

ІІ. У якому реченні простий присудок виражений фразеологізмом?

1. Вичитавши всьому гуртові, директор почав брати в шори поодиночі (С. Васильченко).
2. І правда кривду спопелить, Коли навчиться люд убогий громадою обух сталить (М. Рильський).
3. Я печу раків і мовчки стою на одному місці, каючись, що прийшов сюди (М. Стельмах).
4. На уроках він завжди про щось своє думає, а як питають, завжди скаже не до речі, не до ладу - як Пилип з конопель вистрибне (О. Іваненко).
5. Будівельники не думали здавати свої позиції (М. Тарновський).

ІІІ. Укажіть речення, в якому обставина із значенням мети виражена сполученням «для + родовий відмінок».

1. Своїм трудом ми трудно здобували для людства радість Істини й краси (М. Бажан).
2. Це ж перший бій для багатьох моїх орлів (О. Гончар).
3. Пшеницю сіяти ми любим для щастя людського й добра (Ф. Малицький).
4. Важка навіть голка для солдата в поході (О. Гончар).
5. Можна було подумати, що то кошари для овець, а не хати для людей (І. С. Нечуй-Левицький).

IV. Знайдіть серед наведених речень узагальнено-особове.

1. Хай сумується серцю прекрасно Серед свята обсіпаних віт (Г. Чубач).
2. Літа, як стрілки, не переведеш, життя, як гирю часу, не підтягнеш (Т. Севернюк).
3. На кожну голову приходиться своя хуртовина (М. Стельмах).
4. Не хоче півень на чуже весілля, та несуть (М. Стельмах).
5. Життя вдвляється в наші очі очима болю, Очима втрат (Т. Севернюк).

V. У якому реченні допущено пунктуаційну помилку?

1. Уклін земний працівникам землі! Вам, сячі, плугатарі, – спасибі! (М. Рильський).
2. Я єсть Людина, в боротьбі зміцніла, В труді завзята, в творчості жива... (М. Бажан).
3. Мова ніколи не твориться бюрократією (Ю. Липа)
4. Червону руту не шукай вечорами ти у мене єдина, тільки ти, повір (В. Івасюк).
5. Зблищали зорі в небі... одна з них зірвалася – і огневий слід переписав небо... (Панас Мирний)

VI. Структура якого речення ускладнена відокремленою прикладкою?

1. Люд без мови – то глина безлика, без'язика отара овець (Н. Забіла).
2. І йшла вона врочиста і проста, його старенька вісімдесятирічна мати (І. Цюпа).
3. Остап – хлібороб справжній (А. Головка).
4. Учителю, стою перед тобою, малий, вчарований до німоти (Д. Павличко).
5. Тут мені, як і птиці, Все знайоме у ріднім краю... (М. Сингаївський).

VII. Визначте і проаналізуйте складносурядне речення з протиставними відношеннями.

1. Кожна птиця має свій голос, кожне поле має свій колос, кожна справа – свої почини, кожна казка – свої причини (Л. Костенко).
2. Зазнали ми тоді гіркої втрати... Багато сліз сама я пролила, Зате тепер навчилася шанувати Любов і мир родинного житла... (І. Кочерга).
3. Наснилася радість, торкнулась чола, і я телефон Ваш набрала (Т. Севернюк).
4. Пожадливого гроші розпалюють, а не насичують (Народна творчість).
5. З високих круч луна орлиний клекіт, лиш тихі води все стоять мовчазно (Леся Українка).

ВАРІАНТ II.**I. У якому рядку всі словосполучення поєднані зв'язком сильного керування?**

1. Законспектувати статтю; перечитати книгу; готовий працювати.
2. Приїзд депутати; орати трактором; зробити руками.
3. Гідний пошани; два столи; підлізти під стілець.
4. Почати розповідь; подарувати коханій; вивчити вірш.
5. Прагнення до перемоги; перейти ліс; приїзд президента.

II. Знайдіть речення, в якому інфінітив входить до складу дієслівного складеного присудка.

1. Леся Українка прагнула поліпшити світ, звеличити людину (З часопису).
2. Людина здавна примусила вітер служити собі (З часопису).
3. Стомилися хлопці, присіли спочити (П. Воронько).
4. І ти не гадаєш того сироту... Кого ти без мови, без слова навчила Очима, душею, серцем розмовляти (Т. Шевченко).
5. Трудно було дитині спіймати химерну мелодію пісні (М. Коцюбинський).

III. У якому з речень є прямий додаток?

1. Він чув сміх, і плач, і спів, і крик, він бачив погляди і злі, й привітні (Є. Летюк).
2. Вінцем досягнень і надбань людини є, мабуть рукотворне чудо-сад (Л. Дмитерко).
3. Безхмарними очима немовляти зорить у душу сорок перший рік... (Б.Мельничук).
4. Забулися «пророки» навіки... (Є.Летюк).
5. Дивлюсь я на тебе, на вільнеє небо, на коси дівочі беріз (В.Сосюра).

IV. Знайдіть означено-особове односкладне речення.

1. У народі кажуть: розумно жити – хвилиною дорожити (З часопису).
2. Я спішу до вас на розмову, на розраду у час вечірній. Перед вами я, мамо, знову у любові моїй безмірній (В. Колодій).
3. Поклич мене. Я по тонкім льоду До тебе знов дорогу віднайду (С. Пушик).
4. Українська пісня – це бездонна душа українського народу, це його слава (О. Довженко).
5. Жити – щоб шукати істину, і в цьому щастя (П. Загребельний).

V. У якому речення допущено пунктуаційну помилку при виділенні звертання?

1. О поле, й дорога, і річка, й узлісся зелене! Ви в серці у мене (Л. Первомайський).
2. О незвичайна, чародійна мово, Хоч пронеслася молодість громово, Твій звук у мене в серці не затих (Д. Павличко).
3. Гей ви далі солов'їні, давні весни сині, – одцвіли ви, облетіли цвітом на калині (І. Гончаренко).
4. Не раз ми з тобою мій друже ходили послухати казку осінню в гаю (В. Булаєнко)
5. За все тобі спасибі, низький уклін, о земле, наш уклін! (І. Гончаренко).

VI. Структура якого речення ускладнена вставним словом?

1. І здається мені в цю мить: Стягом нашої перемоги стиглий колос в степу шумить (В. Соколов).
2. Відомо, що задовго до польоту Гагаріна, виступаючи на з'їзді письменників, Довженко присвятив свої роздуми космічній темі (О. Гончар).
3. Така прекрасна була та пісня, що, здавалось, і листочки на тополі перестали шелестіти, прислухаючись до материнського співу (І. Цюпа).

4. Ясноокі хлоп'ята, Вам легко усе далось! Вам на цілому світі здається усе ясным (В. Коротич).

5. Боюсь людей, що прожили, як гості, все життя: від них, чогось мені здається, віє цвинтарем (М. Стельмах).

VII. Визначте та схарактеризуйте складносурядне речення з розділовими відношеннями.

1. Ціна словам однакова од роду: Чи присягаєш на вітрах сторіч При свідкові у вірності народу, Чи другові без свідка, віч-на-віч (Б. Олійник).

2. То весна чи осінь. Не згадаю (П. Воронько).

3. В зіницях – то день ясний, то ніч... (П. Воронько).

4.... Чи дружина вірна, чи скорботна мати, чи сестра твоя шлють ті листи (І. Гончаренко).

5. Чи ти – любов, Чи ти – розрада, Із чарівним розльотом брівки тільки відгомін любов... (Г. Донець).

УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКИЙ СЛОВНИК ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ

А	
автономна частина	autonomní část
агенс, - са	agens, činitel, původce děje
агентив, -ва	agentiv, činitel
агентивний	agentivní, činitelský
а-не означення	agens v atributu
а-не речення	agentivní, činitelská věta
адверб, -ба	adverbium, příslovce
адвербіальний	adverbiální, příslovečný
а-не означення	adverbiální atribut
адвербіалізація	adverbializace
ад'єктив, -ва	adjektivum
ад'єктивація	adjektivizace
ад'єктивний	adjektivní
а-не означення	adjektivní atribut
а-ний присудок	adjektivní přísudek
а-не словосполучення	adjektivní slovní spojení
адресат, - та	adresát, příjemce
актуалізація	aktualizace
а. речення	aktualizace věty
контекстна а.	kontextová aktualizace
синтаксична а.	syntaktická aktualizace
актуальний	aktuální
а-не членування речення (висловлення)	aktuální (kontextové) členění větné (výpovědi), členění věty
а.синтаксис	aktuální syntax
акузатив, -ва	akuzativ, čtvrtý pád
аналіз, -зу	analýza, rozbor
а. речення	analýza věty, syntaktická analýza
граматичний а.	mluvnický (slovní) rozbor
контекстний а.	kontextuální analýza

лінгвістичний а.	lingvistická analýza
синтаксичний а.	syntaktická analýza
апозитивні відношення	apozitivní vztah
аргумент, -ту	argument
аспект, -ту	aspekt, plan, rovina
атрибутивний	přívlastkový
а-на конструкція	p-vá (atributivní) vazba (konstrukce)
а-не визначення	přívlastkové (atributivní) určení
а-не словосполучення	přívlastkové slovní spojení, větná dvojice
а-ні відношення	přívlastkový (atributivní) vztahy
Б	
багаточленний	víčečlenný, mnohočlenný
б-не речення	víčečlenná (mногочlenná) věta
бажальний	přací
б-не значення	přací význam
б-не речення	deziderativní (přací) věta
беззв'язковий тип	bezesponový, beze spony
безприйменниковий	bezpredložkový, bez předložky
б-ва конструкція	prostá (bezp-vá) vazba (konstrukce)
б-ве керування	bezpredložková reke
б-ве словосполучення	bezpredložkové spojení
б. відмінок	prostý (bezpředložkový) pád
б. додаток	bezpředložkový předmět
б. місцевий відмінок (локатив)	bezpředložkový lokativ
безсполучниковий	bezespoječný, asyndetický
б-ве складне речення	bezespoječné souvětí
б. зв'язок	bezespoječné (asyndetické) spojení
безсуб'єктний	bezpodmětný
б-не речення	věta bez logického subjektu, v.s. nevyjádřeným podmětem
будова	stavba
буттєве (екзистенційне) речення	existenciální věta
буттєве номінативне речення	existenciální nominativní věta
В	
валентність	valence
в. відмінка	pádová valence
варіант, -та	varianta, různotvar

варіантний	variantní, dubletní
в-на форма	varianta, různotvar, dubletní tvar
взаємовиключення	vzájemné vylučování
взаємозв'язок, -зку	vzájemná souvislost
вигук, -ку	interjekce, citoslovce
вигукове речення	citoslovečná věta, interjekční věta
вид, -у	vid
доконаний в.	dokonavý vid
недоконаний в.	nedokonavý vid
вираження	exprese, výrazová rovina, výraz
висловлення 1	jazykový projev, promluva
висловлення 2	výpověď
вихідна частина в.	tema, základ výpovědi
основна частина в.	rema, jádro výpovědi
відмінок, - нка	pád
давальний (датив) в.	dativ, třetí pád
знахідний (акузатив) в.	akuzativ, čtvrtý pád
кличний (вокатив) в.	vokativ, pátý pád
місцевий (локатив) в.	lokál, šestý pád
називний (номінатив) в.	nominativ, první pád
непрямий в.	casus obliquus, nepřímý pád
орудний (інструменталь) в.	instrumentál, sedmý pád
прямий в.	casus rectus, přímý pád
родовий (генетив) в.	genitiv, druhý pád
відносний	relativní
в. займенник	vztažné (relativní) zájmeno // relativum
в.прикметник	posesívum, posesivní (přivlastňovací) adjektivum přídavné jméno // vztahové (relační) adjektivum
відокремлений	oddělený
в. член речення	volně připojený větný člen
відокремлення	volné připojení
вільна синтаксема	volný syntaxem
вказівне номінативне речення	ukazovací nominativní věta
власне-прилягання	přimykání, adjunkce
власне-називне речення	jmenovací nominativní věta
внутрішньосинтаксична структура речення	vnitrosyntaktická struktura věty
вокатив, -ва	vokativ, pátý pád
вокативний	vokativní, zvolací

в-не речення	vokativní věta
вставка	vsouvání, vkládání, epentese
вставлений	vsuvkový, vložený
в-не речення	parentetická (vsuvková) věta (vsuvka)
в-ні компоненти	vložené komponenty
вставний	vsuvkový, vložený
в-не слово	vsuvka, parenteze
вставне та вставлене речення	větná vsuvka a parentetická (vsuvková) věta
в-не словосполучення	vsuvka vyjádřená slovním spojením
Г	
генітив, - ва	genitiv, druhý pád
генітивне речення	genitivní věta
головний	hlavní, základní
г-на частина складнопідрядного речення	hlavní část podřadného souvětí
г-не речення	hlavní věta
г-не слово словосполучення	řídící slovo
г. член односкладного речення	hlavní větný člen
г-ні члени речення	základní větné členy
граматичний	gramatický, mluvnický
г-на будова речення	gramatická (mluvnická) stavba věty
г-не значення	gramatický význam
г-не узгодження	gramatická (mluvnická) kongruence(shoda)
група	skupina
г. підмета	podmětová část věty
г. присудка	přísudková část věty
Д	
давальний відмінок	dativ, třetí pád
двокрапка	dvojtečka
двоскладний	dvojčlenný
д-не речення	dvojčlenná věta
детермінант, -та	determinant
детермінантний зв'язок	determinační spojení
дефіс, -са	spojovací čárka, spojovník
динамічний синтаксис	dynamický syntax
диференційований зв'язок	diferencované spojení
дієприкметник, -ка	přídavné jméno slovesné// participium
дієприкметниковий зворот	participiální (přídavné) konstrukce

дієприслівник, -ка	přechodník
дієприслівниковий зворот	přechodníková konstrukce
дієслівний	slovesný
д-на зв'язка	kopulativní (sponové) sloveso
д-на конструкція	verbální (slovesná) konstrukce
д -не речення	slovesná věta
дієслово	sloveso
дієслово-зв'язка	kopulativní (sponové) sloveso
д-зв'язка напівповнозначне	polosponové sloveso
д-зв'язка неповнозначне	sponové sloveso neplnovýznamové
д-зв'язка повнозначне	sponové sloveso plnovýznamové
дійова особа	původce děje, činitel děje
дійсний спосіб // індикатив	oznamovací způsob // indikativ
діяч, -ча	původce děje, činitel děje
додаток, -тка	objekt, předmět
безприймениковий д.	bezpředložkový předmět
непрямий д.	nepřímý předmět
приймениковий д.	předložkový předmět
простий д.	jednoduchý předmět
прямий д.	přímý předmět
складений д.	složený předmět
доконаний вид	dokonavý vid
другорядне речення	vedlejší věta
другорядний член речення	rozvíjející větný člen
дужка	závorka
дуплексив, -ва	duplex
дуплексивний зв'язок	duplexivní spojení
Е, Є	
еліптичне висловлення	eliptická (neúplná) výpověď
єднальний	kopulativní, slučovací
є-не складносурядне речення	kopulativní (slučovací) souvětí
є-не сполучення	kopulativní spojení
є. сполучник	kopulativní (slučovací) spojka
є-ні відношення	kopulativní (slučovací) vztahy
З	
загальний	obecný
з-не заперечення	obecný zápor

загальнозаперечний	obecný zápor
з-не речення	obecný zápor
займенник, -ка	pronomen, zájmeno
закінчення	koncový morfem, koncovka
залежний	závislý
з. другорядний член	závislý vedlejší (rozvíjející) člen
з-не речення	závislá věta
з-не слово	závislé slovo
заміщення	nahrazení
заперечний	záporný
з-не речення	negační (záporná) věta
частково з-не речення	částečný zápor
засіб, -собу	prostředek
інтонаційні з-би	intonacíni prostředky
мовні з-би	jazykové prostředky
синтаксичні з-би	syntaktický prostředky
сполучникові з-би	spojkové prostředky
звертання	oslovení
звичайний	přímý, normální
з. порядок слів	přímý (normální) slovosled
зворот, -ту	konstrukce
дієприкметниковий з.	participiální (příčest'ová) konstrukce
дієприслівниковий з.	přechodníková konstrukce
зворотний	zpětný
зв-на форма дієслова	reflexivní sloveso, zvrtné sloveso
з-не дієслово	reflexívum, reflexivní (zvrtné) sloveso
з. порядок слів	inverzní (obracený) slovosled, inverze
зв'язка	kopula, spona
дієслово-з.	kopulativní (sponové) sloveso
іменний присудок без з-ки	jmenný přísudek beze spony
іменний присудок зі з-кою	jmenný přísudek se sponou
нульова з.	nulová kopula (spona)
зв'язок, -зку	spojení, souvislost, vztah
детермінативний з.	determinační (určovací) spojení
комунікативний з.	komunikativní spojení
координативний з.	koordinační vazba
підрядний (гіпотактичний) з.	hypotaktické (podřadné) spojení

прямий з.	přímé spojení
синтаксичний з.	syntaktická vazba
сполучниковий з.	spojkové spojení
сурядний (паратактичний) з.	parataktické (souřadné) spojení
зіставно-протиставні відношення	srovnávací-odporovací vztahy
зміст, -ту	obsah, obsahová rovina
з. речення	větný obsah
змістовий	významový
з-ва пауза	významová pauza
знак, -ка	znak
знак оклику	vykřičník
знак питання	otazník
розділовий з.	interpunkční (rozdělovací) znak
значення	význam
граматичне з.	gramatický (mluvnický) význam
обсяг з.	rozsah významu
соціативне з.	sociativní význam
значущість	valeur, hodnota
мовна з.	jazyková hodnota
знахідний відмінок	akuzativ, čtvrtý pád
зовнішньосинтаксична структура	vnější syntaktická struktura věty
зразок розбору речення	vzor rozboru věty
зразок розбору словосполучення	vzor rozboru slovního spojení
зумовлений	podmíněný
з'ясувальний	zjišťovací, obsahový
з-не речення	obsahová věta
I	
іменний	jmenný
і-на конструкція	nominální (jmenná) konstrukce
і-на частина присудка	přísudkové jméno
і-не двоскладне речення	dvojčlenná věta nominální (jmenná)
і-не односкладне речення	jednočlenná věta nominální (jmenná)
і. головний член односкладного речення	nominální větný základ
і. підмет	nominální (jmenný) podmět
і. присудок	nominální (jmenný) přísudek
іменник, -ка	substantivum, podstatné jméno
інверсійний	inverzní

і. порядок слів	inverzní slovosled
інверсія	inverze
інструменталь, -ля	instrumentál, sedmý pád
інтонація	intonace
і. переліку	intonace výčtu, výčtová intonace
і. речення	intonace větná
оклична і.	zvolací intonace
питальна і.	tázací intonace
фразова і.	větná intonace
інфінітивний	infinityvní
і-на конструкція	infinitivní konstrukce, konstrukce s infinitivem
і-не односкладне речення	jednočlenná věta infinitivní
і. підмет	infinitivní podmět
інфінітивно-безособове речення	infinitivní věta neosobní
інфінітивно-називне речення	infinitivní věta jmenovací
К	
квазі-речення	kvazivěta
керування	řízenost, rekce
безприйменикове к.	bezpředložková rekce (řízenost)
приймениково-відмінкове к.	předložková rekce (řízenost)
к. сильне	silná rekce
к. слабке	slabá rekce
кількісний	kvantitativní
к-не означення	kvantitativní přívlastek
кількісно-іменна будова	kvantitativně-jmenná stavba
кличний відмінок	vokativ, pátý pád
кома	čárka
комплетивні відношення	kompletivní vztahy
компонент, -та	komponent
головний к.	hlavní komponent
детермінативний к.	determinační (určovací) komponent
конструкція	konstrukce
к. з послідовною підрядністю	konstrukce s postupným podřazením
сегментовані к-ії	segmentované konstrukce, členěné konstrukce
комунікативна структура речення	komunikativní struktura věty
кореляція	korelace
координація	koordinace

крапка	tečka
крапка з комою	středník
три к-ки	tři tečky
Л	
лапки	uvozovky
логічний	logický
л. наголос	důraz, logický přízvuk
локатив	lokativ, šestý pád
М	
майбутній час	budoucí čas
минулий час	minulý čas
місцевий відмінок	lokativ, šestý pád
мовлення	parole, mluva, řeč
мовний	jazykový
м-на інтонація	jazykový intonace
м-на система	jazykový systém
м-на структура	jazyková struktura
м-ні функції	jazykové funkce
мовні чинники	jazykové faktory
модальний зв'язок	modální spojení
модальність	modalita // modálnost
м. речення	modalita věty
синтаксична м.	syntaktická modalnost
Н	
називний відмінок	nominativ, první pád
наказовий	imperativní, rozkazovací
н. спосіб	rozkazovací způsob // imperativ
н. речення	imperativní, rozkazovací věta
н.знак оклику	rozkazovací vykřičník
напівпредикативний зв'язок	polopredikativní spojení
невідокремлений	neoddělený
недоконаний вид	nedokonavý vid
неоднорідний	nestejnorodý, nesouřadný
н-не означення	postupně rozvíjející přívlastek, nesouřadný p.
н-ні члени речення	nehomogenní (nestejnorodé) větné členy
непоширений	nerozvítý, holý

н-не речення	holá věta
н. член речення	holý (nerozvitý) větný člen
непрямий	nepřímý
н-ма мова	nepřímá řeč
н. відмінок	casus obliquus, nepřímý pád
н. додаток	nepřímý předmět
нерозчленоване складнопірядне речення	nečlenité podřadné souvětí
неузгоджене означення	nekongruentní (neshodný) přívlastek
номінативне речення	jednočlenna věta nominální, nominativní v.
О	
об'єкт, -та	objekt, předmět
об'єктивна модальність	objektivní modalnost
об'єктні відношення	objektový (předmětový) vztah
обірване речення	neúplná věta // přerušená věta
обставина	přísllovečné určení
о. допусту	přísllovečné určení připustky
о. мети	přísllovečné určení účelu
о. міри та ступеня	přísllovečné určení míry a stupně
о. місця	přísllovečné určení místa
о. наслідку	přísllovečné určení в«слідку (účinku)
о. причини	přísllovečné určení příčiny (důvodu)
о. способу дії	přísllovečné určení způsobu
о. стану	přísllovečné určení stavu
о. умови	přísllovečné určení podmínky
о. часу	přísllovečné určení času
обставинний	přísllovečný, adverbialní
о. детермінант	přísllovečný determinant
о-не пірядне речення	vedlejší věta přísllovečná
однорідний	souřadný
о-ні додатки	několikanásobný předmět
о-ні обставини	několikanásobné přísllovečné určení
о-ні означення	několikanásobný přívlastek
о-ні члени речення	několikanásobný větný člen
односкладне речення	jednočlenná věta
ознака	příznak
розрізнявальна о.	rozlišující příznak
синтаксична о.	syntaktická vlastnost

означальний 1	určující
о. член	určující
означальний 2	přívlastkový
о-не підрядне речення	vedlejší věta atributová (přívlastková)
означення	přívlastek // atribut
о. неоднорідне	postupně rozvíjející přívlastek, nesouřadný p.
о. неузгоджене	přívlastek nekongruentní (neschodný)
о.однорідне	několikanásobný přívlastek
о. узгоджене	přívlastek kongruentní (schodný)
означено-особові речення	věta s určitým (konkretním) podmětem
окличне речення	exklamativní (zvolací, interjekční) věta
опорне слово	základní slovo
опосередкований зв'язок	nepřímé (zprostředkované) spojení
опущений	eliptický, vypuštěný
о. підмет	nevyjádřený podmět
о. член речення	eliptický (vypuštěný) větný člen
орудний відмінок	instrumentál, sedmý pád
особа	osoba
особове закінчення	osobní koncovka
П	
парадигма	paradigma
парцеляція	parcelace
питальне речення	tázací věta
підмет, -та	subjekt, podmět
виражений (висловлений) п.	vyjádřený podmět
група п-а	podmětová část věty
займенниковий п.	pronominální (zájmenný) podmět
іменний п.	nominální (jmenný) podmět
п. інфінітивний	infinitivní podmět
невизначений п.	neurčitý podmět
невиражений (опущений, невисловлений) п.	nevyjádřený podmět
неозначений п.	neurčitý podmět
поширений п.	rozvitý podmět
п. простий	podmět jednoduchý
п. складений	podmět složený
підрядність	hypotaxe, podřadnost
повне речення	úplná věta

позамовні чинники	mimojazykové faktory
позиційна закріпленість	fixace, stálost pozice
порівняльний зворот	srovnávací konstrukce (obrat)
порядок слів	slovosled
постпозиція	postpozice
похідний	odvozený, sekundární
поширений	rozvítý
п-не речення	rozvítá věta
п. член речення	rozvítý větný člen
пояснювальний	explikativní
п-не відношення	explikativní (vysvětlovací) vztah
предикат, -та	predikát, přísudek
граматичний п.	gramatický (mluvnický) predikat (přísudek)
одновалентний (дво-,три-, чотири-, п'яти-, шести-) п.	jednovalenční (dvou-, tří-, čtyř-, pěti-, šesti- p.
предикативний	predikativní
п-на ознака	predikativní příznak
п-не відношення	predikační vztah
п-не значення	predikativní význam
п-не речення	predikativní věta
п-не словосполучення	predikační (základní) syntagma
п. зв'язок	predikativní spojení
предикативність	predikativnost
приєднувальні відношення	dodatkové vztahy
прийменник, -ка	prepozice, předložka
прийменниковий додаток	předložkový předmět
прикладка	přístavek
прикметник, - ка	adjektivum, přídavné jméno
прилягання	přimykání, adjunkce
відмінкове п.	pádové přimykání
інфінітивне п.	infinitivní přimykání
прийменниково-відмінкове п.	předložkové pádové přimykání
прислівникове п.	adverbativní přimykání
присвійний	posesivní, přivlastňovací
п. займенник	přivlastňovací zájmeno
п. прикметник	přivlastňovací přídavné jméno, přivlastňovací adjektivum
прислівник, -ка	adverbium, příslovce

присудок, -ка	přísudek, predikát
група п-дка	přísudková část věty
п. дієслівний	přísudek slovesný
п. іменний	přísudek jmenný
п. простий	přísudek jednoduchý
п. складений	přísudek složený
п. складний (подвійний)	přísudek složitý (dvojitý)
прямий	přímý
п-а мова	přímá řeč
р. відмінок	přímý pád
п. додаток	přímý předmět
р. порядок слів	přímý pořadek slov
пунктуація	interpunkce
Р	
репліка	replika
речення	větný celek, věta
агентивне р.	agentivní, činitelská věta
багаточленне складне р.	složené (složitě) souvětí
бажальне р.	deziderativní (přací) věta
безособове р.	impersonální (neosobní) věta
буттєве (екзистенційне) р.	existenciální věta
буттєве номінативне р.	existenciální nominativní věta
вигукове р.	citoslovečná věta, interjekční věta
вказівне номінативне р.	ukazovací nominativní věta
власне-називне р.	jmenovací nominativní věta
вокативне р.	vokativní věta
вставлене р.	parentetická (vsuvková) věta , vsuvka
вставне р.	větná vsuvka
генітивне р.	genitivní věta
головне р.	hlavní věta
двоскладне р.	dvojčlenná věta
другорядне р.	vedlejší věta
єднальнє складносурядне р.	kopulativní (slučovací) souvětí
залежне р.	závislá věta
заперечне речення	negační (záporná) věta
з'ясувальне р.	obsahová věta
контекстуальне неповне р.	kontextově neúplná věta

іменне двоскладне р.	dvojčlenná věta nominální (jmenná)
іменне односкладне р.	jednočlenná věta nominální (jmenná)
інфінітивне односкладне р.	jednočlenná věta infinitivní
наказове р.	imperativní (rozkazovací) věta
неозначено-особове р.	věta s všeobecným podmětem
непоширене р.	nerozvitá věta, holá věta
номінативне р.	jednočlenná v.jmenná (nominální),nominativní v.
нерозчленоване складнопірядне речення	nečlenité podřadné souvětí
односкладне дієслівне р.	jednočlenná věta verbální (slovesná)
односкладне іменне р.	jednočlenná věta nominální (jmenná)
означальне р.	vedlejší věta atributová (přívlastková)
означено-особові речення	věta s určitým (konkretním) podmětem
окличне р.	exklamativní (zvolací, interjekční) věta
оцінне номінативне р.	hodnotící nominativní věta
питальне р.	tázací věta
пірядне р.	vedlejší věta
повне р.	plná věta
поширене р.	rozvitá věta
просте двоскладне р.	jednoduchá dvojčlenná věta
просте непоширене р.	jednoduchá holá věta
просте односкладне р.	jednoduchá jednočlenná věta
просте ускладнене р.	jednoduchá věta s volně připojeným členem
просте поширене р.	jednoduchá věta rozvitá
р.-звертання (синт. вокатив)	syntaktický vokativ
р.-прикладка	přístavková věta
р.-репліка	větná replika
розповідне р.	enunciativní (oznamovací) věta
розчленоване складнопірядне р.	členité podřadné souvětí
самостійне р.	samostatná věta
складне р.	souvětí, věta složená
складне р. з кількома типами синтаксичного зв'язку	souvětí s několika typy syntaktických vztahu
складне сполучникове р.	souvětí se spojovacím výrazem
складнопірядне р.	hypotaktické (podřadné) souvětí
складнопірядне сполучникове р.	předložkové hypotaktické (podřadné) souvětí
складносурядне безсполучникове р.	bezpředložkové souvětí
складносурядне р.	parataktické (souřadné) souvětí
складносурядне р. відкритої структури	par-é (s-é) souvětí s otevřenou strukturou

складносурядне р. закритої структури	par-é (s-é) souvětí s uzavřenou strukturou
спонукальне р.	apelová (vybízecí, výzvola) věta
структурно неповне р.	strukturně neplná věta
сурядне р.	koordinační věta
частковозаперечне р.	věta s částečným zápořem
рід, -ду	rod
жіночий р.	ženský rod, femininum
подвійний р.	dvojí rod
середній р.	střední rod, neutrum
спільний р.	společný rod
чоловічий р.	mužský rod, maskulinum
різнотипні частини	části různého typu
розділовий	disjunktivní
р. знак	interpunkční (rozdělovací) znaménko
р-ві відношення	disjunktivní (vylučovací) vztahy
р-ві знаки видільні	rozdělovací znaménka oddělovací
р-ві знаки відокремлювальні	rozdělovací znaménka vyčleňovací
С	
семантика	sémantika
синтаксичний	syntaktický
с-на одиниця	syntaktická jednotka
с-на однорідність	syntaktická stejnorodost
с-не значення	syntaktický význam
с. зв'язок	syntaktický (skladební, skladebný) vztah
с. розбір речення	syntaktický rozbor věty
синтаксично-нерозкладне словосполучення	syntakticky nečlenitelné slovní spojení, syntagma
ситуативно неповне речення	situačně neúplná věta
складна синтаксична конструкція	složená syntaktická konstrukce
складне речення	souvětí
складнопідрядне речення	podřadné souvětí
складносурядне речення	souřadné souvětí
слово	slovo
сполучне с.	spojovací slovo
вільне сполучення слів	volné spojení slov
вставлене с.	slovní vsuvka, vsuvka
вставне с.	nevětná v-ka, v-ka vyjádřená slovem, parenthese
словосполучення	slovní spojení, syntagma

смісловий	významový
с-ва	významová pauze
с-ве членування висловлювання	aktualní (kontextové) členení výpovědi
с. компонент	významová složka
с. принцип	významový princip
сполучення	spojení
безсполучникове с.	bezpředložkové spojení
вільне с. слів	volné spojení slov
стале с. слів	ustalené spojení slov
сполучник	spojka
с. єднальний (копулятивний)	spojka kopulativní (slučovací)
с. підрядний (гіпотактичний)	hypotaktická (podřadící) spojka
с. пояснювальний	spojka explikativní (vysvětlovací)
с. приєднувальний	spojka připojovací
с. протиставний	spojka adverbzativní (odporovací)
с. розділовий	spojka disjunktivní (vyučovací)
сполучниковий зв'язок	spojkové spojení
сполучні засоби	spojovací prostředky
спонукальний	vybízečí
с-на частка	vybízečí částice
с-не речення	apelová (vybízečí, výzvová) věta
с-не значення дієслів	apelový (vybízečí, výzvový) význam modu
спонукально-бажальне номінативне речення	přací nominativní věta
спосіб, -собу	modus, slovesný způsob
дійсний с.	indikativ, oznamovací způsob
наказовий с.	imperativ, rozkazovací způsob
умовний с.	kondicionál, podmiňovací způsob
стверджувальне речення	kladná věta
структурна організованість	strukturní uspořádanost
суб'єктне відношення	subjektový (podmětový) vztah
субстантивоване слово	substantivizované slovo
сукупність	souhrn
супровідна функція	průvodní funkce
сурядний	parataktický, souřadný spojení
с-не речення	koordinální věta
с-не словосполучення	koordinální (přířad'ovací) spojení
с. зв'язок	parataktické, souřadné spojení

сурядність	parataxe, souřadnost
Т	
текст, -ту	text
аналіз т.	analýza textu
термін, -на	termin, odborný název
тип, -пу	typ
т. речення	typ věty
т. словосполучення	typ syntagmatu
тире	pomlčka
тотожність смислу	významová totožnost
три крапки	tři tečky
У	
узагальнено-особові речення	věta s všeobecným podmětem
узагальнювальне слово	zobecňující slovo
узгоджене означення	shodný přívlastek
узгодження	kongruence, shoda
умовний	kondicionální, podmínkový
у. спосіб	podmiňovací způsob, kondicionál
у-не підрядне речення	kondicionální (podminková) věta
Ц	
центр, -ру	jádro
ц. речення	jádro věty
цитата	citát
цілий	celý
складне синтаксичне ц-ле	složená syntaktická celistvost
Ч	
час, -су	čas
майбутній ч.	budoucí čas
минулий ч.	minulý čas
теперішній ч.	přítomný čas
частка	partikule, částice
числівник, -ка	humerále, číslovka
число	číslo
член, -на	člen
відокремлений ч. речення	samostatný větný člen
головний ч. речення	základní větný člen

другорядний ч. речення	rozvíjející člen
залежний ч. речення	závislý člen
непоширений ч. речення	holý (nerozvitý) větný člen
однорідні ч-ни речення	několikanásobný větný člen
порядок ч-нів речення	slovosled, pořadek slov ve větě
поширений ч. речення	rozvitý větný člen
складний ч. речення	složený větný člen
асоціативний ч. речення	sociativní větný člen
упущений ч. речення	eliptický (vypuštěný) větný člen
ч. речення	větný člen
ч. словосполучення	člen syntagmatu
членування	segmentace, členění
а. членування	aktuální (kontextové) členění výpovědi
Я	
якісний	kvalitativní
я-не. означення	kvalitativní přívlastek
я. прикметник	kvalitativní (jakostní) adjektivum, př. j.
якісно-відносний	jakostně vztahový

Література

ПІДРУЧНИКИ та ПОСІБНИКИ

1. Ачилова В. П. Синтаксис і пунктуація української мови в таблицях і схемах: навчальний посібник. – Сімферополь: Доля, 2006. – 172 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. – К.: Рад. шк., 1982. – 209 с.
4. Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис. – 2-е вид., перероб. і доп.- К.: Вища шк., 1989 – 334 с.
5. Дорошенко С. І. Граматична стилістика української мови.– К.: Рад. шк., 1985.– 200 с.
6. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови. – К.: ВЦ “Академія”, 2010. – 384 с.
7. Загнітко А. П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс): Навч. посібник. – У 2 х ч. – К.: ІЗМН, 1996. – Ч. 1. – 202 с.; Ч.2. – 240 с.
8. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: Либідь, 1992. – 312 с.
9. Плющ М. Я., Грипас Н. Я. Граматика української мови в таблицях. Навчальний посібник. – К.: Вища шк., 2004. – 167 с.
10. Плющ М. Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний аспекти). – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 92 с.
11. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
12. Сучасна українська літературна мова: Підручник / О. Д.Пономарів, В. В.Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. / За ред. О. Д.Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – 400 с.
13. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис : підручник / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін. – К.: Знання, 2010. – 441 с.
14. Сучасна українська літературна мова: Підручник / Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук, думка, 1972. – 516 с.
15. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін. / За ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – 414 с.
16. Украинская грамматика / Отв. ред. В. М. Русановский. – К.: Наук, думка, 1986.– 360 с.
17. Христіанінова Р. О. Просте речення в шкільному курсі української мови: Посібник для вчителя. – К.: Рад. шк., 1991. – 160 с.
18. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. – К.: Academia, 2004. – 356 с.

МОНОГРАФІЇ

1. Арполенко Г. П., Забеліна В. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові. – К.: Наук, думка, 1982. – 132 с.
2. Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові. – К.: Вид-во Київ. держ. пед. ін-ту, 1987. – 79 с.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук, думка, 1992. – 224 с.
4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук, думка, 1983. – 219 с.
5. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. – К.: Наук, думка, 1991. – 192 с.
6. Горяний В. Д. Односкладні речення в українській мові. – К.: Рад. шк., 1983. – 165 с.
7. Грищенко А. П. Складносу́рядне речення в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук, думка, 1969. – 155 с.
8. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. – Харків: Вища шк., 1980. – 151 с.
9. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
10. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка сучасної української мови: Морфологія-Синтаксис. – Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
11. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису. Вид. 3-тє, виправл. і доп. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 294 с.
12. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 168 с.
13. Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення. – К.: Вища шк., 1985. – 178 с.
14. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук, думка, 1966. – 324 с.
15. Синтаксис словосполучення і простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки). – К.: Наук. думка, 1975. – 222 с.
16. Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення. – К.: Вид-во Українського мовно-інформаційного фонду, 1997. – 216 с.
17. Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук, думка, 1968. – 228 с.
18. Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 183 с.

СТАТТІ

1. Безпояско О. К. Інфінітив у функції другорядних членів речення // Укр. мова і літ. в шк. – 1984. - № 3. – С. 51-53.
2. Білодід І. К. Надфразні єдності як елемент тексту в функціональних стилях літературної мови // Мовознавство. – 1979. – № 2. – С. 14-23.

3. Богдан М. М. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними // Укр. мова і літ. в шк. – 1981. – № 7. – С. 41-48.
4. Богдан М. М. Складнопідрядні речення з підрядними означальними // Укр. мова і літ. в шк. – 1986. – № 6. – С. 36-41.
5. Богдан М. М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядних речень // Укр. мова і літ. в шк. – 1979. – № 1. – С. 69-75.
6. Бровко А. С. Розмежування означуваного слова і прикладки // Укр. мова і літ. в шк. – 1970. – № 3. – С. 20-23.
7. Бронська А. А. Про синтаксичні відношення у безсполучникових складних реченнях // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 56-63.
8. Галас А. М. Структурні і функціональні особливості періоду в українській літературній мові: АКД. – Ужгород, 1997. – 23 с.
9. Герман К. Ф. Складносурядні речення з градаційними сполучниками // Укр. мова і літ. в шк. – 1972. – № 1. – С. 28-30.
10. Давидова Л. П. Із спостережень над структурою і функціями субстантивних словосполучень // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. – № 11. – С. 20-24.
11. Дорошенко С. І. Безсполучникові складні речення // Укр. мова і літ. в шк. – 1980. – № 5. – С. 20-26.
12. Дорошенко С. І. Безсполучникові складні речення в системі синтаксичних синонімів // Укр. мова і літ. в шк. – 1978. – № 5. – С. 37-40.
13. Дудик П. С. Еліптичні речення з невербіалізованими головними членами // Мовознавство. – 1982. – № 1. – С. 21-26.
14. Дудик П. С. Питальні речення і питальні слова-речення // Укр. мова і літ. в шк. – 1975. – № 1. – С. 26-36.
15. Дудик П. С. Спонукальні речення і слова-речення // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. – № 9. – С. 30-35.
16. Єрмакова С. Д. Про однорідність головних членів у односкладних реченнях // Укр. мова і літ. в шк. – 1969. – № 10. – С. 33-35.
17. Жайворонок В. В. Вставні речення та розділові знаки при них // Укр. мова і літ. в шк. – 1980. – № 6. – С. 16-19.
18. Іваницька Н. Л. Непоширене речення в українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1984. – № 2. – С. 31-35.
19. Іващенко Д. П. Відокремлені означення // Укр. мова і літ. в шк. – 1972. – № 9. – С. 50-52.
20. Кадомцева Л. О. Граматичні форми ускладнення простого речення // Укр. мова і літ. в шк. – 1988. – № 2. – С. 29-33.
21. Кващук А. Г. Складнопідрядні речення з підрядними допустовими // Укр. мова і літ. в шк. – 1975. – № 8. – С. 44-51.
22. Ключковський Б. Г. Прикладка і сполучення неприкладкового характеру // Укр. мова і літ. в шк. – 1976. – № 12. – С. 20-29.
23. Кобилянська М. Ф. Керування орудним відмінком в українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1982. – № 10. – С. 34-41.

24. Козачук Г. О. Підмети, виражені словосполученнями // Укр. мова і літ. в шк. – 1982. – № 1. – С. 36-39.
25. Кононенко В. І. Подвійні синтаксичні зв'язки // Укр. мова і літ. в шк. – 1975. – № 11. – С. 31-42.
26. Кононенко В. І. Синтаксичні зв'язки в ускладненому реченні // Укр. мова і літ. в шк. – 1980. – № 1. – С. 27-34.
27. Кучеренко І. К. Логіко-граматична природа речень з однорідними членами // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 29-37.
28. Кучеренко І. К. Логіко-граматична природа речень з узагальнюючими словами при однорідних членах // Мовознавство. – 1977. – № 6. – С. 7-12.
29. Кучеренко І. К. Складні речення з сурядністю і підрядністю // Укр. мова і літ. в шк. – 1973. – № 11. – С. 25-31.
30. Кучеренко І. К. Складнопідрядні речення з кількома підрядними // Укр. мова і літ. в шк. – 1973. – № 5. – С. 30-39.
31. Майданський М. Н. Про однорідні і неоднорідні означення // Укр. мова і літ. в шк. – 1956. – № 4. – С. 31-35.
32. Мановицька А. Я. Зв'язок присудка із звертанням // Укр. мова і літ. в шк. – 1970. – № 7. – С. 20-23.
33. Мановицька А. Я. Узгодження присудка із звертанням // Укр. мовознавство. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1974. – Вип. 2. – С. 52-61.
34. Піскун Г. О. Складний присудок і його структурні типи // Синтаксична будова української мови / Ред. кол.: М. А. Жовтобрюх (відп. ред.) та ін.. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 5-29.
35. Потапенко О. І. Вставні слова і вставні речення // Укр. мова і літ. в шк. – 1979. – № 2. – С. 66-68.
36. Панасенко І. С. Ознаки сильного іменникового керування // Укр. мовознавство. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1985. – Вип. 3. – С. 79-83.
37. Рогаль М. С. Відокремлені додатки // Укр. мова і літ. в шк. – 1974. – № 1. – С. 71-72.
38. Рожило Д. П. Співвідносність сполучникових і безсполучникових складних речень // Укр. мова і літ. в шк. – 1972. – № 10. – С. 59-63.
39. Семенюченко М. Л. Розмежування часових і умовних підрядних речень // Укр. мова і літ. в шк. – 1973. – № 2. – С. 34-37.
40. Скаб М. С. Семантико-синтаксичні функції українського вокатива // Мовознавство. – 1987. – № 5. – С. 86-88.
41. Слинько І. І. Речення із звертаннями, вставними словами, відокремленими членами // Укр. мова і літ. в шк. – 1980. – № 2. – С. 45-51.
42. Слинько І. І. Речення з однорідними членами // Укр. мова і літ. в шк. – 1976. – № 3. – С. 58-67.
43. Слинько І. І. Типи простих речень // Укр. мова і літ. в шк. – 1977. – № 9. – С. 51-59.
44. Шкарбан Т. М. Складні конструкції з однорідною супідрядністю в сучасній українській мові: Автореф. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – 19 с.

45. Шульжук К. Ф. Повні і неповні речення // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. – № 6. – С.63-65.
46. Шульжук К. Ф. Семантична структура складного багатокомпонентного речення // Мовознавство. – 1987. – № 6. – С.11-16.
47. Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні конструкції в системі речення // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 24-32.
48. Ярещенко А. П. Засоби вираження наказовості в українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. – № 6. – С. 32 -36.
49. Яценко І. Т. Чи є звертання членом речення?// Синтаксична будова української мови / Ред. кол.: М. А. Жовтобрюх (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1968. – С.83-92.

ЗБІРНИКИ ВПРАВ І ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ

1. Брицина О. І. Сучасна українська літературна мова: Зб. впр. – К.: Вища шк., 1977. – 362 с.
2. Вакалюк Я. В., Лесюк М. П. Українська мова: Зб. диктантів і впр.: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1993. – 269 с.
3. Дудик П. С., Єрмакова С. Д., Литовченко В. М. Сучасна українська літературна мова. Зб. впр: для лабораторних робіт. – К.: Радянська школа, 1987. – 256 с.
4. Кобилянська М. Ф, Гуйванюк Н. В. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис: Зб. впр. – К.: Вища шк., 1992. – 271 с.
5. Плющ М. Я. та ін. Сучасна українська літературна мова: Зб. вправ: Навч. посібник / М. Я. Плющ, О. І. Леута, Н. П. Гальона. – К.: Вища шк., 1995. – 284 с.
6. Українська мова: Тестові завдання / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 528 с.

ДОВІДНИКИ

1. Бурячок А. А. та ін. Довідник з українського правопису. – 3-тє вид., випр. і доповн. – К.: Рад. шк., 1984. – 280 с.
2. Лобода В. В., Скуратівський Л. В. Українська мова в таблицях: Довідник. – К.: Вища шк.,1993. – 240 с.

СЛОВНИКИ

1. Антоненко О., Лобур Н., Паламарчук О, Стрельчук Г., Шевченко М. Українсько-чеський словник лінгвістичної термінології. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 200 с.
2. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища шк., 1985. – 360 с.
3. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М.Русанівський, О. О.Тараненко (співголови), М. П.Зяблюк та ін. – Вид. 3-тє, зі змінами і доп. – К.: “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана., 2007. – 856 с.

Список таблиць

С И Н Т А К С И С		ТЕРМІН	ГОЛОВНІ ПОНЯТТЯ	ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ СИНТАКСИСУ
(грец. σύνταξις – побудова, зв’язок, з’єднання), вперше термін вжитий у III ст. до н.е. стоїками				
1)	розділ мовознавства (= система лінгвістичних понять про синтаксичну будову мови; розділ граматики, який вивчає грам. будову речень і словосполучень, їхні типи, функції та особливості вживання, роль у них слова (І. Вихованець)			
2)	власне будова мови (= грам. будова речень і словосполучень, способи поєднання у них слів, правила творення й функціонування речень і словосполучень (Вихованець)			
	синтаксичні одиниці, синтаксичний зв’язок, семантико-синтаксичні відношення, синтаксичні категорії, синтаксична позиція, синтаксична функція (див. УЕ)			
1	формально-граматичний (власне синтаксичний) (Л. Булаховський, Є. Тимченко, П. Фортунатов) <u>основні поняття</u> : член речення, синтаксична форма члена речення, форма синтаксичного зв’язку			
2	семантико-синтаксичний (І. Вихованець, К. Городенська, Н. Гуйванюк, А. Мухін) синтаксема – елементарна синтаксична одиниця, яка характеризується співвідношенням форми та змісту; (= мінімальна елементарна синтаксична одиниця, компонент семантичної структури речення (І. Вихованець)			
3	власне семантичний (логіко-універсальний) (Й. Андерш, І. Вихованець, В. Гак) <u>основна одиниця – семантема</u> , розмежування семантичних ролей учасників дії (агенса, пацієнта і т.д.) (напр., відношення агенса – дія: <i>студент читає</i> ; носій стану – стан: <i>дівчина спить</i> ; агенса – дія – пацієнт: <i>учні складають іспит</i>)			
4	комунікативний (І. Вихованець, К. Городенська, Г. Золотова, М. Скаб, І. Слинко та ін.) <u>основна одиниця – комунікатема</u> , речення називається висловленням , що диференціюється на тему та рему			
5	прагматичний (В. Гак, Г. Почепцов, І. Сусов та ін.) <u>основна одиниця – прагматема</u> , встановлення умови та мети реалізації речення в мовленнєвій ситуації; визначення позицій мовців (та сама фраза з тим самим змістом вимовляється з різною метою: (колезі:) <i>Я зайду до тебе</i> – обіцянка (як <i>прагматема</i>); (учневі, який не виконав завдання:) <i>Я зайду до тебе</i> – попередження (як <i>прагматема</i>); (недбайливому учневі:) <i>Я зайду до тебе</i> – погроза (як <i>прагматема</i>)); визначення прагматичних типів речень-висловлень: <i>Я напишу</i> ; <i>Я прийду</i> (речення-обіцянка, або <i>примісив</i>); <i>Я покажу тобі, як красти квіти</i> (речення-погроза, або <i>менасив</i>) і под.			
1	синтаксичне слово //мінімальна синтаксична одиниця (член речення або елемент словосполучення)			СИНТАКСИЧНІ ОДИНИЦІ
2	словосполучення – непередикативна синтаксична одиниця			
3	речення – центральна одиниця синтаксису (просте та складне)			
	1. Окремі лінгвісти визнають синтаксичною одиницею лише речення (Ю. Долгов) 2. Інші – словосполучення, речення, складне синтаксичне ціле (надфразова єдність), період, абзац, текст, пряма мова (І. Гальперін, Д. Ізаренков, Т. Ніколаєва та ін.) 3. Словосполучення → до сфери мовлення (В. Мігірін та ін.)			

Табл. 1. Предмет і завдання синтаксису

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВА, СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ та РЕЧЕННЯ			
СПІЛЬНІ РИСИ СЛОВА і СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ	РІЗНИЦЯ між СЛОВОМ і СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМ	ВІДМІННОСТІ між РЕЧЕННЯМ і СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМ	НЕ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ
обидва виконують номінативну функцію	Словосполучення – <u>мінімальний контекст для слова</u>	<u>словосполучення</u> виконує номінативну функцію , а <u>речення</u> – комунікативну	поєднання підмета з присудком
відсутність предикативності	словосполучення будується тільки на основі підрядного зв'язку	<u>словосполучення</u> входить у комунікативну систему <u>тільки через речення</u>	вставні слова: <i>Сьогодні, <u>напевно</u>, він приїде.</i>
будівельний матеріал для речення	різна кількість смыслових показників	словосполученню властива інтонація називання , а реченню – повідомлення	аналітичні форми прикметників і дієслів (<i>більш високий, буду навчатися</i>)
система форм слова і словосполучення визначається стрижневим словом	у словосполученні активно виявляються граматичні категорії опорних слів	словосполучення складається <u>мінімально з двох</u> повнозначних одиниць, речення – може <u>і з одного слова</u> (пор.: <i>новий словник, йти вулицею і Весна. Доцить.</i>)	однорідні члени речення
		у словосполученні один з членів <u>підпорядковується</u> іншому (субординативні відношення), в реченні вони <u>координуються</u> один щодо іншого, пор.: <i>квіти в росі, щасливий час і Пахне троянда; Пролунало могутнє "ура!"</i>	напівпредикативні сполучення слів (напівпредикативний підрядний зв'язок)
		наявність предикативності тільки в реченні	члени речення, з'єднані присудковим зв'язком: <i>Зробили ми вже багато, а недоліки є – <u>і досить серйозні</u></i> (вони ускладнюють семантичну структуру речення)
		в реченні реалізуються <u>всі наявні форми синтаксичного зв'язку</u> , в словосполученні – <u>тільки підрядний прислівний зв'язок</u> не всі сполучення слів у реченні є словосполученнями	фразеологізми та синтаксично нерозкладні конструкції: <i>чоловік похилого віку, крутити носом, золоті руки.</i>

Табл. 2. Порівняльна характеристика слова, словосполучення та речення

ВИДИ ПІДРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ В СЛОВОСПОЛУЧЕННІ			
УЗГОДЖЕННЯ	КЕРУВАННЯ	ПРИЛЯГАННЯ	КОРЕЛЯЦІЯ
1. ЗА ПОВНОТОЮ а) <u>ПОВНЕ</u> залежне слово узгоджується з головним у всіх можливих формах (рід, число, відмінок) <i>новий словник, нова книга, нове вікно; новому студенту, новим студентам</i> б) <u>НЕПОВНЕ</u> залежне слово не узгоджується з головним в 1-й або більше форм: <i>нові студенти</i> 2. ЗА ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНИМ І СМИСЛОВИМ ПАРАМЕТРАМИ: а) формально-граматичне: залежне слово узгоджується з головним суто формально: <i>високе дерево;</i> б) смислове: залежне слово узгоджується з головним за змістом: <i>сільський листоноша / сільська листоноша;</i> в) умовно-граматичне: залежне слово узгоджується з головним, що набуло ознак синтаксичної субстантиваци: <i>журливе «кору»;</i> г) асоціативне: залежне слово узгоджується з головним родовим словом, що не назване: <i>свіжес (капуста) кольрабі.</i>	1. ЗА ПОТЕНЦΙΑЛОМ а) <u>СИЛЬНЕ</u> – головне слово виражене: - перехідним дієсловом <i>прочитати книгу</i> - віддієслівним іменником від перех. дієслова - префіксальним дієсловом, префікс якого вимагає в постпозиції такого самого прийменника <i>накрити на стіл</i> - префіксальним дієсловом, префікс якого вимагає в постпозиції певного прийменника <i>перейти через вулицю</i> - предикативним прикметником на зразок <i>зідний любові, спроможний на все</i> б) <u>НАПІВСИЛЬНЕ</u> – залежне слово в дав. відмінку реалізує адресатну семантику: <i>викладати матеріал студентам</i> в) <u>СЛАБКЕ</u> – залежне слово в орудн. відмінку реалізує інструментальну семантику: <i>вишивати рушник голкою, малювати картину пензлем (7. р.)</i> 2. ЗА ВАРІАТИВНІСТЮ а) варіативне: <i>вишити молока/-о, написати лист/-а</i> б) неваріативне: <i>поклукати брата</i> 3. ЗА СИНТАКСИЧНОЮ ПОЗИЦІЄЮ а) пряме: <i>читати книгу, подарувати словник</i> б) опосередковане: <i>дивитися крізь окуляри, чекати на делегацію</i>	1. ВЛАСНЕ ПРИЛЯГАННЯ залежне слово а) інфінітив: <i>бажання співати, говорити, мандрувати</i> б) прислівник: <i>читати вголос, тихо, повільно; їти співаючи, посміхаючись</i> в) дієприслівник: <i>читати настійуючи, говорити придивляючись</i> 2. ВІДМІНКОВЕ / ІМЕННЕ ПРИЛЯГАННЯ різні вирази прийменниково-відмінкових форм у вторинних функціях: <i>шафа (яка?) для взуття, гуляти (де?) у парку // там-тут, німі (куди?) до лісу // туди</i>	ЗА ПОВНОТОЮ ВІЯВУ 1. ПОВНА <i>хлопець-богатыр, дівчина-красуня, хлопці-запорожці</i> 2. НЕПОВНА <i>жінка-космонавт, місто-герой, дівчина-тракторист, (відсутнє узгодження у роді), місто Чернівці, місто Черкаси (відсутнє узгодження у числі)</i>

Табл. 3. Види підрядного зв'язку в словосполученні

ВИДИ СИНТАКСИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ У РЕЧЕННІ			
характер синтаксичної залежності			
двобічна	однобічна	відсутність залежності, тобто незалежність	детермінативний
предикативний	підрядний	сурядний	
1) координація а) у <u>простому</u> реченні – між підметом і присудком <i>Студент читає книгу</i> б) у <u>складному</u> реченні – одна із частин речення виконує роль підмета щодо 2-ої частини <i>Хто виконав завдання, може йти додому</i> 2) співположення <i>Жити – Батьківщині служити</i> 3) взаємозв'язок <i>Машина – стоп, Двері – гу!</i> <i>Ми – за мир.</i>	1) узгодження (прикметники, займенникові та порядкові прикметники, дієприкметники: <i>широка долина, мій приятель, другий поверх, загаданий роман</i> 2) кореляція (потождження): <i>студент-випускник, звіробиї-трава</i> 3) керування: <i>зустріти колегу, гідний поваги</i> 4) прилягання: <i>тихо мовити, читати лежачи</i> (детальніше див. Таблиця 2) • Підрядний зв'язок може використовуватись і в складному реченні, де залежний компонент – окрема предикативна частина	поспільно-структурно автономні компоненти а) у простому реченні – однорідні члени речення: <i>Мені подарували книги та зошити, ноти та словник.</i> б) у складному реченні – поспільно-структурно автономні предикативні частини: <i>Ми готувалися до вечора, а вони складали іспит.</i>	- детермінативний а) у простому реченні окремий компонент речення пов'язується з предикативною основою речення як цілісність: <u>На кафедрі обговорювали результати іспитів</u> б) у складному – підрядна частина прилягає до головної: <u>Для того щоб любити власний народ, не треба нам ненавидіти інший народ</u> (О. Кобилянська) - дуалексивний – двобічна залежність реченнєвого компонента з підметом і присудком: <i>Батько був веселий і усміхнений. Брат приїхав щасливий і задоволений.</i> - напівпредикативний – включення конструкторів з власним опорним компонентом: <i>Діти, охоплені радістю, заспівали.</i> - опосередкований – уточнення через наявність окремого елемента, що займає відповідну синтаксичну позицію: <i>В університеті, на другому поверсі, біля кабінету на мене чекав Андрій.</i> - модальний – включення особливих модальних компонентів: <i>звичайно, безперечно, поза всяким сумнівом</i> - інтродуктивний – за допомогою його в речення включається інший інформаційний план: <i>Хлопець (його в селі знав кожний!) повертався до матері.</i> - недиференційований – злиття сурядного та підрядного зв'язків в одній безсполучниковій формі сполучення предикативних частин: <i>Миттю не треба нагород, його судья нагородила</i> (Л. Костенко).

Табл. 4. Види синтаксичного зв'язку у реченні

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ (основна функція – номінативна)			
номінативна синтаксична одиниця, що складається з двох і більше пов'язаних підрядним зв'язком повнозначних компонентів, один з яких є стрижневим (головним), а другий – залежним.			
ТИПИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ			
за семантико-синтаксичними відношеннями (= за характером смислових відношень між компонентами)	за морфологічним вираженням головного слова (ГС)	за ступенем злитості їх компонентів	за будовою
1) АТРИБУТИВНІ – головне слово позначає предмет, роль означення <-> залежне – його ознаку (= прикметник, займенник, дієприкметник домінують: <i>любий словник, твоя книжка, жарений борщ</i>), але припускається модель: а) іменник + іменник без прийменника – <i>сторінка підручника</i> б) іменник + іменник з прийменником – <i>сукня з бавовни</i> в) іменник + інфінітив – <i>бажання читати</i> г) іменник + прислівник – <i>Іда верх, кава по-віднеськи</i> 2) ОБ'ЄКТНІ – головне слово вимагає поширення об'єктом: <i>читати книжку, писати лист ручкою, співати з друзями</i> М О Д Е Л І: а) дієслово / дієприкметник + іменник (з прийменником і без) – <i>співати пісню, схвалений Парламентом</i> б) дієслово + інфінітив – <i>запросити виступити</i> в) прикм + іменник – <i>радий зустрічі</i> г) віддієслівний іменник, співвідносний з дієсловом + іменник у знахідному відмінку – <i>читання роману, написання твору</i> 3) СУБ'ЄКТНІ – залежна форма позначає суб'єкта дії, діяча: <i>подарунок брата, змито дощем</i> 4) ОБСТАВИННІ – характеризують / кваліфікують дії / ознаки: а) часові – <i>прійти пізно</i> б) просторові – <i>відпочивати на морі</i> в) мети – <i>приїхати на відпочинок</i> г) причинові – <i>зайшовши всувереч</i> ґ) наслідку – <i>зустріти на щастя</i> 5) КОМПЛЕТИВНІ (доповнювальні) – <i>швидко писати</i> д) означально-обставинні – <i>швидко писати</i> е) головне слово вимагає смислового доповнення: <i>п'ять словників, термос кави</i> = переважно роль 1-ого члена речення 6) АПОЗИТИВНІ – обидва компоненти належать до однієї частини мови, другий характеризує головний: <i>студентка-відмінниця, місто-герой</i>	1) ІМЕННІ а) субстантивні (ГС – іменник) <i>весняний весір, рік життя рінка Дніпро, трохи поет</i> б) ад'єктивні (ГС – прикметник) <i>гарний таксі, більший двох, готовий відповідати, великий занадто</i> в) нумеральні (ГС – числівник) <i>прос студентів, перший у групі, оті четверо, рівно десять</i> г) прономінальні (ГС – займенник) <i>комусь із викладачів, вони обидва, всі повністю, хтось незнайомий</i> 2) ВЕРБАЛЬНІ (дієслово): <i>ставати дорослим, прийти першим, знати багато</i> 3) АДВЕРБАЛЬНІ (прислівник): <i>близько від університету, звідусіль з парку, менше десяти, зовсім близько, гірше від усього</i>	1) ВІЛЬНІ кожний компонент = окремий член речення: <i>гарно відгукатися, цікавий фільм</i> 2) СИНТАКСИЧНО ЗВ'ЯЗАНІ нечленовані, неподільні, цілісні, виконують роль одного члена речення: <i>багато учнів, о першій годині, хтось з нас</i> 3) ФРАЗЕОЛОГІЧНО ЗВ'ЯЗАНІ за значенням відповідають слову і можуть бути ним замінені: <i>голова дівча – забутий, гаряча голова – запалений, водити за ніс – обдурювати</i> 4) ЛЕКСИЧНО ЗВ'ЯЗАНІ – лексикалізовані стійкі, нерозкладні сполучення, але в них значення слів є прямим: <i>білий гриб (боровик), заїзнична коля (заїзничя)</i>	1) ПРОСТІ семантико-синтаксичне об'єднання 2-х лексико-повнозначних слів: <i>зустріти товариша, гарно співати</i> 2) СКЛАДНІ об'єднання 3-х і більше повнозначних слів: а) простоє словосполучення + залежне від нього слово: <i>добре відомий у країні; присмню вражений</i> б) головне слово + залежне від нього словосполучення: <i>гідний земного цистя, змайстрований власними руками</i> в) головне слово + 2-3 залежних слова, не пов'язаних між собою, які не утворюють словосполучення, найчастіше дієслівні словосполучення: <i>малявати картину пензлем, підійти до батька з листом</i>

Табл. 5. Словосполучення

		ПОНЯТТЯ РЕЧЕННЯ (у 1931 р. празький мовознавець І. Ріс навів близько 200 визначень речень) Синтаксична комунікативна одиниця, побудована за усталеним мовним зразком, яка виражає відносно закінчену думку чи певну емоцію	
		ОСНОВНІ ОЗНАКИ РЕЧЕННЯ	
1	ПРЕДИКАТИВНІСТЬ – <i>чес.</i> predikativnost, відношення змісту речення до об’єктивної дійсності		
2	ВІДТВОРЮВАНІСТЬ – <i>чес.</i> reprodukovatelnost, усталений зразок, за яким утворюються речення		
3	ПОРЯДОК СЛІВ – <i>чес.</i> slovosled, усталений порядок слів, властивий конкретній мові		
4	ІНТОНАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ – <i>чес.</i> intonační úprava, přítomnost intonačního modelu, наявність певної інтонаційної моделі		
5	ЧЛЕНОВАНІСТЬ – <i>чес.</i> členění / rozčlenění, поділ речення на окремі компоненти		
6	СМИСЛОВА ЗАВЕРШЕНІСТЬ – <i>чес.</i> významová ukončenost, більшість речень виражають завершену думку		
7	СТРУКТУРНА ОРГАНІЗОВАНІСТЬ – <i>чес.</i> strukturní organizovanost, речення будується за певними структурними моделями		
8	МОДАЛЬНІСТЬ – <i>чес.</i> modálnost, відношення мовця до змісту висловлювання, може бути виражена інтонаційно, морфологічними, лексико-граматичними та іншими засобами		

Табл. 6. Поняття речення. Основні ознаки речення

ТИПИ РЕЧЕНЬ						
ЗА МОДАЛЬНОСТЮ (7 модальних значень)	ЗА СПІВВІДНОШЕННЯМ ВИСЛОВЛЕНОГО З ОБ'ЄКТИВНОЮ ДІЙСНІСТЮ	ЗА ЕКСПРЕСІЄЮ	ЗА ОСОБЛИВОСТЯМИ			
			ВИРАЖЕННЯ ПРЕДКАТИВНОГО ЗВ'ЯЗКУ ТА ГРАМАТИЧНОЇ ОСНОВИ (ГО)	МОДЕРНІЗАЦІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ/ НЕРЕАЛІЗАЦІЇ ГОЛОВНИХ І ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ	НАВ'ЯЗНОСТІ / ВІДСУТНОСТІ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ	
1) розповідність → розповідні речення 2) питальність → питальні речення: а) власне-питальні б) питально-стверджувальні в) питально-заперечні г) питально-риторичні г) питально-спонукальні д) емоційно-питальні 3) спонукальність → форми наказового способу + форма дієсного способу + спонукальної частки (хай, нехай) 4) бажальність → умовна форма дієслова або інфігнітивна форма + частки би (б), аби, щоб, бодай, нехай, хай (у бажальній функції), хоч би, хоча б, коли б, якби 5) умовність → умовний спосіб дії + умовний спосіб дії + (зрідка) інфігнітив + частка якщо 6) ймовірність → складається із семантичних відтінків припущення, можливості, ймовірності... (мабуть, певне, ніби, десь, чи не, ледве не, навіряд чи) 7) перевірочність → модальні частки начебто, мовляв, буцим, нібито	1) стверджувальні а) розповідні: Весна прийшла; б) питальні: Ми поспішали? в) спонукальні: Хай слава вітає вас; г) бажальні: Подати б йому якийсь знак; г) умовні: І зовсім забулось би; д) ймовірні: Щось наче її тут не було; е) перепоповідні: Так, мовляв, все це відбувалось 2) запереччі а) загально-заперечні (заперечується присудок): Діти не пішли на прогулянку; б) частково-заперечні (заперечується не присудок, а будь-який інший член речення): Письменик пише не роман	1) окличні переддається емоційний стан мовця: а) оклично-розповідні: Діти працюють у саду!; б) питально-окличні: Хіто там прийшов?! в) спонукально-окличні: Прийдіть до нас сьогодні! г) бажально-окличні: Пишов би ти за ним!; г) умовно-окличні: Ходити б тобі в лісі!; д) ймовірно-окличні: Навіряд чи ви справитесь!; е) перепоповідно-окличні: На віку, мовляв, як на довгий пів! 2) неокличні відсутні емоційно-експресивне забарвлення (усі 7 модальних значень)	1) односкладні ГО виражена лише одним головним членом: а) дієслівні: Дівчина вишивала рушник голкою; - неозначено-особові: Спали всю ніч; - означено-особові: Любів і боріться за щастя; - узгайально-особові: Не лякай црча моряки; - безособові: Вже смерко; - інфігнітивні: Кликали людей!; б) іменні: - номінативні: Зима. Мороз; - генітивні: Ні хмаринки 2) двоскладні предикативний зв'язок виражається статусними 2-х головних членів: І рад би я схватися; Прийдіть під ялинку схватись матиєнкий зайчик	1) повні наявні головні та обов'язкові другорядні члени речення: Дівчина вишивала рушник голкою; 2) неповні відсутній один або більше обов'язкових головних або другорядних членів речення: а) власне-неповні: - контекстуально-неповні: Падис дощ. Падис; б) ситуативно-неповні: - Де твої книги? - У рюкзаку; в) парцельовані: Хлопчик біжить. До школи; г) обривані: Нам треба сьогодні...; б) еліптичні: у Києві - новий вокзал	1) поширені речення з вираженими другорядними членами: Літнім вечором пізенько сам поет сидів у хаті (Лєся Українка) 2) непоширені виражені лише головні члени речення, тобто ГО: Учитель працював; Студенти конспектували	ЗА ОЗНАКАМИ СТРУКТУРНОГО ВИРАЖЕННЯ ПРЕДКАТИВНОГО ЗВ'ЯЗКУ РЕЧЕННЯ 1) членовані наявні ознаки предикативності, виділяються окремі члени речення: З глибини ступу повіяло різними запахами гірського полину, та чебрецю 2) нечленовані складаються з одного слова або словосполучення, неможна виділити окремі компоненти речення: Гаразд; Атож!; Еге!; Цить!; Цоб!

Табл. 7. Типи речень

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПІДМЕТА		
ЗА БУДОВОЮ		СКЛАДЕНИЙ (СКЛАДНИЙ)
ПРОСТИЙ	ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ	
1. ІМЕННИК та ІНШІ СУБСТАНТИВОВАНІ ЧАСТИНИ МОВИ (прикметник, дієприкметник, числівник, прислівник): <i>Зеленіє поле, <u>гай</u> і далекі гори.</i> <i>Молоді стали на рушничок. <u>Минуло</u> проминуло.</i> <i><u>Перший</u> вже перетнув фінішну стрічку.</i> <i><u>Сьогодні</u> є сьогодні, а <u>завтра</u> - буде завтра.</i>	1. СКЛАДНІ ВЛАСНІ НАЗВИ: «<i>Наукова думка</i>» – найбільше видавництво НАН України. <i>Григорій Петрович Пятюрак увійшов до кабінету.</i> 2. СИНТАКСИЧНО НЕРОЗКЛАДНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ / КОНСТРУКЦІЇ ЗІ <u>ЗНАЧЕННЯМ</u>: а) <u>сумісності</u> (соціативний підмет): <i>Батько з сином <u>ивидко</u> йшли до школи.</i> б) <u>кількісним</u> – кількісний числівник у називному відмінку + іменник / займенник в називному або родовому відмінку: <i>Минуло <u>три роки</u>.</i> <i>У дворах з'явилися <u>два наших</u>.</i> в) <u>приблизної кількості</u> (зі словами близько, більше, менше, понад, з, до + числівникове сполучення): <i>В університеті <u>понад двадцять тисяч студентів</u>.</i> г) <u>вибірковості</u>: <i><u>Хтось</u> зі студентів не склав цей складний іспит.</i> <i><u>Кожен</u> з нас був на стажуванні в Україні.</i> г) <u>міри, сукупності</u> (іменник зі значенням міри, сукупності + іменник / займенник в родовому відмінку): <i><u>Табуни коней</u> та <u>зграї птахів</u> зображено на картині.</i>	
2. ЗАЙМЕННИК У НАЗИВНОМУ ВІДМІНКУ: <i>Не може при добрі <u>той</u> жити,</i> <i><u>Хто</u> хоче зру й добру служити.</i> 3. ЧИСЛІВНИК: <i><u>Десять</u> ділиться на 2 та 5.</i> <i><u>Обидва</u> поїхали у відрядження.</i> 4. ДІЄСЛІВНА ФОРМА ІНФІНТИВ: <i><u>Жити</u> – Вітчизні служити.</i> <i><u>Відпочивати</u> – завжди приємно.</i> <i><u>Любити</u> свій край – це для народу жити.</i> 5. НЕПОВНОЗНАЧНІ ЧАСТИНИ МОВИ та ВИГУКИ: «З» може бути в українській мові фонемою, словом, реченням. «І» – едальний сполучник. <i>Ой, ай, ох – почулося за вікном.</i> 6. РЕЧЕННЯ У ФУНКЦІЇ СЛОВА: «Ура, ідемо!» - прокотилося на шкільному подвір'ї.		

Табл. 8. Особливості реалізації підмета

І		І		ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИСУДКА	
ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ		ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ		ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ	
простий	простий ускладнений	дієслівний	іменний	складений тричленний (ускладнений складений)	складений (повільний)
1) Відмінювана дієслівна форма – особово-дієслівний 2) Інфінітив 3) Вигук, звуконаслідування 4) Лексично не виражений – нульовий 5) Фразеологічне сполучення	Простий дієслівний присудок може ускладнюватися частками, повторами, спільнокореневим дієсловом, синонімічним дієсловом, орудним тотожним, дієсловами зі значеннями частки та ін.: 1) Дієслово + частки – <i>було, було</i> 2) Дієслово + частки – <i>та, як, дивись</i> (у значенні частки) 3) Інфінітив + частки – <i>ну, давай</i> , 4) Повторювані дієслівні форми + слова-синоніми	1) Інфінітив + фазові дієслова 2) Інфінітив + модальні дієслова 3) Інфінітив + предикативні прикметники / дієприкметники 4) Інфінітив + фразеологізми модальної семантики	1) Іменник у формі наз. / оруд. /знах. відмінку без прийменника / знах. з прийменником за 2) Займенник, співвідносний з іменником у наз. / оруд. відмінках 3) Займеникове словосполучення / фразема 4) Прикметник у наз./ оруд. відмінках 5) Прикметниковий порівняльний зворот 6) Займенник, співвідносний з прикметником 7) Дієприкметник 8) Числівник (кількісний / порядковий) 9) Синтаксично неподільне словосполучення 10) Фразеологічне сполучення 11) Прислівник	1) Складений тричленний іменний (допом. дієслово + дієслово-зв'язка + предикативний член) 2) Складений тричленний дієслівний (допом. дієслово + перший інфінітив + другий інфінітив) 3) Складений змішаний (дієслівна зв'язка + предикативний член + допоміжний інфінітив)	Складається з двох повнозначних компонентів: дієслова + імені 1) руху: <i>йти, бігти, ходити, тікати, рушати, їхати...</i> 2) стану: <i>стояти, сидіти, лежати, спати, чекати</i> 3) типу діяльності, існування: <i>жити, працювати, слухати</i> 4) мовлення: <i>казати, заговорити, промовити, провідати, питати, доповідати</i>

Табл. 9. Особливості реалізації присудка

ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ				ОЗНАЧЕННЯ		ПРИКЛАДКА		ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ		ДОДАТОК		ОБСТАВИНА	
1) прикметник 2) дісприкметник 3) займенник 4) числівник порядковий або кількісний (у непрямих відмінках, крім знахідного)				1) іменник у родовому відмінку без прийменника 2) іменник у непрямих відмінках + прийменник 3) присвійний займенник (зв'язок прилягання) 4) інфінітив		5) прислівник 6) дісприслівник 7) синтаксично нерозкладне словосполучення		позначає ознаку предмета який? як? наві? наві? чий?...		утожджене		неутожд.	
1) стосується особового займенника незалежно від позиції: Я, мешканець цього краю, запишу фольклор 2) у постпозиції означуваного іменника – власної назви: Сашко, переможець олімпіади з математики, розмовляв з однокласниками 3) у препозиції означуваного з обставинним відмінком: Як справжній брат (тому що він справжній брат), Василь в усіх допомагав сестрі 4) зі словами родом, на ім'я, на прізвище; або, тобто, особливо: Мати Григорія Сковороди, родом Шанзіреїв, була працюютою				з сполучником як на позначення рольового статусу предмета: Соняшник як декоративна рослина прикрашає нашу галерею		позначає разом із означуваним словом один об'єкт реальної дійсності		на ті ж питання, що й означення, уточнює, пояснює		функція та на які питання відповідає			
1) іменник 2) субстантивоване слово (прикметник)				1) іменник, займенник, субстантивовані слова, сполучення кількісного числівника / іменника у знахідному відмінку + іменник у родовому / називному відмінку 2) іменник, займенник, субстантивовані слова в родовому відмінку без прийменника		1) об'єкт: а) ставлення, піклування; б) розумової діяльності; в) чуттєвого сприйняття; г) дотику; г) досягнення; д) доповнення; е) спрямування; є) праці, мислення 2) асоціативність		доповнює уявлення про предмет, питання непрямих відмінків		прямий непрямий		присвійний безприсвійний	
1) <u>застереження</u> дії 2) <u>міру місткості</u> 3) <u>об'єкт</u> : а) навчання; б) уникнення; в) міри наявності; г) зіставлення; г) наділення; д) вживання; е) обліку; 4) <u>чинний предмет</u> 5) <u>суб'єкт</u> дії, стану 6) <u>особу чи предмет</u> , на які спрямовані почуття 7) <u>адресата дії</u>				1) бажання, прагнення суб'єкта виконати дію 2) домовленість, зобов'язання, намір суб'єкта виконати дію 3) сприяння або перешкоду у виконанні дії 4) небажання виконати дію або уникнення дії		1) прислівник 2) дісприслівник 3) дісприслівниковий зворот 4) іменник в орудному відмінку без прийменника 5) іменник в непрямому відмінку + прийменник		вказує на спосіб здійснення дії, її якість, інтенсивність, місце, час, причину, мету, умову, з якими пов'язана дія або вияв ознаки		за семантичними ознаками			

Табл. 10. Другорядні члени речення

П р и к л а д и		ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ – НАВЯНИЙ І ГОЛОВНИЙ ЧЛЕН					
		Д І Є С Л О В Н І					
		ОСНОВНА ФОРМА ВИРАЖЕННЯ ГОЛОВНОГО ЧЛЕНА					
1	1. Покличте, будь ласка, професора 2. Завтра поїдемо на практику в Україну 3. Не обійдй добро зробить людині, а просто якщо можеш, то зроби.	означено-особові		неозначено-особові		узагальнено-особові	
		неозначено-особові		узагальнено-особові		узагальнено-особові	
2	1. Поділять тебе, земле, ой поділять (М. Коцюбинський). 2. Співують, славлять рідний край.	3 особа множини /теперішнього чи майбутнього часу або формою множини минулого (давноминулого часу) /дійсного способу					
3	1. Як робимо, так ходимо, як їдаємо, так маємо. 2. Не женися на багатій, бо вижене з хати (Т. Шевченко). 3. З пісні слів не викинеш (викидають).	1. 2 особа однини (найтипівіша форма) + 1 особа множини теперішнього / майбутнього часу дійсного способу 2. 2 особа однини + множини наказового способу 3. 3 особа множини 4. чоловічого роду минулого часу дійсного способу					
4	1. Надворі хурделило / суєніло/ світає / дощить, сніжить / розвидняється / смеркається, випогоджуються 2. Загуркотіло у коридорі, загриміло на вулиці, заголосило в димарі. 3. Чимало пісень було написано про вірність і любов. 4. Ані вітру вже немає.	без постфікса -ся		з постфіксом -ся			
5	1. Кинути таку хорошу дівчину! Проміняти зозулю на яструба (О. Гончар). 2. Як тебе не любити, Кисве мій! 3. Сидить би вам тільки на печі та жувати калачі (Т. Шевченко). 4. Можна розділити на 100 частин яблуко, але не можна розділити Землю 5. Завтра мені складати іспит.	незалежний інфінітив з часткою би (б) / без частки би (б), яка суттєво впливає на семантику інфінітивного односкладного речення		інфінітивні			
1	1. Буттєві номінативні: Зоря. Цвіти. І гай, і поле... Над ставом верби золоті (В. Сосюра). 2. Вказівні номінативні: Ось новий викладач. 3. Оцінні номінативні: Ох, яка є огидна / дурна, гарна! Така яскрава! 4. Власне-називні: «Роксолана», «Диво», «Святий Миколай» (романи П. Загребельного). 5. Спонукально-бажальні номінативні: «Доброї ночі», Ваше посвідчення! 6. Номінативні теми: Київ... Тільки слово – емоції ж сповнюють душу (З газ.). 7. Субстантивно-якісно-оцінні: Дурень! Звірюка! Зануда!	поширені		непоширені		номінативні	
2	1. Квантитативно-генітивні: Здоров'я катма! А людей на площі! (може входити до складу займенник: Ні його, ні її) 2. Генітивно-заперечні – ні, нема + форма родового відмінка іменника: Ні весни, ні літа нема. Нікого не вино.					генітивні	

ПОВНІ, НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ та ВІЛЬНІ СИНТАКСЕМИ						
ПОВНІ	НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ					ВІЛЬНІ СИНТАКСЕМИ
	синтаксичні утворення, в яких одна з ланок будови не вимовляється та водночас фіксується свідомістю					
	ТИПИ НЕПОВНИХ РЕЧЕНЬ					
	речення, в яких пропущено структурно необхідні синтаксичні члени					
наявні всі члени речення, кожна їхня позиція матеріально виражена: <i>Студенти складають заліки й іспити.</i>	власне-неповні				еліптичні	неподільні семантико-граматичні утворення, що беруть участь у побудові речення та стають його конструктивною частиною: <i>На порозі екзаменаційної сесії.</i> <i>Зі спогадів учителя.</i> <i>Для загального добра.</i>
	контекстуальні	ситуативні	парцельовані	обірвані	уява про пропущений член речення безпосередньо встановлюється із власного змісту та будови:	
	пропущений член або члени повідомляються в тексті іншим реченням, найчастіше попереднім: <i>Знайду долю – одружуся, не найду – втоплюся</i> (Т.Шевченко) <i>Цей словник я купила в Києві, а той – тут.</i>	головний чи другорядний член пропущений тому, що в ситуації мовлення він мається на увазі і немає потреби його називати: <i>Куди ти йдеш? – До бібліотеки.</i>	результат мовленнєвого членування єдиного системного цілого: <i>Я скучив. За тобою.</i> <i>Діти швидко пішли. До лісу.</i> <i>Студент уважно дивився. На викладача.</i>	конструкції, незавершені через певні ситуативно-прагматичні чинники: <i>Він тебе любить, а ти....</i> <i>Треба було вчора прийти на консультацію, та де там....</i>	уява про пропущений член речення безпосередньо встановлюється із власного змісту та будови: <i>В долині – доля, у горах – сніг, в твоїх очах то сум, то сміх</i> (Луків). <i>Сказав та й за двері.</i> <i>Гість – з Києва</i>	

Табл. 12. Повні та неповні речення

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ									
СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ МОДЕЛІ УСКЛАДНЕННЯ РЕЧЕННЯ									
КОМПОНЕНТИ УСКЛАДНЕННЯ									
відокремлені члени (напівпредикативні конструкції)	однорідні члени	звертання, що не перебувають у позиції підмета	вставні слова або конструкції	опосередковані (уточнювальні) компоненти					
Ф у н к ц і ї									
а/ відокремлені означення та приклади: <i>З вікна лилася пісня, ніжна, лірична.</i> + <i>Соняшники – вісники сонця – кивають.</i> б/відокремлені обставини: <i>Всюди - в квартирі, в ліфті, на вулиці – пахло бузком.</i> в/відокремлені додатки: <i>І ніхто того не знав, не чув і не бачив, окрім мене.</i>	можуть бути як головні, так і другорядні члени речення умови однорідності: а/спільна синтаксична функція = є одним членом речення: <i>Вечір був чарівний, зоряний</i> б/ вираження однією частиною мови: <i>І хліб і радість порівну ділили</i>	спонукати співрозмовника слухати, спонукати його до спілкування як звертання часто вживаються імена, прізвища: <i>Михайле Мартиновичу, Ви прийдете на конференцію?</i>	вставні - ставлення мовця до висловленої їм думки (модальна та емоційна оцінки), допомагають упорядкувати думки: <i>мабуть, певно, безперечно, можливо, безсумнівно, імовірно, на жаль, на думку, по-моєму, по-перше, по-друге, зрештою, без сумніву тощо</i>	другорядні члени речення, пов'язані з реченням опосередковано, через наявність ще одного члена речення 1) власне-пояснення, 2) конкретизацію, або уточнення, 3) включення.					
					за морфологічною належністю: з в о р о т и а/прикметникові: <i>Син, темноволосий, високий, смаглявий, з усмішкою дивився на батька.</i> б/дісприкметникові: <i>Попередженийі другом, студент вивчив вірш напам'ять.</i> в/дісприслівникові: <i>Він прийшов, позичивши у Сірка очей.</i> г/іменникові: <i>Наш професор, Мирослав Новак, був ще дуже молодий.</i> г/ прислівникові: <i>Дівчата бігли вулицею, швидко, напередодні</i>	засоби вираження однорідності: 1/безсполучниковий зв'язок + інтонація 2/спол-ки сурядності + інтонація не є однорідними словами: 1/повторювані слова: <i>Дівчина дивиться не надивиться</i> 2/ повторювані однакові форми: <i>Подем, подем йшли косарі</i> 3/стійкі сполучення з парними сполучниками: <i>Про це говорити і сміх і гріх</i>	за особливостями структури: поширені та непоширені: <i>Мій рідний краю, що тебе чекає! Мамо, ти підеши зі мною?</i> за наявністю оцінки: нейтральні та оцінно-кваліфікаційні: <i>Україно! Ти для мене диво! (Симоненко)</i> <i>Я не хочу бачити тебе, нікчемо!</i>	вставлені – побіжні зауваження, доповнення, роз'яснення, уточнення предметного змісту речення: <i>Наш завідувач (людина дуже освічена та інтелігентна) давно хотів з Вами познайомитися.</i>	1) спеціальними сполучниками: <i>тобто, а саме, або;</i> 2)службовими словами, що поєднують свою власну функцію зі сполучниковою: а) <i>правильніше, точніше, просто кажучи, краще сказати, швидше;</i> б) <i>в тому числі, такі як, як наприклад;</i> в) <i>наприклад, зокрема, перш за все, в першу чергу, в крайньому разі;</i> г) <i>навіть, хоч би;</i> г) <i>уже, власне, саме.</i>

Табл. 13. Просте ускладнене речення

ПРОСТЕ та СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ (зіставний аспект)		
ознаки	просте : складне	
спільні	1. Наявність структурної схеми речення та компонентів структури 2. Граматичні ознаки зовнішньо-синтаксичної структури: предикативність, модальність, часова віднесеність, інтонаційна та смислова завершеність 3. У тексті функціонує як цілісна одиниця 4. Виконує спільну функцію – комунікативну	
відмінні:	позначає	
номінативна функція	одну ситуацію – монопредикативне	дві та більше взаємопов'язаних ситуацій – поліпредикативне
за будовою	складається	
	з граматично пов'язаних слів, словоформ, словосполучень (предикативна основа)	з кількох (двох та більше) предикативних частин
за синтаксичними зв'язками та відношеннями	відношення між	
	пов'язаними словоформами (членами речення)	предикативними частинами
за моделлю речення	визначається семантичною структурою	
	відображуваної ситуації	кількох ситуацій у їхніх зв'язках

ТИПИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ						
сполучникові			безсполучникові		різні види та типи зв'язку	
Складно-сурядні	Складнопідрядні		із сурядністю та підрядністю	з однотипними частинами	з різнотипними частинами	сполучниковий і безсполучниковий
	з одним підрядним	з кількома підрядними				

Табл. 14. Просте та складне речення

Табл. 15. Типи складних речень

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ							
утворене з двох чи кількох структурно автономних частин і пов'язаних сурядними сполучниками							
ОСНОВНІ РІЗНОВИДИ СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕНЬ							
аспект			За емоційно-експресивним забарвленням	відношення до об'єктивної дійсності	формальні (структурні) типи		
формально-граматичний	семантико-синтаксичний	комунікативний					
формально елементарні: з двох предикативних частин, об'єднаних сурядним синтаксичним зв'язком формально неелементарні з трьох і більше предикативних частин	семантично елементарні з двох предикативних частин, кожна з яких є семантично елементарною семантично неелементарні а) з трьох і більше предикативних частин б) двох предикативних частин, коли хоча б одна з них є семантично неелементарною	розповідні: повідомлення про певні факти, події, донесення інформації питальні: містять у своєму складі те чи те питання, що спонукає слухача, читача до певної відповіді на нього спонукальні: спонукають до певних дій, виражають різною мірою волевияв мовця	окличними (емоційно забарвленими) неокличними (емоційно незабарвленими)	стверджувальні: стверджується наявність певного факту об'єктивної дійсності заперечні: заперечується певний факт або реалія об'єктивної дійсності	відкритої структури (складносурядні речення з <u>єднальними</u> (часовими) та <u>розділовими</u> відношеннями). закритої структури (утворення з <u>протиставними</u> , <u>зіставними</u> , <u>пояснювальними</u> і <u>градацийними</u> умовно-наслідковими та іншими відношеннями).		
ТИП ЗА СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИМИ ВІДНОШЕННЯМИ (ЗА СПОЛУЧНИКАМИ)							
єднальні		зіставно-протиставні	розділові	присуднувальні	градацийні	пояснювальні	
виражають відношення							
а) часові: (одночасність і послідовність) б) причиново-наслідкові; в) умовно-наслідкові		зіставлення (неконтрастність) протиставлення (контрастність), виділення, підсилення	виключення одного явища (дій) з двох або чергування явищ(дій)	наявна додаткова, супутня інформація в другій частині	смислове навантаження першої та другої частин чітко розмежовуються: <u>перша</u> частина наголошує <u>відоме</u> (тема), а <u>друга</u> частина окреслює <u>невідоме</u> (рема)	пояснення, уточнення	
ЗАСОБИ	I	і, та, а(у значенні і), ні...ні, ані...ані	а, та, але, зате, однаке, проте, ж(же)	або...або, чи...чи, чи то...чи то, не то... не то, чи то ... чи може	та й, ще й, а й	не тільки ... а й (але й), не лише ... а й, не те щоб ... а, не те що ... а	тобто (себто, цебто), а саме, або, чи
	ЗВІЯЗКУ	і однаке, і все-так, і все ж, і разом з тим, і потім, і тоді, і внаслідок цього, і від того, і значить, і крім того, і тільки, і раптом	а тим часом, а в той же час, а поки що, а потім, а тоді, а тому, а проте, а втім, а все-таки, а може, але тільки, та тільки, та при тому, та все ж	поки не, з того часу як	а також, крім того, і причому, і притому, і до того ж	не тільки... навіть, не тільки... а й навіть, не те що... але, не те що... але й	і тому, і тому ж, і тому ж бо

Примітка: I – сполучники, II – сполучникові поєднання

Табл. 16. Складносурядне речення

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ						
складне речення, частини якого з'єднуються сполучниками підрядності або сполучними словами						
ОСНОВНІ РІЗНОВИДИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ						
АСПЕКТ					за емоційно-експресивним забарвленням	формальні (структурні) типи
формально-граматичний		семантико-синтаксичний		комунікативний		
формально елементарні (дві предикативні частини: <i>Краще не вміти програвати, ніж не вміти вигравати</i> (А. Коваль))	формально неелементарні (три і більше предикативних частин: <i>Не вибачають тому, хто ні в чому не винний, бо не бачать в цьому потреби</i>	семантично елементарні (дві предикативні частини, кожна з яких є семантично елементарною – містить одну предикацію (пропозицію): <i>Коли напустила весна, прилетіли ітаки)</i>	семантично неелементарні (в таких реченнях міститься три і більше предикацій (пропозицій): <i>Ми прийшли, щоб навчатись, бо знання – сила</i>	розповідні, питальні, спонукальні, <i>бажальні тощо</i> <i>Не довіряй людині, яка все вважає добрим</i> (Лафатер). <i>Хто сказав, що без навчання можна жити?</i>	окличні й неокличні <i>Бережімо ліс, щоб дітям було весело в ньому!</i> <i>Які коні, такий віз</i> (Народна творчість)	нерозчленованої та розчленованої структури <i>Я мушу робити те, що змію робити. Що більше говоримо, то менше думаємо</i>
структурно-семантична класифікація складнопідрядних речень						
нерозчленовані речення		розчленовані речення				
- наявна передбачуваність - віднесеність підрядної частини до одного слова або словосполучення головної частини - ґрунтуються на прислівному зв'язку - розрізнення типів ґрунтуються на врахуванні особливостей підрядного зв'язку між частинами		- наявна непередбачуваність підрядної частини - віднесеність підрядної частини до всього змісту головної частини - ґрунтуються на детермінантному зв'язку - розрізнення типів має опертям семантичні відношення між головною та підрядною частинами				
перший рівень диференціації		детермінантні				
займениково-співвідносні (підрядна частина відноситься до співвідносного слова)	власне-прислівні (підрядна частина залежить від будь-якого слова, крім займенника)					супровідні
другий рівень диференціації		зумовленості	темпоральності	порівняння	відповідності	
- корелятивно уточнювальні, - напів-корелятивні - некорелятивні	- присубстантивно-атрибутивні - з'ясувальні локативно-об'єктні - прикомпаративно-об'єктні та ін.	складнопідрядні причини, умови, допущу, мети, наслідку, місця	залежна частина вказує на часовий вплив дії чи стану головної частини	підрядна частина реалізує порівняння – реальне або ірреальне	- підрядні частини зіставляють власний план дії чи стану з головною !!! до них не можна поставити питання	- підрядна частина в яких становить додаткову інформацію щодо головної !!! до них не можна поставити питання

Табл. 17. Складнопідрядне речення

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ ЗА ХАРАКТЕРОМ ВЗАЄМОДІЙ ПІДРЯДНИХ ЧАСТИН З ГОЛОВНОЮ					
к о н с т р у к ц і ї					
із супідрядністю			з послідовною підрядністю		із супідрядністю та послідовною підрядністю
однорідна	неодно- рідна	змішана			
<i>Так буває лише ранньої весни, коли пробуджується степ і розміліла від сонця земля сповнюється чарами материнства (І.Цюпа)</i>	<i>Коли я був хлопчиком на Десні, мені хотілось, щоб птахи сідали на голову і на плечі не тільки в снах (О.Довженко).</i>	<i>Як залле Вербіску літнє палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом сонячне марево, то вся її кучерява долина здається зеленими прозорими хвилями, що десь набігли з моря (І.Нечуй-Левицький).</i>	<i>Віщувало серце, що, як тільки зміцніють синові крила, його не втримати в хаті (О.Гончар).</i>		<i>Треба добре розуміти, що та мова невичерпно багата й колоритна, яка виплекана народом протягом століть, яка живиться з цілющих та незамушених джерел, що ніколи не міліють (А.Яна).</i>
			<i>Отут, серед цвіту, здається, що якби людина навчилася мудрості в дерев, то не була б ворогом самій природі (Є.Гуцало)</i>		<i>Переконались спробуй сам, чи мірний думкою та чи виважені твої переконання, які здобув ти під час навчання та опанування високх наук, котрі охоплюють досвід багатьох попередніх поколінь (З газ.).</i>

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ						
предикативні частини об'єднуються в одне синтаксичне та смислове ціле не за допомогою сполучників, а ритмомелодійними засобами, інтонацією						
А С П Е К Т						
семантико-синтаксичний	формально-граматичний	семантико-синтаксичний	експресивний	Комунікативний		
основні семантико-синтаксичні та формальні типи безсполучникових складних речень						
I. за структурно-семантичними ознаками предикативних частин і за характером смислових взаємозв'язків						
речення з однотипними частинами (частини однакові за будовою)			речення з різнотипними частинами (частини неоднакові за будовою)			
II. окремі різновиди за характером смислових відношень між частинами						
речення відкритої структури			речення закритої структури			
III. смислові різновиди безсполучникових речень (безсполучникові складні речення зі значенням)						
часу	зіставлення	поширювального присудкування	пояснення	умовно-наслідковості	причиново-наслідковості та наслідково-причиновості	з'ясувально-об'єктності
Гаснуть у плавнях летючі комети, тихо вмирає на заході ніч (А.Малишко). Схилився над селом сонячна твердінь, ластівка крилом розтинає тінь (М.Рильський)	Поглянув я на ягнята – не мої ягнята (Т.Шевченко). Не русалонька блука – то дівчина ходить (Т. Шевченко)	Усе на пасіці дихало спокоєм і затишком – такий затишок завжди спонукає людину до роздумів (А.Яна)	Бачу здалека: хвиля іскриста грає вільно по синьому морі (Леся Українка)	Погодуєш рослину – нагодуєш родину (Народна творчість)	В душі мій сила стопора – бушуй, натхнення, бушуй (П. Тичина). І слова не можна було зрозуміти: такий зчинився гамір (Л. Мартович)	Всім же ясно, навіть дітям: земля велика (О. Довженко)

Табл. 18. Складнопідрядні з кількома підрядними

Табл. 19. Безсполучникове складне речення

СКЛАДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ. ПЕРІОД			
СКЛАДНА СИНТАКСИЧНА КОНСТРУКЦІЯ		УСКЛАДНЕНЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ	
утворення, в яких поєднуються різні види синтаксичного зв'язку		структуруються одним типом синтаксичного зв'язку в різних синтаксичних формах його вияву	
різновиди складних синтаксичних конструкцій		різновиди складних формально неелементарних речень	
• з сурядним і підрядним синтаксичними зв'язками в різних граматичних формах вияву • з недиференційованим і підрядним синтаксичними зв'язками в різних граматичних формах вияву • з недиференційованим, сурядним та підрядним синтаксичними зв'язками, що репрезентуються в різних граматичних формах		• складносурядні речення з трьома і більше предикативними частинами • складнопідрядні речення з двома і більше супідрядними однорідними предикативними частинами • складнопідрядні речення з двома та більше супідрядними неоднорідними предикативними частинами • складнопідрядні речення з двома та більше супідрядними однорідними та неоднорідними предикативними частинами, тобто із супідрядністю змішаного типу • складнопідрядні речення з кількома підрядними предикативними частинами, поєднуваними з головною частиною послідовно • складнопідрядні речення із однорідною одноклєненою супідрядністю та послідовною підрядністю	
різноманітні власні модифікації та ускладнення			
• наявність різних форм підрядності – однорідної і неоднорідної в поєднанні із сурядністю • реалізація послідовної підрядності в парі з сурядністю • поєднання недиференційованого синтаксичного зв'язку з послідовною кількаступеневою підрядністю, супідрядністю і сурядністю • наявність недиференційованого синтаксичного зв'язку з різноманітними формами підрядного прислівного, детермінантного синтаксичного зв'язку, в яких сурядний зв'язок постає модифікаційним			
РІЗНОВИДИ ПЕРІОДУ			
висловлення у вигляді речення, яке характеризується тематичною єдністю та відносною завершеністю, з чіткою смисловою й інтонаційною розчленованістю			
зачини повіствування		скріплювальні	
наявні в зачинах розділів, частин або творів загалом, графічно вони збігаються з абзацом		зв'язкові ланки твору, становлять перехід від однієї дії до іншої: перша частина такого періоду пов'язана змістово з попереднім викладом, друга уміщує вказівку на нову дію, що розвивається після періоду	
за компонентним складом			
двочленні	тричленні	чотиричленні	п'ятичленні

Табл. 20. Складні синтаксичні конструкції. Період

ОСНОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПУНКТУАЦІЇ			
система загальноприйнятих правил уживання додаткових письмових знаків (розділових знаків), які служать для членування тексту відповідно до його синтаксичних, смислових або інтонаційних особливостей			
пунктуація розглядається як			
система загальнообов'язкових графічних позаалфавітних знаків, призначенням яких є графічна організація та членування писемного тексту	сукупність правил, усталених норм пунктуаційного оформлення писемного тексту	розділ мовознавства, який вивчає закономірності системи пунктуаційних знаків, їхні функції та норми вжитку; досліджує особливості пунктуації як цілісної системи	
у пунктуації розрізняються аспекти			
те, що стосується читача		те, що стосується пишучого	
ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОЇ ПУНКТУАЦІЇ			
визначальні			факультативний
структурний	ритмомелодійний	смисловий	функційно-стильовий
Ф У Н К Ц І Ї			
зумовлення обов'язкового використання розділових знаків	відображення пунктуаційними засобами відповідних інтонаційних модифікацій	розмежування смислових компонентів єдиної структури – складного або простого ускладненого речення	узагальнення особливостей власне-авторського використання розділових знаків
• крапка • розділові знаки на межі предикативних частин складного речення; • розділові знаки, які виступають показниками різноманітних ускладнювачів простого речення (вставні та вставлені слова, словосполучення та речення; звертання; сегментовані конструкції; вигуки; однорідні члени речення; відокремлені члени речення)	• крапка • знак питання • знак оклику • інтонаційне тире • три крапки тощо на місці 1) значного зниження голосу 2) тривалої паузи		
ФУНКЦІЇ РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ			
ЗА ПРИЗНАЧЕННЯМ У РЕЧЕННІ			
відокремлювальні (роздільні)		видільні	
ЗА СТУПЕНЕМ ВЖИВАННЯ В РІЗНИХ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЯХ			
спільні		часткові	
ЗА ІНТОНУВАННЯМ РЕЧЕННЯ			
попередження: реалізують парні розділові знаки		констатації: властива усім одиничним розділовим знакам	
ЗА ОСОБЛИВОСТЯМИ ПОЄДНАННЯ / РОЗМЕЖУВАННЯ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ			
поєднання		розчленування	
ЗА ОСОБЛИВОСТЯМИ ВЖИТКУ			
одиничні		парні	
ЗА БУДОВОЮ			
прості: з одного елемента (. : , ; ? !)		складні: крапка та тире, кома та тире тощо	
Відокремлювальними (роздільними) знаками є майже всі розділові знаки		Видільні знаки є знаками парними: дві коми, дві дужки, лапки	

Табл. 21. Основи української пунктуації

Синтаксис української мови

Теоретико-прикладний аспект

Анатолій Загнітко – Галина Миронова

Vydala Masarykova univerzita v roce 2013

1. vydání, 2013

Sazba: Ing. Vladislav Pokorný – LITERA, Tábor 43a, 612 00 Brno

ISBN 978-80-210-6351-8